

Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим министрлиги
Ош Мамлекеттик университети
Д.07.16.528 Диссертациялык кеңеш
Кол жазма укугу
УДК

ТОКТОРБЕКОВА НУРЗЫЙНАТ АСАНАЛЫЕВНА

**КЫРГЫЗ ТААНУУ МАСЕЛЕСИНИН ОРУС ТАРЫХНААМАСЫНДА
ИЗИЛДЕНИШИ (XIX К. ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫ- XXк. БАШЫ)**

Адистиги: **07 00 09.** – Тарыхнаама, булактаану жана тарыхый изилдөө
ыкмалары

*Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн
жазылган диссертациялык иш*

Илимий жетекчиси:
АЛЫМБАЕВ Ж. Б.
тарых илимдеринин доктору, профессор

Ош - 2017

Мазмуну

Киришүү.....	2-29
Гл.1. Кыргыз таануу маселесинин жаралышынын тарыхый өбөлгөлөрү.....	30-57
1.1. Орус тарыхнаамасындагы чыгыштаануу маселесинин жаралышы, өнүгүшү	30-44
1.2. Кыргыз таануу маселесин изилдөөнүн башталышы, кыргыздар туурасындагы алгачкы маалыматтар	44-57
Гл.2. Кыргыздардын коомдук-саясий абалынын орус тарыхнаамасында чагылдырылышы.....	58-97
2.1. Кыргыздардын саясий абалынын сүрөттөлүшү.....	58-80
2.2. Орус тарыхнаамасындагы кыргыздардын социалдык мамилерлери.....	80-97
Гл.3 Орус тарыхнаамасындагы кыргыздардын чарбалык, соода мамилелеринин сүрөттөлүшү.....	98-133
3.1. Кыргыздардын чарбалык турмушунун чагылдырылышы.....	98-115
3.2. Соода мамилелеринин сүрөттөлүшү.....	115-133
Корутунду.....	134-138
Колдонулган адабияттар.....	139-157

Киришүү

Теманын актуалдуулугу. Кыргызстандын көз карандысыздыга ээ болушу саясий-экономикалык жактан гана өз алдынчалыка жетишүүгө шарт түзбөстөн, илим тармагында да, өзгөчө кыргыз элинин тарыхын изилдөөгө плюралисттик көз караштардын жаралышына, элдин нукура тарыхына эркин ой жүгүртүп жаңыча илимий көз караштардын пайда болушуна жол ачты.

Акыркы 25 жылдын аралыганда кыргыз элинин тарыхын жергиликтүү тарыхый булактарды пайдаланып, өткөн тарыхка жаңыча баа берүү тенденциясы күчөдү. Кыргыз элинин тарыхын изилдөө советтик тарыхнаамада тарыхчылардын көз жаздымында калган жаңы багыттарды изилдөө күч алды.

Кыргыз элинин өткөн тарыхын изилдөө, жаңы багыт катары жаралып изилдөөнү талап кылып жаткан актуалдуу маселелердин бири бул-кыргыз таануу маселеси болуп саналат. Кыргыз таануу маселесин изилдөө, ага карата болгон коомдук муктаждык төмөнкү бир катар шарттар менен түшүндүрүлөт. Биринчиден, орус тарыхнаамасында XVIII к. экинчи жарымында «түркстантаануу» багытынын бир бөлүгү катары жаралган «кыргыз таануу» маселеси тарых илиминде өз алдынча изилдөөгө алына элек. Экинчиден, орус тарыхнаамасында кыргыз элинин саясий, социалдык-экономикалык тарыхын чагылдырган эмгектерди булакнаамалык гана эмес, тарыхнаамалык таризде өз алдынча изилдөөгө алуу учурдун талабы. Үчүнчүдөн, XVIIIк.экинчи жарымынанXXк. башына чейинки кыргыздардын тарыхын чагылдырган көп томдуу «Түркстан жыйнагынын» кыргыз окурмандары тарабынан пайдаланууга мүмкүнчүлүк алышы, кыргызтаануу маселесинин терең изилдөөгө мүмкүнчүлүк жаратып жаткан учур. Төртүнчүдөн, кыргыз таануу маселесин тарыхнаамалык таризде өз алдынча иликтөөгө алуу Кыргызстандын постсоветтик тарыхнаамасындагы айрым илимий көз-караштарды чечүүгө мүмкүнчүлүк түзүлүүдө.

Изилденүү деңгээли. XIX к. экинчи жарымы XX к. Башындагы кыргыз элинин коомдук-саясий абалын, чарбалык, соода мамилелерин изилдөөгө карата бир катар илимий эмгектер жаралган. Ал эмгектердин көпчүлүгү тарыхнаамалык эмес, тарыхый багытта жазылган. Каралып жаткан маселенин хронологиялык чегин эске алуу менен изилдениш деңгээлин үч чоң мезгилге: *революцияга чейинки, советтик жана постсоветтик доорлорго* бөлүп кароо тарыхый логикага туура келет деген ойдобуз.

Революцияга чейинки доор. Революцияга чейинки доордогу орус саякатчылары, чыгыштаанучулар, аскер адамдарынын эмгектери айрым изилдөөлөрдө обзордук, библиографиялык мааниде анализ жүргүзгөн авторлор саналуу эле. Алардын катарына тарыхнаамалык таризде жазылган А. Н. Харузин, А. Е. Алекторовдун эмгектерин кошууга болот.

Орус тарыхнаамасынын өкүлү, белгилүү географ, этнограф А. Н. Харузин биринчилерден болуп кыргыздар жана казактар боюнча библиографиялык көрсөтмө түзүүгө жетишкен. А. Н. Харузиндин¹ көрсөтмөлөрүндө кыргыздар боюнча жазылган этнографиялык статьяларга, очерктерге, эмгектерге кыскача аннотация берүү менен гана чектелген. Этнографиялык эмгектерге гана аннотация берилгендигине карабастан А. Н. Харузиндин эмгеги революцияга чейинки доордогу алгачкы библиографиялык маалымат берүүчү эмгектердин бири катары кароого болот.

Библиографиялык маанидеги эмгектердин катарына А. Е. Алекторовдун Казахстандын крайтаануу багыты боюнча түзүлгөн көлөмдүү эмгегин кошууга болот². Орус чыгыштаануучусу казак жана башкыр элдеринин тарыхын, этнографиясын, маданиятын изилдеген А. Е. Алекторов казактар жана ага канаатташ элдер боюнча жазылган орус авторлорунун эмгектерине аннотация берген. Автордун көлөмдүү эмгегинен кыргызтаануу маселесин чагылдырган

¹ Харузин А. Библиографический указатель статей, касающихся этнографии кыргызов и кара-кыргызов с 1734 по 1891 г. // ЭО. – 1891. Кн. IX. – М., 1891. – С.1 – 68.

² Алекторов А. Е. Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах. – Казань, 1900.

авторлор, алардын эмгектери боюнча кыскача маалымат алууга болот. Белгилей кетчү нерсе, А. Е. Алекторов өз эмгегинде ар бир эмгектин кыскача мазмуну,анын автору туурасында маалымат берет, ошондуктан библиографиялык мүнөздө жазылган эмгек катары кароого болот. Бирок, А. Е. Алекторовдун аталган эмгегинде көрсөтүлгөн тарыхый булактар системалаштырылган эмес жана түзүчүү библиографиялык тартипти сактай алган эмес. Мындай кемчилдигине карабастан революцияга чейинки доордогу А. Е. Алекторовдун эмгегин сейрек кездешүүчү эмгектердин катарына кошууга болот.

Демек, революцияга чейинки доордогу тарыхнаамада кыргызтаануу маселесине арналган эмгектерге өз алдынча тарыхнаамалык талдоо жүргүзгөн эмгектер саналуу гана. Мындай көрүнүш тарых илиминдеги тарыхнаама тармагы XIX к. экинчи жарымынан тарта өз алдынча тарых илиминин бир багыты катары жарала баштаганынан кабар берет.

Советтик тарыхнаама. Советтик тарыхнаамада кыргыздардын саясий, социалдык-экономикалык абалын орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн эмгектерине талдоо жүргүзгөн эмгектерди эки топко бөлүп кароо зарыл. Биринчи топко аннотациялык түрдө жазылып, библиографиялык көрсөткүч катары колдонулуп келе жаткан О. В. Маслова¹, З. Л. Амитин-Шапиронун² жана «История Казахстана дореволюционный период³»-аттуу эки томду жыйнакты кошууга болот. Орус чыгыштаануучуларынын Орто Азиянын тарыхын изилдөөдөгү ролу О. В. Маслованын эмгегинде каралып, автор 1715-1886 жылдар аралыгында экспедициялар туурасында төрт бөлүктөн көлөмдүү эмгек жараткан. Аталган эмгекте бул жылдар аралыгындагы жасалган

¹ Маслова О.В. Маслова О.В. Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. – В 4-х частях. – Ч.1.1715 –1856; Ч.II. 1856 – 1869; Ч.III. 1869 –1880; Ч. IV. 1881– 1886. – Ташкент., 1955, 1958, 1962, 1971

² Амитин-Шапиро З.Л. Амитин-Шапиро З.Л. Аннотированный указатель литературы по истории, археологии и этнографии Киргизии (1750–1917). – Фрунзе, 1958

³ История Казахстана дореволюционный период. Аннотированный библиографический период. Аннотированный библиографический указатель казахских, русских книг и рукописей хранящихся в фондах Центральной научной библиотеке. –Т.1-2.-Алматы, 2007.

экспедициялардын тизмеси, аталыштары, катышучуулар, алардын курамы, маршруттары жана натыйжалары изилденет. Мындан сырткары О. В. Маслованын аталган эмгегинде XIX к. экинчи жарымында Түркстан крайында ачылган Түркстан элдик китепканасы, типография, Түркстан статистикалык комитети, «Туркестанские ведомости», «Туркестанская туземная газета» сыяктуу илимий мекемелерге, басма сөздөрдүн ишмердиктерине талдоо жүргүзүлгөн. Автор, Түркстандагы илимий мекемелер Н. А. Северцов, Н. А. Маев, А. П. Федченко, Н. Ф. Петровский, Н.А.Аристов, А.П.Хорошкин сыяктуу көптөгөн чыгыштаануучулардын ысымдары менен тыгыз байланыштүү экендигин баса көрсөтөт¹.

Кыргыз тануу маселесин изилөөгө салым кошкон Н.А.Маев туурасында О.В.Маслова: «ал крайдын маданий турмушуна чоң салым кошту²»-десе, «1878-жылы оставкага чыгып Нанай уездине үй-бүлөсү менен көчүп келген В.П.Наливкин жергиликтүү элдин тилин, турмуш-тиричилигин үйрөндү» -деп сүрөттөйт³. Ал эми кыргыздардын этнографиясын, салттуу укугуна байланышкан кызыктуу макалалардын автору Г. С. Загряжскийди «XIXк.70 жылдары кеңири изилдөө жүргүзгөнүн»- авторлордун бири экендигин баса белгилеп өтөт⁴. Төрт бөлүктөн турган О. В. Маслованын эмгегинин баалуу жери, Орто Азияга анын ичинде Кыргызстанга келген орус саякатчылары, чыгыштаануучулардын экспедициялык маршруттары көрсөтүлүп, ар бир автордун экспедициясынын жыйынтыгы боюнча жазылган эмгектеринин библиографиясы түзүлүп, алардын эмгектерине кыскача аннотация берүүгө жетишкен.

Кыргыздардын XVIII к. экинчи жарымынан XX к. башына чейинки өзгөчө кыргыздардын тарыхына арналып жарык көргөн орус тилиндеги эмгектердин

¹ Маслова О. В. Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. 1869-1880. Часть 3. –Ташкент, 1962. –С.7-11.

² Маслова О. В. Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. 1869-1880. Часть 3. –Ташкент, 1962. –С.9-13

³ Маслова О. В. Обзор русских путешествий-С.9, 13.

⁴ Маслова О. В. Обзор русских путешествий-С.9, 15

аннотацияланган көрсөткүчтөрдүн изилдеген авторлордун бири З. Л. Амитин-Шапиро болуп саналат. Аннотациялык көрсөткүч Кыргызстандын тарыхы, археологиясы, этнографиясы боюнча өз алдынча эмгек катары жарыяланган көлөмдүү эмгектен тарта, мезгилдүү басма сөз беттерине жарык көргөн макалаларга чейин аннотация берилген. Аталган эмгектен орус тарыхнаамасында кыргыздардын XVIII-XIX кк. жазылган тарыхый жана тарыхнаамалык булактар боюнча маалымат алууга болот. З. Л.Амитин-Шапиронун эмгеги хронологиялык, тематикалык тартипте түзүлүп, ар бир эмгектеги окуялардын тийиштүү беттери көрсөтүлүп, ар бир автор боюнча көрсөтмө иштелип чыккан. Ошол эле учурда, автордун эмгегинде кыргыздар боюнча жазылган айрым эмгектер кирбей калган. Бирок, ага карабастан, эмгек советтик тарыхнаамадагы көп жылдык изилдөөн талап кылган, бүгүнкү күнгө чейин өзүнүн актуалдуулугун жоготпогон баалуу библиографиялык эмгек катары кароого болот. Автор белгилегендей «материалды издөөдө жана тактоодо Орто Азия боюнча жазылган библиографиялык эмгектер колдонулган»¹.

Орус тарыхнаамасындагы чыгыштаанучулардын салымын, изилдөөгө салым кошкон окумуштуулардын бири, белгилүү тарыхнаамачы Б. В. Лунин болуп саналат. Бул багытта автордун калемине бир катар эмгектер жарлаган². Алсак, анын «Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельности»-аттуу изилдөөсү тарыхнаамалык аспекте жазылып, XIXк. экинчи жарымында Түркстанда пайда болгон коомдук уюмдар, илимий мекемелердин ишмердиктери, алардын крайдын өнүгүшү үчүн кошкон салымы изилденет. «Хомутовский кружок», «Общества востоковедов» сыяктуу уюмдардын

¹ Амитин-Шапиро З. Л. Аннотированный указатель ...-С. 6.

² Лунин Б. В. Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность конец XIX-начало XX в. – Ташкент, 1962. Ошол эле автор; Средняя Азия в дореволюционном с советском востоковедении. –Ташкент, 1965. Ошол эле автор; История Узбекистана в источниках. Узбекистан в сообщениях путешественников и ученых (20-80-е годы XIX в)-Ташкент, 1990.

жарылышы, Н. Маев, Н. А. Северцов, А. П. Федченко, А. Кун чыгыштаануучулардын ролу көрсөтүлөт.

Жогорудагы аталган эмгегине үндөш болгон Б.В.Лунидин «Библиография общественных наук в Узбекистане»-аттуу эмгегинде болсо, А. Кун, Н.А.Маев, В.В.Вельяминов-Зернов, В.Бартольд сыяктуу изилдөөчүлөрдүн илимий ишмердиктерине кеңири токтолуп кеткен. Жыйынтыктап айтканда В. Лунидин аталган эмгектеринде XIX к. экинчи жарымындагы орус тарыхнаамасынын өкүлдөрү орус саякатчылары, чыгыштаануулардын түркстантануу тармагынын жаралышы жана өнүгүү багыттарын, ордун көрсөтөт.

Советтик тарыхнаамада кыргызтануу маселеси өз адынча илимий объект катары каралган эместигин белгилеп өттүк. Ошого карабастан, XIX к. экинчи жарымы XX к. башындагы кыргыз элинин тарыхын изилдешкен белгилүү окумуштуулар Б. Жамгирчинов, К. Үсөнбаев, А. Хасанов, В. Плоских, М. Айтбаев, С. Ильясов ж.б. эмгектеринде кыргыз элинин саясий, социалдык-экономикалык турмушун чагылдырууда орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн эмгектери булакнаамалык база катары колдонушкан. Кыргыздардын саясий абалы, социалдык-экономикалык турмушу тарыхый таризде изилдөөгө алышкан. **XIXк.** Кыргызстандын саясий тарыхы белгилүү окумуштуу Б. Жамгирчиновдун эмгегинде¹ изилденет. XIXк.50-70 жылдарындагы саясий абалды чагылдырган эмгек, 6 баптан туруп, XIX к. ортосундагы орус-кыргыз мамилелеринен тарта, Кокон хандыгынын жоюлганга чейинки саясий окуялар сүрөттөлөт. XIXк. ортосундагы кыргыздардын абалына баа берген автор, советтик тарыхнаамадагы үстөмдүк кылган тарыхый концепциядан улам: «кыргыздардын арасында өкүм сүргөн антогонисттик коомдук мамилелер, шексиз түрдө тап күрөшүнүн жаралышына алып келген...»²-деп жыйынтык

¹ Джамгерчинов Б. Очерки политической истории киргизии XIX века. –Фрунзе, 1966.

² Джамгерчинов Б. Очерки политической истории ...-С. 44.

чыгарган. Автор белгилегендей ички кагылышуулардын себептери жакшы жайыттарга, айдоо жерге жана малга ээ болуу болгон. Феодалдык-уруулук бай-манаптардын ролун таптык позициядан сүрөттө советтик тарыхнаамадагы «тап күрөшүү коомду алдыга жылдыруучу күч» катары каралган позициядан автор алыстай алган эмес. Ал эми Б. Жамгерчиновдун уруулар арасындагы күрөштөрдүн түпкү себептери көчмөнчүлүк турмушта жашаган кыргыздар үчүн жайыт, жер мал маселесинин айланасында жаралгандыгын тарыхый булактар далилдеп турат.

Б. Жамгерчиновдун эмгеги тарыхнаамалык мүнөздө жазылган эмгек эмес, бирок XIX к. саясий абалды сүрөттөөдө орус тарыхнаамасынын эмгектерин тарыхый булак катары колдонуу менен илимий айланпага жаңы фактыларды алып чыккан. Өзгөчө бугу менен сарыбагыш уруусунун ортосундагы чабышты чагылдырууда П. П. Семенов, Н. А. Северцовдун эмгектерин, архивдик жана оозеки булактарды колдонуу менен саясий окуяны толук ачып берүүгө жетишкен¹. Албетте Б. Жамгерчиновдун эмгеги кыргыз тарыхнаамасындагы XIX к. тарыхын изилдөөгө алган ири эмгектердин бири, экендиги талашсыз көрүнүш. Бүгүнкү тарыхый талап менен карасак, аталган эмгекте булакнаамалык жана тарыхнаамалык анализ берилген эмес. Ошол эле учурда, мындан 50 жыл мурунку илимий талаптар менен азыркы мезгилдеги тарых илиминдеги өзгөрүүлөрдү салыштырууга да болбойт. Кыргыздардын XIX к. экинчи жарымындагы саясий, социалдык-экономикалык абалын изилдөөгө бир катар эмгектерди жараткан авторлордун бири А. Хасанов². А. Хасановдун эмгектери Кокон хандыгы доорундагы, Кыргызстандын Россияга каратылышы алдындагы кыргыздардын саясий-социалдык абалын изилдөөгө алган. Белгилей кетчү нерсе, посстсоветтик тарыхнаамада жогорудагы авторлордун эмгектерине

¹ Джамгерчинов Б. Очерки политической истории ...-С. 44.

² Хасанов А. Из истории киргизии XIX века. –Фрунзе, 1959. Ошол эле автор; Экономические и политические связи Киргизии с Россией. –Фрунзе, 1960.

кеңири, өз алдынча тарыхнаамалык анализ жүргүзгөн авторлордун бири, белгилүү окумуштуу Ж.Жакыпбеков¹ болуп саналат.

Орус тарыхнаамасындагы кыргызтаануу маселесин изилдеген изилдөөчүлөрдүн ролу, алардын эмгектериндеги козголгон маселелер Б. В. Луниндин жетекчилиги астында жарык көргөн «Русские путешественники и исследователи о киргизах»²-аттуу эмгекте сүрөттөлөт. Аталган эмгек кыргыз элинин революцияга чейинки тарыхын, этнографиясын изилдеген орус чыгыштаануучулары, орус саякатчыларынын эмгектери талдоого алынып, алардын кыргыз тарыхнаамасындагы ордун көрсөтүүгө аракет жасалган. Эмгекте XVIII к. экинчи жарымынан тарта орус тарыхнаамасында пайда болгон кыргыздар туурасындагы алгачкы маалыматтар, кыргыздардын саясий абалын, социалдык түзүлүшүн, чарбасын, соода-мамилелерине арналган авторлордун эмгектерине анализ жасалган. Хронологиялык иретте ар бир автордун эмгегинде сүрөттөлгөн тарыхый фактыларга токтолуп, жыйынтыктар чагылдырылган. Революцияга чейинки доордогу авторлордун эмгектери баалуу экендигин көрсөтүп: «айрым учурларда алардын эмгектери баяндоо формасында, кээде жеке мүнөздө, айрым учурда жалпы мүнөздө болгон»- деп белгилешет³. Чындыгында революцияга чейинки авторлор окуяны сүрөттөдө белгилүү бир тарыхый методторду колдонушкан эмес. Илимий аппарат туурасындагы түшүнүктөрдөн алыс болушкан. Ошого карабастан бул эмгекти советтик тарыхнаамадагы кыргызтаануучулар боюнча алгачкы изилдөө катары балоого болот.

Демек, советтик тарыхнаамада улуттардын арасындагы «достук», «түбөлүк достук», «интернационализм» позициясы үстөмдүк кылган көз караштан улам, советтик окумуштуулар тарабынан орус тарыхнаамасынын

¹ Жакыпбеков Ж. Социально – экономическое и политическое развитие Кыргызстана во второй половине XIX – начале XX веков: Историография проблемы. – Бишкек, 2003

² Русские путешественники и исследователи о киргизах.-Фрунзе., 1975

³ Русские путешественники и исследователи о киргизах. –С. 74.

чыгыштаануу тармагынын «түркстан таануу», «кыргызтаануу» багыттары өз алдынча изилдөөгө алынган эмес.

Постсоветтик доордун тарыхнаамасы. Эгемендүүлүктүн шарапаты менен постсоветтик доордун тарыхнаамасында кыргыз элинин XVIII-XIXкк. тарыхын чагылдырган тарыхый булактарга баа берүү, айрым фактыларга толуктоо киргизүү, аталган доордогу инсан таануу маселесин изилдөө жана кыргызтаануу маселесине байланышкан илимий маселелерди изилдөө иштери башталып, бул багытта айрым эмгектер жарык көрдү. Постсоветтик доордогу жарык көргөн эмгектерди өзүнүн багыты боюнча төмөнкү эки топко бөлүп кароого болот: а)революцияга чейинки доордогу орус тилиндеги эмгектерге тарыхнаамалык талдоо жүргүзгөн эмгектер б).XIX к. экинчи жарымы XX к. башындагы кыргыздардын саясий, социалдык-экономикалык абалын тарыхый багытта изилдөөгө алган эмгектер

Биринчи топтогу изилдөөлөргө С.Аттокуров, Ж.Жакыпбеков Ж.Алымбаевдин¹ эмгектерин кошууга болот.

Постсоветтик доордогу жарык көргөн эмгектердин ичинен XVIII-XXкк. башындагы кыргыз элинин коомдук-саясий турмушу Ж. Алымбаевдин эмгегинде чагылдырылат. Эмгекте тарыхнаамалык таризде XVIII-XX к. башында кыргызтаануу маселесин изилдеген орус тарыхнаамасындагы кыргыздар жөнүндөгү алгачкы маалыматтар, Кокон хандыгы доорундагы кыргыздардын коомдук-саясий турмушу жана XIX к. 50-70 жылдарындагы Кыргызстандын саясий өнүгүүсү сыяктуу мамилелер каралган. XVIII-XX к. башындагы кыргыздардын коомдук-саясий турмушунун орус тарыхнаамасында чагылдырылышын изилдөөгө алган автор,орус тарыхнаамасында кыргыздардын

¹ Аттокуров С. Кыргыз этнографиясынын тарыхнаамасы. –Бишкек, 1991; Жакыпбеков Ж. Историография проблем истории Кыргызстана второй половины XIX – начала XX вв. (опыт, перспективы изучения). – Бишкек, 1995; ошол эле автор: Социально – экономическое и политическое развитие Кыргызстана во второй половине XIX – начале XX веков: Историография проблемы. – Бишкек, 2003; ошол эле автор: *Кыргыз историографиясынын айрым маселелери (XIX - кылым)* – Бишкек, 199; Алымбаев Ж. Общественно-политическая жизнь кыргызов в русской историографии второй половины XVIII – начала XXвв. –Бишкек, 2009

тарыхынын изилденишин төмөнкүдөй үч этапка бөлүп кароону сунуштаган. 1 этап: XVIII к. экинчи жарымы XIX к. башы, кыргыздар туурасындагы материалдардын топтолушу, 2 этап: XIX к. башынан 60-жылдарына чейинки мезгил. Кыргыздар туурасында системалык изилдөөнүн башталышы. 3 этап: XIX к. башынан 60-жылдарынын башына чейинки мезгил. Түркстан крайынын жана кыргыздардын тарыхын изилдөөнүн башталышы¹. Аталган доордогу орус тарыхнаамасындагы эмгектерди изилдеп жатып кыргыздар боюнча изилдеген эмгектерди үч этапка бөлүү эмгектердин жаралыш багыттын, өнүгүүсүн камтыган шарттарды, хронологиялык принциптерге таянуу менен түзүлгөн мезгилдештирүү деп атоого болот. XVIII-XX кк. башындагы орус авторлорунун эмгектерине тарыхнаамалык анализ жасоого аракет жасаган Ж. Алымбаев авторлорду көз караштары, профессионалдык билими, социалдык теги боюнча орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүн; чыгыштаануучу-изилдөөчүлөр, аскер-чыгыштаануучулар, орус саякатчылары деп бөлүүнү сунуштайт². Белгилей кетчү нерсе, биз да илимий изилдөөбүздө автор тарабынан сунушталган классификацияны колдонууга аракет жасадык. Ошол эле учурда илимий текстте «орус тарыхнаамасынын өкүлдөрү» деген терминди колдонууну туура көрдүк. Жогоруда айтылган жетишкендиктер менен Ж. Алымбаев аталган эмгегинде кыргызтаануу маселесин өз алдынча илимий изилдөө объект катары караган эмес. Өзгөчө кыргыз элинин социалдык-экономикалык маселелеринин тарыхнаамалык багыты өз алдынча изилдөөгө алынган эмес. Орус тарыхнаамасындагы кыргызтаануу маселесин изилдөө актуалдуу темалардын бири катары кала берген

Белгилүү окумуштуу С. Аттокуровдун аталган эмгегинде болсо, XVIII-XIX кк. орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн кыргыз элинин этнографиясын изилдешкен М. И. Венюков, Г.С.Загряжский, Н. А. Аристов, Н.Л.Зеланд,

¹ Алымбаев Ж. Общественно политическая жизнь киргизов –С. 55.

² Алымбаев Ж. Общественно политическая жизнь киргизов –С. 47-53.

В.В.Радлов, Н.И.Гродеков ж.б. орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн өмүр-таржымалы, этнографиялык багытта жазылган эмгектерине кыскача талдоо жүргүзүп кеткен. Бирок, автордун эмгегинде аталган орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн эмгектерине толук тарыхнаамалык талдоо жүргүзүлгөн эмес. Алсак, Г.С.Загряжскийдин Загряжский Г.С. «Быт кочевого населения долины Чу и Сыр-Дарьи»¹-аттуу кызыктуу этнографиялык макаласы талдоого алынган эмес.

Кыргызтаануу маселеси кыргыздардын этнографиясын изилдөө менен гана чектелбейт, кыргыз таануу түшүнүгүн аталган элдин турмушунун бардык тармагын камтыган кеңири түшүнүк катары кабыл алуу зарыл. Бул багыттан алып караганда С.Аттокуровдун эмгегин кыргызтаануу маселесин салыштырмалуу түрдө тарыхнаамалык негизде изилдеген эмгектердин бири катары кароого туура болот.

Постсоветтик доордогу Кыргызстандын тарыхнаамасына олуттуу салым кошкон окумуштуулардын бири Ж. Жакыпбеков болуп саналат. Автордун калемине XIX к. Кыргызстандын тарыхнаамалык маселелерине карата бир катар эмгектерди гана жаратбастан, кандидаттык жана докторлук илимий иштерин ийгиликтүү коргогон². Албетте, окумуштуу XIX к. чыгыштаануучулардын эмгектери менен жакындан тааныш, автордун көптөгөн илимий макалалары революцияга чейинки доордогу эмгектерге таянуу менен жазылган. Бирок, Ж. Жакыпбековдун илимий изилдөө объектиси XIX-XX к. башындагы орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн эмгектери эмес, көрсөтүлгөн доордогу кыргыз элинин социалдык-экономикалык, саясий, тарыхый-маданий маселелерин изилдеген советтик-кыргыз окумуштууларынын эмгектерине тарыхнаамалык анализ берүү. Алсак, Кыргызстандын Россияга каратылышы,

¹ Загряжский Г.С. Быт кочевого населения долины Чу и Сыр-Дарьи // ТВ. – 1871. – № 25, 27– 32

² Жакыпбеков, Ж. Советская историография революционного и национально-освободительного движения в Средней Азии во второй половине XIX – начале XX (на материалах Киргизии) // Автореф. дис....канд. ист. наук – М., 1986.; Историография социально-экономической и политической истории Кыргызстана во второй половине XIX- начале XX вв.// Автореф. дис....докт. ист. наук – Б., 2012

1916-ж. улуттук-боштондук күрөш, 1875-1876-жж. элдик көтөрүлүштөр ж.б. саясий окуяларды изилдөөгө алышкан Б. Жамгерчинов, А. Хасанов, К. Үсөнбаев, В. Плоских, С. Ильясов, А. Сапелкин ж.б. белгилүү советтик окумуштуулардын эмгектерине терең тарыхнаамалык анализ жасалат. Революцияга чейинки жана советтик доордогу кыргыздардын социалдык-экономикалык, саясий, турмушун салыштырып изилдеген автор төмөнкүдөй тыянакка келет: “Орустардын жана англичандардын аскеринин Орто Азияга карай умтулушунун себептерин изилдешкен орус авторлор (А. И. Макшеев, Ф.Ф. Мартенс, А.Л. Кун, М. А. Терентьев, И. К. Абаза, В. П. Наливкин А. Хорошхин, А. Талызин ж.б.) жана чет элдик авторлор (Ю. Скайлер, Х. Лансделл ж.б.) орус жана англичан аскерлеринин Орто Азияга карай илгерилешинин себептерин актоо максатында, аларды жергиликтүү элди колдоочу катары карашып, эки улуу держава Азиядагы “жапайы” уруулар үчүн”“акыйкаттуулуктун духун” ишке ашырууга келишкен”¹. Албетте автордун мындай пикирине толук кошулууга болот. Анткени, революцияга чейинки авторлордун эмгектеринин көпчүлүгүндө империянын тышкы каратып алуучу саясатын актоо үчүн артта калган элдерге “цивилизацияны” орнотуу үчүн Орто Азияны каратууга мажбул болушкан деген пикир үстөмдүк кылып келген.

XIX к. кыргыз элинин саясий тарыхын изилдөөгө салым кошкон окумуштуулардын бири Т.Кененсариев. Окумуштуунун калемине Кыргызстандын Россияга каратылышы, Россия империясынын экономикалык саясаты, 1873-1876-жж. элдик-боштондук күрөштөргө² арналган тарыхый таризде жазылган көлөмдүү монографиялык эмгектер таандык.Т.Кененсариев көрсөтүлгөн эмгектеринин тарыхнаамалык бөлүктөрүндө кыргыздардын саясий турмушун изилдеген революцияга чейинки орус авторлорунун эмгектерине

¹ Жакыпбеков Ж. Историография проблем истории Кыргызстана второй половины XIX – начала XX вв. (опыт, перспективы изучения). – Бишкек, 1995;

² Кененсариев Т. Кыргыздар жана Кокон хандыгы – Ош,1997; ошол эле автор: Кыргызстандын Орусияга каратылышы . – Бишкек,1997; ошол эле автор: Экономическая политика царского правительства в Кыргызстане во 2-й половине XIX- начала XXвв.-,Бишкек, 2009

тарыхнаамалык анализ берген. Алсак «Кыргызстандын Орусияга каратылышы», «Экономическая политика царизма в Кыргызстане»-аттуу маонографиялык изилдөөлөрүнөн М. Венюков, Г. С. Загряжский, Н. А. Северцов, Ч. Валиханов, В. Наливкин, Н. А. Аристов ж.б. көптөгөн чыгыштаануучулар боюнча алардын чыгармалары, ишмердиктерине байланышкан материалдарды алууга болот. Россия империясынын Кыргызстандагы соода-өнөр жай саясатына баа берген автор: «Өкмөттүн соода саясаты Кыргызстанда акча-товар мамилелеринин өнүгүшүнө шарт түзүү менен соода иштери зарылдык, алмаштыруу мүнөздөн сезондук-ярмаркалык, андан туруктуу мүнөзгө эволюцияланган¹»-деген жыйынтыка келет.

XIX к. экинчи жарымы XX к. башындагы Түштүк Кыргызстандын аймагына жасаган орус саякатчылары жөнүндөгү маселе Б. М. Жумабаевдин эмгегинде² изилденген. Автор, аталган эмгегинде XIX к. экинчи жарымында түштүк Кыргызстандын аймагына саякат жасаган орус саякатчыларынын эмгектерине кеңири токтолуп өткөн.

Кыргызтаануу маселеси боюнча революцияга чейинки, советтик, постсоветтик доорлордогу жарык көргөн эмгектерге карата жасалган тарыхнаамалык анализден улам, төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарууга болот:

- XIX к. экинчи жарымынан тарта орус тарыхнаамасында жаралган кыргызтаануу тармагы боюнча обзордук, библиографиялык, тарыхый жана тарыхнаамалык мүнөздөгү эмгектер жарыяланган.

- Советтик доордогу (Б. Жамгерчинов, А. Хасанов, В. Плоских, С. Ильясов, А. Сапелкин, К. Үсөнбаев ж.б.) эмгектеринде «кыргызтаануу» термини колдонулбаганы менен (саясий конъюктурага жараша) орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн эмгектери көпчүлүк учурда булакнаамалык

¹ Кененсариев Т. Экономическая политика царского правительства в Кыргызстане во 2-й половине XIX- начала XX вв.- С.161

² Жумабаев Б. М. Южный Кыргызстан глазами Российских путешественников (вторая половина XIX-начало XX вв.) –Бишкек, 1999.

максатта кеңири колдонушкан. Кыргыздардын саясий, социалдык-экономикалык абалы боюнча ал доордогу үстөмдүк кылган идеологияга байланыштуу илимий жыйынтыктарды чыгарышкан.

- Постсоветтик доордогу тарыхнаамада болсо, Орто Азиянын тарыхын изилдеген чыгыштаануу тармагынан «түркстантаануу», «кыргызтаануу» тармагын өз алдынча илимий объект катары изилдөө аракеттери башталганын белгилеп кетүү абзел. Ошого карабастан кыргызтаануу маселеси өз алдынча ушул күнгө чейин изилдөөгө алына электиги, аталган маселени изилдөө актуалдуу темалардын бири катары экендигин белгилеп кетүү зарыл.

Диссертациянын темасынын ири илимий долбоорлор, программалар менен байланышы. Диссертациялык изилдөө автордун жекече илимий планына байланыштуу.

Изилдөөнүн объектиси. Орус тарыхнаамасындагы кыргызтаануу маселесин чагылдырган авторлордун эмгектери.

Изилдөөнүн предмети. Кыргыздардын саясий абалы, социалдык-экономикалык мамилелери

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Дииссертациялык эмгектин негизги максаты кыргызтаануу маселесиндеги кыргыздардын саясий, социалдык-экономикалык абалын чагылдырган эмгектерге тарыхнаамалык анализ жүргүзүү. Коюлган максаттын чегинде төмөнкүдөй **милдеттер коюлат:**

- кыргызтаануу маселеинин жаралышынын тарыхый шарттарын иликтөө;
- кыргыздардын коомдук-саясий абалына чагылдырган эмгектерге анализ жасоо;
- кыргыздардын социалдык-экономикалык абалын сүрөттөгөн эмгектерге анализ берүү;
- кыргыздардын чарбалык жана соода мамилелерин чагылдырган эмгектерге анализ жүргүзүү.

Изилдөөнүн мезгилдик алкагы. XIXк.экинчи жарымы XXк. башы. Анткени бул мезгил кыргызтаануу маселесинин жаралуу жана өнүгүү дооруна туура келет.

Изилдөөнүн булактары. Илимий маселенин хронологиялык алкагына жана тарыхнаамалык багытына байланыштуу изилдөөдө колдонулган тарыхый булактарды өзүнүн мазмунуна, маалыматтуулугуна жараша бир канча топто бөлүп кароо зарыл

Биринчи топтогу тарыхый булактарга колониалдык доордогу отчеттор¹, эскерүүлөр², «обзорлор», атайын түзүлгөн жыйнактар, мезгилдүү басма сөздөрдү кошууга болот. Колониалдык доордо генерал-губернатор, аскер-губернаторлору тарабынан отчеттор даярдалып, жарыяланган. Маанилүү отчеттордун бири туркестан крайын 1867-1888жылдары башкарган К. П. Кауфман тарабынан түзүлгөн « Проект всеподданнейшего.....» отчетун кошууга болот. К.П.Кауфмандын аталган отчету « Народонаселение туркестанского генерал-губернаторства» « Административное устройство края», «Колонизация края», «О положении землевладения в областях Туркестанского генерал-губернаторства», «Экономическое положения», Финансовое и податное устройства генерал-губернаторства». «Пути сообщения и работы строительная», «Народное образование.Нравственность населения» -аттуу 8 бөлүмдөн туруп, ар бир областагы 14 жыл ичиндеги аткарылган иштерге анализ берилген. Фергана жана Семиреченский областар боюнча алардын социалдык-экономикалык абалы, калкы боюнча конкреттүү материалдарды алууга болот.

Тарыхый булактардын кийинки тобуна аскер губернаторлорунун отчетторуна тиркеме кылып жарыялаган «Обзор Ферганский области» жана «Обзор Семиреченской области» аттуу Фергана жана Жети-Суу областары

¹ Кауфман К.П. Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К.П. фон-Кауфмана 1-го по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства 7 ноября 1867 – 25 марта 1881 г. – СПб., 1885.

² Сборник статей касающихся до Туркестанского края А.П. Хорошхина.-СПб., 1876; Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник.– СПб., 1872 – 1879. –Вып. –1–5.; Собрание сочинений о Туркестанском крае вообще и сопредельных с ним стран Средней Азии. Т-1-591.-СПб., 1867-1917.

боюнча маалыматтарды камтыган «обзорлорду»¹ кошууга болот.«Обзорлор» ар бир областтардын административдик түзүлүшүн, калкы, финансы салык абалы, салык төлөмдөрү, чарбалык иштер боюнча маалыматтар жарыяланып турган.

Атайын түзүлгөн жыйнактардын катарына А.П. Хорошхиндин жыйнагын кошууга болот. К.П.Кауфмандын көрсөтмөсү менен Туркестан крайында 10жыл кызмат аткарган белгилүү чыгыштаанучу А.П. Хорошхиндин эмгектери өз алдынча жыйнак болуп басылган. Кыргыздарга тийешелүү болгон, автордун «От ташкента до Токмака», « От Ташкента до Коканда», «Отрывки из дневника в Коканд», «Очерки Семиречья», «Народы Срединной Азии» аттуу макалаларынан кыргыздардын социалдык-экономикалык абалы сүрөттөгөн матедаларды алууга болот. Маселен, «От Ташкента до Токмака» аттуу макаласында автор, «кыргыз» деген этмологиянын келип чыгышы, сарттар менен тилдик жактан окшоштугу, кыргыздардын кийимин жазат.»Айрым кыргыздар дайыма эле көчүп жүрүшүп, аскер иши менен алектенишкен эмес, айрымдары, мурунтан эле, тактап айтканда таластык саруу, кушчулар дыйканчылык кылышкан»²-деп эскерген. Ошол эле учурда автор кыргыздардын чарбасы туурасында кызыктуу материалдарды жазып калтырган.

1870-ж. Түркстан крайында түзүлгөн статистикалык комитети тарабынан ар кыл темада жазылган материалдар топтоштурулуп, «Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник»³-атуу жыйнак басылып чыккан. Аталган жыйнактан кыргыздарга байланыштуу Н. Маев, А. П. Хорошхин ж.б. макалалары жарык көргөн. Жыйнакта жарык көргөн макалалардын авторлорунун түздөн-түз катышуусу менен маалыматтар топтолуп,

¹ Обзор Ферганской области за 1888 –1913гг. – Новый Маргилан, 1889 –1916; Обзор Семиреченской области за1882 –1906.– Верный, 1883 – 1907.

² Сборник статей касающихся до Туркестанского края А.П. Хорошхина.- С.22

³ Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник.– СПб., 1872 – 1879. –Вып. –1–5.

жарыяланган. Алсак Н. А. С еверцов, Н. Маев Кыргызстандын аймагына келишкен авторлор болуп саналат.

Тарыхый булактарды маанилүү бөлүгүн 591 томдуу «Туркестанский сборник»-атуу жыйнак түзөт. “Түркстан жыйнагын” түзүү демилгеси Түркстандын биринчи генерал-губернатору К.П. Кауфманга таандык. Каржылоо маселеси генерал-губернаторлук тараптан болоорун белгилеп, 1868-жылы К.П. Кауфман 1851- жылдан бери Санкт-Петербург шаарынын элдик китепканасында иштеп келе жаткан белгилүү библиограф И.В. Межовго кайрылып, Орто Азиянын тарыхын чагылдырган өз алдынча жыйнак түзүүнү сунуштайт. К.П. Кауфман менен менен И. Межовдун ортосунда келишим түзүлүп, И.В. Межов 1868-жылдан тартып Санкт-Петербург шаарында материал чогултуунун үстүнөн иштей баштаган. Орус тилинде жарык көргөн гезит-журналдар, чакан китепчелерди иргеп, тематикасы боюнча хронологиялык тартипте иретке салып, жаңы барактарга желимдеп жабыштырып, аларды көктөп, өз алдынча китеп кылып түзө баштаган. “Түркстан жыйнагынын” негизги тарыхый булактары болуп, орус тилиндеги “Военный сборник”, “Вестник Европы”, “Русский Вестник”, Исторический Вестник”, “Живая Старина”, “Голос”, “Биржевые ведомости” ж.б. көптөгөн гезит журналдарга жарык көргөн материалдар болгон. Мындан сырткары, орус географиялык коому тарабынан басылган «Записки РГО», «Вестник РГО», «Известие РГО» сыяктуу басылмаларга жарыяланган орус саякатчыларынын, чыгыштаануучулардын ар кыл темага арналып жазылган эмгектери “Түркстан жыйнагына” басылган.

И.Межовдун 20 жылдык эмгегинин натыйжасында 1867-1887-жылдары 416 томду даярдоого жетишкен. К.П. Кауфмандын тушунда 250 тому даярдалса, М.Г. Черняев, Н.О. Розенбахтардын мезгилинде 1888-жылга чейин 166 томдугу даярдалып, бирок жыйнактын үстүнөн иштөө убактылуу токтотулуп калган. И. Межов тарабынан даярдалган 416 томдук 4713 кө жакын ар түрдүү

макалаларды өз ичине камтыган. Бул жыйнак коомчулукта “Межовдун жыйнагы” деген атка конгон. Расмий түрдө «Түркстан жыйнагы» (орусча аталышы «Туркестанский сборник», ал эми толук аталышы “Собрание сочинений о Туркестанском крае вообще и сопредельных с ним стран Средней Азии-) деген ат менен жарык көрө баштаган.

К.П. Кауфмандан соң генерал-губернаторлук кызматка дайындалган М.Г. Черняевдин (1882–1884) мезгилинде бул иш улантылганы менен М.Г. Черняев К.П. Кауфман тарабынан жасалган иштерге тескери мамиле жасаган. И.В. Межов каза болгон соң, «Түркстан жыйнагынын» үстүнөн иштөө 1907-жылдан кайрадан улантыла баштайт. 1911-жылы “Жыйнакты” түзүүчүлөрдүн активдүү катышуучусу Н.В. Дмитриевский өлгөн соң, бул ишти улантуу белгилүү чыгыштаануучу А.А. Семеновго жүктөлөт. Натыйжада, 1907-жылы 34 тому, 1908-жылы 45 тому, 1909-жылы 44 тому даярдалат. Тактап айтканда, 1907-1916-жылдар аралыгында А.А. Семеновдун жетекчилиги астында 175 том даярдалып жарык көргөн. Акыркы томдор Ташкен шаарында даярдалып, гезиттик журналдык гана материалдар, жергиликтүү авторлордун эмгектери киргизилген, “айрым чоң басылмалар “жыйнакка” киргизилген эмес¹.

Түркстан жыйнагынан илимий иште каралып жаткан кыргыздардын саясий, социалдык-экономикалык абалы, чарбалык, соода маселелерин чагылдырган орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн чакан билдирүүсүнөн тарта көлөмдүү өз алдынча жарык көргөн эмгектери топтолгон. “Чакан китепкана” деп атоого арзырлык тарыхый булактын толук электрондук версиясы менен Кыргыз-Түрк«Манас» университетинин китепканасынан колдонууга мүмкүнчүлүк алдык.

Тарыхый булактардын маанилүү тобуна «Статистический обзор Ферганский области», «Статистический обзор Семиреченской области²»-аттуу

¹ Межов В.И. «Туркестанский сборник». Систематический указатель и азбучный указатель. – СПб., 1878– Т.1–150 – С.150.

² Статистический обзор Ферганский области, Статистический обзор Семиреченской области.

өз алдынча жыйнактарды кошууга болот.Областык аскер-губернаторлорунун жылдык отчетунун уландысы катары жарыяланып турган «Обзорлор» ар бир областагы социалдык-экономикалык абал, административтик башкаруу, салык саясаты, чарбалык, соода иштери боюнча материалдар топтолгон.

Тарыхый булактардын маанилүү бөлүгүн басма сөз органдары түзөт.Өз учурунда РГО басылма органдары болгон «Известия РГО», «Вестник РГО», «Записки РГО»-аттуу сериялуу басылмаларга орус саякатчыларынын, чыгыштаануучулардын көптөгөн эскерүүлөрү, күндөлүк жазмалары, очерктери, макалалары жарык көргөн. Аталган басылмалардагы эмгектер кыргыздар боюнча «обзордук» жанрда жазылып, анын авторлору кыргыз турмушунун бардык чөйрөсүнөн маалымат берүүгө аракет жасашкан. Анткени РГО тарабынан каржыланган орус саякатчыларынын түпкү максаты империялык көрсөтмөнү аткаруу болгон.

Кыргыз таануу маселесин чагылдырган басма сөз органдарынын бири «Туркестански ведомости» газетасын болуп саналат. 1870-жылдан баштап жарык көрө баштаган газета аскер министрлигинин көрсөтмөсү менен генерал-губернатордун басма органы катары уюштурулган. Архивдик материалдар тастыктап тургандай, “Түркстан ведомости” гезитинин негизги милдеттери: “Түркстанга байланыштуу өкмөттүк жана административдик буйруктарды, крайдын өнүгүшүнө таасирин тийгизген илимий макалаларды жарыялоо болгон”¹. 1869-1892-жылдары гезиттин алгачкы редактору этнограф, географ, белгилүү чыгыштаанучу Н.А. Маев болсо, 1901-1907-жылдары профессор Н.Г. Малицкий редакторлук кылган. Жалпысынан 1870-жылдан 1917-жылга чейинки аралыкта 6406 номери жарык көрүп, Түркстандын экономикасы, географиясы, тарыхы боюнча кызыктуу материалдар жарыяланып турган. Гезит беттерине Түркстан крайындагы болуп жаткан күнүмдүк окуялардан тартып, бул аймакта

¹Алымбаев Ж. «Туркестанские ведомости» как источник по истории кыргызов колониального периода. // Отечественная история. – Алматы, 2009. – №1.

жашаган элдердин саясий, социалдык-экономикалык, маданий турмушун чагылдырган ар түрдүү маанайдагы материалдар жарыяланган. Гезитке Түркстан генерал-губернаторлугунун канцеляриясы тарабынан көзөмөл жүргүзүлүп, өкмөттүн саясатына шайкеш келген макалалар гана жарык көргөн. Ошондуктан, гезит бетинде тарыхый, этнографиялык, фольклордук багыттагы макалалар басымдуу болгон. Газета бетинен кыргызтаануу маселесин изилдеген В.Наливкин, А.П. Хорошхин, Н.Н. Пантусов, Г.С.Загряжский сыяктуу чыгыштаануучулардын кызыктуу макалаларын табууга болот.

Изилдөөнүн методологиялык негиздери жана изилдөө ыкмалары.

XIXк.экинчи жарымы XXк башындагы орус тарыхнаамасында изилденген кыргызтаануу маселесин изилдеп жатып бир катар методологиялык принциптерге жана ыкмаларга таянып изилдөөнү талап кылат. Кандай гана илимий изилдөө болбосун, ал тарыхый принциптерге жана методдорго таянып жүргүзүлүшү зарыл. Тарыхты изилдөөдөгү принциптердин бири бул - тарыхый объективдүүлүк принциби XIX кылымда немец окумуштуусу Леопольд Ранке өзүнүн «История немецкой нации» аттуу эмгегинде: «мезгилдин талабына жараша тарыхчылар өзүнө кыйын жүктү тандап алышкан, өткөн окуяларды талдоо, бүгүнкү окуяларга сабак берүү», - деп жазган. Демек, объективдүүлүк принциби методологиялык аспектен алып караганда бир нече жободон турат. Биринчи жобо, объективдүүлүк принциби боюнча өткөн окуялар көз карандысыз жашоого укуктуу экендигин талап кылат. Бир эле өлкөнүн ичиндеги өткөн доор, азыркы учур, бул эки башка убакытта болуп өткөн окуя катары кароо керек. Өткөн окуяны бүгүнкү күндүн көзү менен кароо, аны талдоо өтө эле маданиятсыздык. Анткени, өткөн доордун өзүнө тиешелүү маданияты, салты, нарктык-баалуулуктары ж.б. компоненттери менен айырмаланат. Ошондуктан каралып жаткан доордогу кыргыздардын социалдык-экономикалык, саясий абалын, чарбалык турмушун ошол доордогу авторлордун көз карашы менен талдап баалоо зарыл көрүнүш.

Тарыхый объективдүүлүк принцибине таяна турган экинчи бир жобо - бул окуялардын өз ара байланышын сактоо, изилденип жаткан тарыхый окуялардын бири-бирине болгон байланыштарын, мамилелерин ажыратып карабоо. Тигил же бул окуянын жаралышынын, өнүгүшүнүн тарыхый себептери бар экендигин изилдөө керек. Үчүнчү жобо - бул тарыхты бир бүтүн процесс катары кароо зарыл. Чындыгында тарыхты кандайдыр бир процесс катары кароо талабы, тарыхый өнүгүүдө дайыма альтернативанын болгондугу, окуялар, объективдүү, субъективдүү, законченемдүү, капыстан, туруктуу, убактылуу, тышкы жана ички факторлордун натыйжаларынан, себептеринен улам жаралгандыгын тастыктайт.

Тарых илиминдеги экинчи принцип - бул тарыхый принцип болуп саналат. Аталган принцип тарыхтагы ар бир тарыхый фактыны, кубулушту жана окуяны конкреттүү-тарыхый кырдаалга, шартка жараша, алардын өз ара байланышы жана өз ара таасири бар экендигин изилдөөнү талап кылат. Ар кандай тарыхый көрүнүштү өнүгүү катары кароо керек, ал кантип жаралганын, өз өнүгүүсүндө кандай этаптарды басып өткөнүн, жана аягы эмне менен бүткөнүн изилдөө зарыл. Окуяны абстрактуу мезгилдин позициясынан тышкары кароо мүмкүн эмес.

Кийинки принциптердин бири, бул - социалдык ыкма принциби. Кандай гана коомдук түзүлүш болбосун, ал коомдо ар кандай топтор, катмарлар, уюмдар, партиялардын болоору белгилүү көрүнүш. Изилдөөчү тигил же бул катмардын өкүлү, тигил же бул партиянын мүчөсү болуусу табигый нерсе. Демек, изилдөөчү коомдогу социалдык топтордун, кызыкчылыктарын, талаптарын канааттандырууну көздөөрү белгилүү көрүнүш. Демек, бул принцип партиялардын, жеке адамдардын, мамлекеттин практикалык ишмердиктериндеги субъективдүү кырдаалды эске алууну милдеттендирет. Альтернативдүү принциби коомдук өнүгүү процессинде тигил же бул окуянын, кубулуштун, объективдүү реалдуулугун анализдеп, анын

өнүгүүсүнүн бир канча багыттары бар экендигин аныктоого мүмкүндүк берет.

Диссертациялык изилдөөнүн ыкмалары.

Илимде жалпы илимий жана спецификалык методтор бар. Тарых илиминин изилдөөсүнүн методтору жөнүндө сөз болгондо, тарыхый реалдуулукту изилдеген методторду, же болбосо, тарыхтын бардык багыттарында колдонуучу тарых илимине тиешелүү болгон методторду түшүнөбүз. Белгилүү окумуштуу, академик, И.Д.Ковальченко өзүнүн акыркы илимий монографиясында тарых илиминдеги методторго төмөнкүлөрдү кошот: тарыхый-генетикалык, тарыхый-салыштырмалуулук, тарыхый-системалык¹. Ошол эле убакта изилдөө иштери жалпы тарыхый методтор, жалпы илимий изилдөө методторун колдонуу менен жүргүзүлөт. Алсак, илимий изилдөөнүн объектисине, маселесине (проблемасына), жараша, анализ жана синтез, индукция жана дедукция сыктуу жалпы илимий методторду колдонуу практикаланат. Биздин илимий изилдөөбүз совет дооруна чейинки илимий маселеге арналган. Белгилүү болгондой, XIX кылымдын экинчи жарымындагы Россия империясынын Кыргызстандагы административдик саясаты официалдуу, официалдуу эмес көз караштагы тарыхый булактарда чагылдырылган. Бул тарыхый булактардын дээрлик көпчүлүгү жарыяланган, айрымдары жарыяланган эмес. Ошол эле учурда Россия империясынын колониялык саясатын официалдуу бийлик өкүлдөрү чагылдырса, бир эле учурда жергиликтүү авторлор да сүрөттөгөн. Бул материалдарды салыштыруу, көз караштарды иликтөө, тарыхый булактарды классификациялоо зарылдыгы жаралды. Ошондуктан, биздин илимий изилдөөлөрүбүздө тарыхый-салыштырмалуулук методторун колдонуу эң биринчи керектүү методтордун бири болуп саналат. Салыштырмалуулуксуз бир да илимий изилдөөнү жүргүзүү

¹ Ковальченко, И.Д. Методы исторического исследования .-М.1987.- С.183.

мүмкүн эмес. Салыштыруунун объективдүү негизи болуп коомдук өнүгүүдөгү кайталанып туруучу, ички законченемдүүлүк процесси болуп саналат. Коомдук өнүгүүдөгү окшоштук, үндөштүк жана жалпылык жактар бар. Ошондуктан, салыштырмалуу методтору колдонуу изилдеп жаткан фактынын маани-маңызын ачып берүүгө, жаңы мүмкүнчүлүктөрдү жаратууга жол ачат.

Илимий изилдөөдөгү колдонулган экинчи бир маанилүү методтордун бири, - бул тарыхый-генетикалык метод болуп саналат. Бул метод илимде кеңири колдонулат. Анын мааниси изилденип жаткан тарыхый кыймылдагы реалдуулуктун касиетин, функциясын ырааттуу кезектештирип изилдөөнү талап кылат. Таанып билүү ырааттуу түрдө бир жактуулуктан, өзгөчөлүккө карай, анан жекеден жалпылыка карай өнүүгү керек. Тарыхый-генетикалык метод, коомдук өнүгүүнүн себеп-натыйжаларын байланыштырып, тарыхый өнүгүүнүн законченемдүүлүктөрүн ачууга, изилдөөгө толук мүмкүндүк берет. Тарыхый-генетикалык метод эң оболу тарыхый өнүгүүгө анализ жасоого багытталган. Бул методтору колдонуу менен XIX кылымдын экинчи жарымындагы кыргыздардын коомдук-саясий, социалдык-экономикалык абалынын өзгөрүшүнө анализ жасоого толук мүмкүнчүлүк болот.

Тарыхый изилдөөлөр мындан сырткары бир эле убакта эки жалпы методтору: тарыхый жана логикалык колдонууну талап кылат. Тарыхый метод тарыхты өнүгүүнүн ырааттуулугу менен, ага тиешелүү болгон белгилери, өзгөчөлүктөрү, алардын өнүгүүсүнүн жалпы законченемдүүлүктөрүн изилдөөгө багытталган. Логикалык метод болсо, логикалык чыныгы тарыхый ой-жүгүртүү менен далилдүү логикалуу бүтүм чыгарууга мүмкүндүк берет. Ошол эле убакта тарыхый изилдөөлөрдө хронологиялык, проблемалык-хронологиялык методторду колдонуу менен илимий иште коюлган максаттарга жетүүгө болот.

Жыйынтыктап айтканда, тарых илими өзүнүн арсеналында изилдөө методторуна бай. XXI кылымдын шартында атамекендик жана чет элдик тарыхый изилдөөлөрдүн жетишкендиктерин кеңири колдонуу менен, ар бир

илимий изилдөөнүн объектисин реалдуу чагылдырып берүүгө мүмкүнчүлүк бар. Жогоруда белгилегендей, советтик доордогу изилдөөлөрдөн айырмаланып, бүгүнкү күндө махсустик-лениндик методологиянын үстөмдүк кылуучу, «көрсөтмө» берүүчү ыкмасы жок. Ар кандай изилдөөнүн алдында тарыхый фактыларды бурмалабай, объективдүү чагылдыруу изилдөөчүнүн негизги милдети болуп саналат.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий-теориялык жана практикалык мааниси. Диссертациянын материалдарындагы камтылган илимий жоболор, көз караштар жана илимий изилдөөнүн жыйынтыктары Кыргызстандын жана коңшулаш элдердин тарыхын окутууда колдонулушу мүмкүн. Кыргызтаануу боюнча каралып жаткан доордо жазылган эмгектер Кыргызстандын жогорку окуу жайларынын тарых адистиги бөлүмдөрүндө “Кыргызстандын тарыхы”, “Кыргызстандын тарыхынын тарыхнаамасы”, “Кыргызстандын тарыхынын булактары” предметтери боюнча лекциялык материалдарга тарыхый, тарыхнаамалык булак катары колдонууга мүмкүндүк берет.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы .

- Постсоветтик доордогу Кыргызстандын тарыхнаамасында кыргызтаануу маселесин илимий изилдөө объектиси катары биринчи ирет кароого коюлушу
- Кыргызтаануу маселесин Түркстантаануу тармагынын бир бөлүгү катары өз алдынча илимий объект катары кароого аракет жасалгандыгы
- Кыргызтаануу маселесин изилдеген авторлордун эмгектерин тарыхнаамалык-тарыхый булак катары кароо маселеси биринчи ирет коюлуп жатышы.

Коргоого алып чыгуучу Жоболор:

1. XIX к. экинчи жарымы XX к. башында орус тарыхнаамасында кыргыздардын саясий, социалдык-экономикалык абалын чагылдырган өзүнүн мазмуну, жанры, баяндоо формасы боюнча өз ара айырмаланган эмгектер жарыяланган.

2. Орус тарыхнаамасынын өкүлдөрү кыргыздар туурасындагы маалыматты автордун түздөн-түз, кыйыр түрдө катышуусу, узактан туруп сурамжылоо жолдору аркылуу топтошуп, жарыялашкан.
3. Каралып жаткан доордогу авторлордун эмгектердин колдонууда алардын социалдык тегине, билимин, көз карашын эске алуу менен тийиштүү жыйынтыктарды чыгаруунун талап кылат.
4. Орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн эмгектериндеги сүрөттөлгөн тарыхый окуялардын аныктыгын, маалымдуулугун баалоодо, ар бир автордун жергиликтүү элдин тилин билүү маселеси негизги ролдо турарын белгилеп кетүү зарыл.
5. 50 жылдан ашуун аралыкта орус чыгыштаануусунда Орто Азия элдеринин тарыхын чагылдырган «Түркстантаануу» тармагы гана эмес, «Кыргызтаануу» тармагы илимий изилдөө объект катары жаралгандыгын белгилөө зарыл. Кыргыз таануу багыты :а) илимий, б) практикалык в) илимий –крайтаанучулук багытта өнүкөндүгүн белгилеп кетүү керек.
6. Каралып жаткан доордогу кыргызтаануу маселесине арналып жарыяланган эмгектерди тарыхый гана эмес, тарыхнаамалык-тарыхый булак катары колдонуу зарылдыгын баса белгилөө шарт
7. XIX к. экинчи жарымы XX к. башындагы эмгектерди колдонууда ар бир автордун көз карашын колониядык доордогу официалдуу өкүм сүргөн империялык көз караштын таасири болгондугун эске алуу зарыл.

Диссертациялык иштин жыйынтыгынын апробацияланышы.

Диссертациялык изилдөөнүн айрым жыйынтыктары, маанилүү сунуштары эл аралык жана республикалык илимий-теориялык жана илимий-практикалык конференцияларды апробацияланды.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Изилдөө процессинин натыйжасында автор тарабынан «Түркстан жыйнагы», «Түркестанские ведомости» газетасындагы кыргыздардын саясий, социалдык-экономикалык турмушуна

арналган тарыхнаамалык булактарды илимий айланпага киргизүүгө аракет жасалды.

Эмгектин түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүү бөлүмүнөн, 3 баптан, корутундудан, жана адбияттардын тизмесинен турат.

Гл.1. Кыргыз таануу маселесинин жаралышынын тарыхый өбөлгөлөрү

1.1. Орус тарыхнаамасындагы чыгыштаануу маселесинин жаралышы, өнүгүшү

Чыгышты изилдөө Петр I доорунда эле башталып, XVIII к. орус мамлекетинин геосаясатынан улам-чыгышка карай умтулуу күчөй баштаган. Натыйжада, орус коомчулугунда Орто Азия элдеринин географиялык абалы, саясий, социалдык-экономикалык түзүлүшү, тарыхы тууралуу маалыматтарды топтоо зарылдыгы актуалдуу маселелердин бирине айлана баштаган. Петр I чыгыш тилдерин үйрөтүү боюнча кафедраларды ачуу чарасын көрө баштаса, ал эми 1727-жылы Кяхтин келиши боюнча Пекинде орус өкүлчүлүгү негизделген. XIX к. биринчи жарымындагы орус коомчулугунда чыгыш маселесин изилдөөгө багытталган мекемелерди эки типке бөлүүгө болот: граждандык жана аскердик. Россия империясынын борбордук ири чоң окуу жайларында чыгыштаануу бөлүмдөрү ачылып перс, түрк, тилдери окутулуп, келечекте чыгыштаануучу адистерди даярдоо башталган. Алсак, Казань, Петербург, Москва университеттери чыгыштаануучуларды даярдоонун башкы борборуна айланган. Ал эми 1818 -жылы Россия Илимдер Академиясынын алдындагы Азия музейинде чыгыш элдерине таандык болгон тарыхый кол жазмалар топтоло баштайт.

Аскердик окуу жайлардын катарына 1820-жылы Тышкы иштер министирлигин алдында түзүлгөн Азия департаментин атоого болот. Азия департаментинин уюштурулушу менен Орто Азияга “илимий”- деп аталган экспедициялар даярдалып, келечекте алар саясий маанилүү социалдык буйруктарды аткарууга киришкен. 1824 жылы Александр Iнин буйругу менен Оренбург шаарында Неклюев аскер-училищасы, 1832 жылы болсо, императордук аскер Академиясы түзүлгөн¹. Аталган окуу жайлардын базасында келечектеги чыгыштаануучу аскер адамдары даярдалган.

Ал эми 1867 жылы Түркстан генерал-губернаторлугунун түзүлүшү менен орус чыгыштаанусундагы бир багыты катары “түркстантаануу”

¹ Алымбаев Ж. Кыргызтаануу маселелери орус тарыхнаамасында (XVIIIк. экинчи жарымы – XXк. башы) // Кыргыздар -14 Том.- Т.7.- Бишкек, -2011. – 630б.

калыптана баштаган. «Түркестантаануу» термини өз учурунда илимий айлампага В.В. Бартольд жана Н.П. Остроумов тарабынан киргизилген. Бирок, советтик тарыхнаамада негедир өз алдынча илимий багыт катары каралган эмес. Постсоветтик доордо болсо, чыгыштаануу илиминин бир тармагы катары, гана эмес илимий дисциплина¹ катары сунуш кылынып, өз алдыча изилдөөлөр жаралууда.

Ал эми, “түркстантаануунун” ичинде бир багыт катары жаралып өнүккөн “кыргызтаанууну” анын ажырагыс бөлүгү катары кароого болот. “Түркстантануунун” өнүгүшү Түркстанда пайда болгон бир катар уюмдардын ишмердиктери менен тыгыз байланыштуу. Анкени Россия империясынын Орто Азияга жасаган колониалдык саясатынын негизги багыттары анын принциптери, стратегиялык максаттары бул регион үчүн бирдей болгон. Ошондон улам Түркстан аймагында жашаган элдердин жалпы тарыхын изилдөө орус чыгыштаануучулары бир максатта карашкан. 1867-1917 жылдар аралыгында (жарым кылымга жакын) Түркстан крайынын бардык тармактарын чагылдырып изилдеген жаңы илимий багыт жарлаган.

Кыргызтаануу маселесинин жаралышына жана өнүгүшүнө Түркстан крайында түзүлгөн коомдордун, илимий мекемелердин салымы чоң экендигин белгилеп кетүү керек. Түркстан крайын изилдөөгө ири салым кошкон мекеменин бири - бул Орус географиялык коому болуп саналат. 1845 жылы Николай I буйругу менен түзүлгөн бул коом өзүнүн 50 жылдык тарыхында Орто Азия аймагына ири экспедицияларды уюштуруп, аларды каржылап, изилдөө иштерин жүргүзүп, илимий эмгектерди, отчетторду, өзүнүн басылмаларына жарыялап жалпы эле “түркстантаануунун” өнүгүшүнө чоң салым кошкон. Орус географиялык коомунун органдары болгон “Записки РГО”, “Вестник РГО”, “Известия РГО”, “Известия императорского РГО” сыяктуу өзүнүн атайын

¹ Пуговкина О. История Туркестана в наследии Российской историографии середины XIX –начала XXвека(политические и экономические аспекты)- Афтероферат кан. Диссертации.- Ташкент.-2006.- С.3

басылмаларында илимий макалалар, экспедициянын отчеттору, билдирүүлөр басылып турган. Аймактарда болсо, Орус географиялык коомунун филиалдары түзүлүп, иш алып бара баштаган.

Орус географиялык коомунун алдында 1867-жылы, Оренбург 1877- жылы Батыш Сибирь бөлүмдөрү ачылган. Ал эми, Орусия географиялык коомунун Түркстан бөлүмү 1897-ж. Ташкентте В.Ошанин жетекчилиги астында түзүлгөн. Түркстан бөлүмү түзүлгөнгө чейин эле крайды изилдөө иштери жүргүзүлүп, орус саякатчылары тарабынан экспедициялар уюштурулуп турганы белгилүү. Жогоруда белгилегендей “илимий”- деп аталган экспедициялардын негизги максаты Орто Азия элдеринин саясий, социалдык-экономикалык абалы туурасында маалымат алуу болгон. Эң оболу Россия империясынын геосаясий кызыкчылыгынан улам, социалдык, маданий маселелерге кызыгуу жаралган. Ошондуктан Орус географиялык коомунун максаттарынын бири география илимин өнүктүрүү, анын жетишкендиктерин пайдалануу, кошуна өлкөлөр жөнүндө географиялык, статистикалык жана этнографиялык маалыматтарды чогултуу болгон. Аталган коомдордун ишмердиктери Н.Миклухо-Маклай, П.П.Семенов-Тян-Шанский, Н.Пржевальский ж.б. саякатчылардын аттары менен байланыштуу. Падышалык бийлик аймакты изилдөө үчүн илимий экспедицияларды уюштуруу үчүн Орус географиялык коомуна чоң каражат бөлүп берген. Алгач, 1856-1869-жылдар аралыгында крайды картага түшүрүү иштери жүргүзүлүп, Орто Азиянын флорасы, фаунасы жана геологиясы жөнүндө маалыматтар чогултулган.¹ Орусиянын көрүнүктүү окумуштуулары В.Бартольд, Н.Веселовский, М.Мушкетов, Н.Северцов, П.Семенов-Тян-Шанский, А.Федченко, И.Краснов, В.Ошанин, В.Радлов, сыяктуу географ, геолог, чыгыштаануучулар Түркстан крайын ар тараптан изилдөө иштерин жүргүзө баштаган. Аталган саякатчылардын көпчүлүгү Кыргызстандын аймагына саякат жасашканы белгилүү. Бул окумуштуулардын Түркстанда

¹ Маслова О. Обзор русских путешествий и экспедиции в Среднюю Азию. часть II 1856-1869.-Ташкент,1956-С.66

илимди өнүктүрүү, географиясы, статистикасы, экономикасына тиешелүү маалыматтарды топтоо менен жергиликтүү калктын тарыхын географиясын ж.б. тармактарын чагылдырган материалдарды жарыялашкан. Аталган окумуштуулардын демилгеси менен Түркстан аймагында маданий-агартуучу, жана илимий борборлор түзүлө баштаган.

Алсак, П.П.Семенов, Н.Северцов¹, өңдүү орус саякатчылары Орусия географиялык коому коомдун тапшырмасы менен Орто Азияда изилдөө иштерин жүргүзүп, кыргыздардын тарыхый-географиялык абалын сүрөттөгөн эмгектерди жаратышкан. 1856 жылы Батыш-Сибирь генераль –губернаторлугу тарабынан Ысык-Көл аймагына биринчи жолу экспедиция жасалган. М.М. полковник Хоментовский жетектеген экспедициянын курамында котормочу И.Бардашев, Ч.Валиханов, топографтар А.Вараксин, А.Коновалов, топограф поручик Яновский ж.б. болушкан².

Кыргызтаануу маселесин чагылдырууда ири эмгектерди жараткан авторлордун катарына В.Наливкинди кошууга болот. Анын калемине кыргыздардын саясий турмушу, чарбасы³ боюнча изилдеген эмгектери таандык. В.Наливкиндин “Краткая история Кокандского ханства» аттуу көлөмдүү изилдөөсү башка эмгектерден айырмаланып, тарыхый булактарды колдонуу жана окуяга күбөлөнгөн инсандардын маалыматы боюнча жазылган эмгектердин бири. Эмгектеги маалыматтар жана колдонулган материалдардын жаңылыгы боюнча айырмалангандыктан 1889 жылы автордун эмгеги француз тилине которулган.

¹ Семенов П.П. Первая поездка на Тянь-Шань или Небесный хребет, доверховья системы р. Яксарт или Сыр-Дарья в 1857 году // Вест. Географ. общест. 1858, Ч.33, – Отд. II. – С.1 – 24.; ошол эле автор: Семенов П.П. Поездка из укрепления Верного через горный перевал у Суок-Тюбе и ущелье Буам к западной оконечности озера Иссык-куль в 1856г. (Отрывок из путевых записок П.Семенова) // Вест. географ. общест. 1858, Ч.33, – Отд. II. – С.181 – 254. ж.б; Северцов Н.А. Поездка в западную часть Небесного хребта (Тянь-Шаня) или Цун-Лин древних китайцев от западных пределов Заилийского края до Ташкента // Записки РГО по общ. геогр. – 1867–Т.1. –75– 164. ошол эле автор: Северцов Н.А. Путешествие по Туркестанскому краю и исследование горной страны Тянь-Шаня, совершенные по поручению Русского Географического Общества. – СПб., 1873.

² Алымбаев Ж. Общественно-политическая жизнь..... – С. 52.

³ Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства.-Казань, 1886: Киргизы Наманганского уезда// Туркестанские ведомости ; «Очерк земледелия в Наманганском уезде»// Туркестанские ведомости...

Кыргыздар туурасында тийиштүү материалдарды топтоп кыргызтаану маселесинин жаралышына салым кошкон авторлордун катарына И.Бардашевди кошууга болот. И.А.Бардашев (1831-1868) теги дондук казактардан болгон. Ала-Тоо (1848-1868 жж) окуругунун жана казактардын Чоң ордосунун котормочусу болгон. Сибирдеги кадет котормо мектебинде окуган. Кадет мектебин аяктаган соң Ала-Тоо округунун борбору Копалга котормочу катары жиберилген. 1856жылы Ч.Валиханов менен бирдикте Кульжага дипломатиялык миссияны аткаруу үчүн катышкан. 1860 жылы болсо полковник А.Э.Циммермандын жетечилиги астында Токмок, Пишпек чептерин алууга катышкан.¹ И.А.Бардашевдин калемине кыргыздар обоюча жазалган “Заметки о дикокаменных киргизах”, “Сведения о дикокаменных киргизах”² аттуу эмгектер таандык, аталган эмгектер эмнегедир анын көзү өткөндөн кийин гана жарык көргөн.

1856 жылы Ысык-көлдүк кыргыздардын арасында болуп, алардын ички турмушу, маданияты менен түздөн түз таанышкан авторлордун бири белгилүү этнограф, тарыхчы Ч.Валиханов болуп саналат. Автордун калемине “Киргизское родословие”, “ О состоянии Алтышара или шести восточных городов китаецкой провинции Нан-лу(Малой Бухарии) в 1858-1859году” “ Описание Алтышара или Кашгара”,“Очерки Джунгании”³ аталган эмгектери кыргыздардын уруулук түзүлүшү, чарбасы. саясий абалы, “кыргыз” этнониминин келип чыгышы ж.б. маселелер сүрөтөлгөн. Ч.Валиханов, И.А.Бардашев Кыргызстандын аймагына XIXк экинчи жарымында келишип кыргыздардын саясий абалы, этнографиясы, географиялык түзүлүшү

¹ ЦГА РК. Ф. И-3. Оп. 1. Д. 476. Л. 11-16 об.См. сайт: Рапросное описание путям

² Бардашев И Заметки о дикокаменных киргизах// Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник, Вып.III. – СПб., 1874; оло эле автордун: Сведения о дикокаменных киргизах // ТВ.1870. – №15

³ Валиханов Ч.Ч. “Киргизское родословие”,// Записки. Русск. Георг.общ. по .отд. этнограф.. –Т.29.-СПб,- 1861.; он же: “ О состоянии Алтышара или шести восточных городов китаецкой провинции Нан-лу(Малой Бухарии) в 1858-1859году”// Зап. Русск. Географ. Общест., кн.3. 1861; “ Описание Алтышара или Кашгара”, “ Очерки Джунгании”// Зап. Русск. Географ. Общест., кн.3. 1861.

туурасында кызыктуу маалыматтарды жазып калтырышкан авторлордун алгачкылары болуп саналат.

Генерал-губернаторлуктун түзүлүшү менен анын ишмердигин чагылдырган басма сөз органы, типография, башка илимий мекемелерди ачуу зарылдыгы жаралат. Түркстандагы илимий мекемелердин түзүлүшү биринчи генерал-губернатор К.П.Кауфмандын ишмердиги менен байланыштуу. В.В.Бартольд белгилегендей 1867-ж. Түркстан генерал-губернаторлук түзүлгөндөн кийин К.Кауфмандын демилгеси менен Түркстанды географиялык, тарыхый жана статистикалык жактан изилдөө иштери башталган.¹

Түркстантаануу багытын өнүктүрүүгө ири салым кошкон илимий мекемелердин бири бул-1868 жылы түзүлгөн Түркстан статистикалык комитети болуп саналат. 1887 жылдан баштап комитеттин областык бөлүмдөрү ачылып иштей баштаган. Статистикалык комитеттин сунушу менен 1870-жылдан тарта Ташкент шаарында “Туркестанские ведомости” газетасы чыга баштаган. Комитет тарабынан топтолгон маалыматтар мезгил-мезгили менен комитет тарабынан уюштурулган “Русский Туркестан”², “Материалы по статистике Туркестанского края. Ежегодник”³ –атуу басылмалар жарык көрө баштаган. Бул басылмаларда орус саякатчыларынын, чыгыштаануучулардын, аскер адамдарынын публицистикалык макалалары, кабарлары басылып турган. Өзгөчө статистика комитеттин басылмасында кыргызтаануу маселесине арналган бир катар булакнаамалык тариздеги эмгектер жарыяланган. Алгачкы иш-чаралардын катарына топографиялык тартууларды жүргүзүү менен Түркстандын генералдык картасын түзүү иштери кирген.

Кыргызтаануу маселесинин жаралышына чоң шарт түзгөн илимий мекемелердин бири-1870-жылы түзүлгөн “Түркстан ведомости” газетасы болуп саналат. Газета аскер министрлигинин көрсөтмөсү менен генерал-

¹ Бартольд В.В. Работы по истории востоковедения. -М.,1977.-446-бет.

² Русский Туркестан. Сборник,изданий по поводу технической выставки в Москве. - СПб, 1872.

³ Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник.-СПб,1872-1879.

губернатордун басма органы катары уюштурулган. Архивдик материалдар тастыктап тургандай, “Түркстан ведомости” газетасынын негизги милдеттери: “Түркстанга байланыштуу өкмөттүк жана административдик буйруктарды, крайдын өнүгүшүнө таасирин тийгизген илимий макалаларды жарыялоо болгон”¹. Газета беттерине Түркстан крайындагы болуп жаткан күнүмдүк окуялардан тартып, бул аймакта жашаган элдердин саясий, социалдык-экономикалык, маданий турмушун чагылдырган ар кыл маанайдагы материалдар жарыяланган. Ошол эле учурда, гезит бетине саясий талаш жаратуучу материалдар жарыяланган эмес. Гезитке Түркстан генерал-губернаторлугунун канцеляриясы тарабынан көзөмөл жүргүзүлүп, өкмөттүн саясатына шайкеш келген макалалар гана жарык көргөн. Ошондуктан, гезит бетинде тарыхый, этнографиялык, фольклордук багыттагы макалалар басымдуу болгон. “Туркестанские ведомости” өкүм сүргөн 1870-ж. 28-апрелинен 1917-ж. 15-декабрына чейинки аралыкта 6406 номерин чыгарган. Бул аралыкта гезит беттерине кыргызтаануу маселелеринин да ар кайсы аспектерин чагылдырган тарыхый булакнаамалык маанидеги кызыктуу материалдар жарык көргөн. Гезит беттеринде алгачкы 30 жыл ичинде крайтаануучулук боюнча официалдуу маалыматтар көп жарыяланган. Түркстан крайынын XIX к. аягы жана XX к. башындагы социалдык, экономикалык жана маданий жашоосу жөнүндө маалымат берүүчү тарыхый булак болуп эсептелген “Туркестанские ведомости” гезиттин маанилүү экендиги орус окумуштуулары тарабынан баса белгилген. В.Бартольд “Туркестанские ведомости” гезити Орто Азияны изилдөө маанилүү тарыхый булак экендигин баалап; “Түркстан генерал-губернаторлугунун түзүлүшү крайда орус окумуштууларынын крайды изилдөөлөрүнө шарт түздү. Окумуштуулардын негизги максаты крайдын тарыхын, статистикасын, географиясын, маданиятын жана үрп-адаттарын изилдөө болгон. Бул

¹ Алымбаев Ж. Б. Общественно-политическая жизнь кыргызов в русской историографии второй половины XVIII – начала XXвв. – Бишкек, 2009. – 46-б.

изилдөөлөр Орто Азияны ар тараптан таанып билүү үчүн баалуу тарыхый булак болуп, келечектеги муундарга калат”¹ –деп мүнөздөгөн.

Кыргызтаануу маселесине карата гезиттин бетерине чыгыштаанучуулар, Г.Загряжский, А.Кун, Ш.Ибрагимов, В.Наливкин, Н.Остроумов, А.Хорошхин, Л.Костенко ж.б. кызыктуу материалдары жарыяланган. Өзгөчө кыргыз этнографиясы боюнча жарык көргөн Г.Загряжскийдин “Заметки о народном самоуправлении у кара-киргизов”, “Кара-киргизы”, “Быт кочевого населения долин рек Чу и Сыр-Дарьи”, “Очерки Токмоцкого уезда”, ж.б. макалаларын кошууга болот.²

К.П.Кауфмандын демилгеси менен ташкент шаарында алгачкы элдик китепкана уюштурула баштаган. 1867-жылдан тарта китепкана түзүү үчүн борбордук мекемелерге кайрылып сейрек кездешүүчү китептерди топтоо, аларды белекке берүү маселесин көтөргөн. Натыйжада, 1870 жылы Ташкент шаарында элдик китепкана түзүлүп, анын фондунда 2200 том, же болбосо 1200 жакын аталыштагы ар кыл китептер чогулган. Бирок, К.П. Кауфмандан соң генерал-губернаторлук кызматка дайындалган М.Г.Черняевдин (1882–1884) мезгилинде бул иш улантылганы менен, М.Г.Черняев К.П.Кауфман тарабынан жасалган иштерге тескери мамиле жасаган. Көзүнө суук көрүнгөн китепкананы М.Г.Черняев ревизиялоого көрсөтмө гана бербестен, «китептерди тез арада казармаларга жана госпиталдарга таркаткыла»,–деген буйругун чыгарат³. М.Г.Черняев тарабынан жасалган вандализмдин натыйжасында, бир жуманын ичинде элдик китепкана бош калган. Бирок, көп өтпөй жаңы дайындалган генерал-губернатор Н.О.Розенбахтын буйругу менен китептер кайра

¹ Бартольд В. История изучения востока в Европе и России..

² Загряжский Г.С. Кара-киргизы // ТВ. – 1874. – № 41, 43, 44.; ошол эле автор: Киргизские очерки // ТВ. – 1873. – № 9, 10; ошол эле автор: Быт кочевого населения долины Чу и Сыр-Дарьи // ТВ. – 1871. – № 25, 27– 32; ошол эле автор: Заметки о народном самоуправлении у кара-киргизов // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. – 1874. – Вып. III.; ошо эле автор: Очерки Токмацкого уезда // ТВ. – 1873, – № 9 – 10.

³ Федоров Г.П. Моя служба в Туркестанском крае // Исторический Вестник – 1913, октябрь. – 439-б

кайтарылат, элдик китепкана кайрадан ачылат, бирок 100 томдой китеп жок болуп кеткен.

Кыргызстандын жаратылыш шартын изилдөөдө салым кошкон илимий мекемелердин катарына 1870-жылы Ташкент шаарында түзүлгөн, эң алгачкы илимий коомдун бири -Табият таануучулар, антропология жана этнографияны сүйүүчүлөр коомунун Түркстан бөлүмү кошууга болот. Бул коом Х.Батыршин, М.Бродовский, Г.Загряжский, Н.Маев, Д.Мышенков, А.Федченко, А.Фетисов ж.б. демилгеси менен түзүлгөн. Аталган коомду уюштурууда А.Федченко,Н.Северцов, И.Мушкетов, В.Ошанин сыяктуу белгилүү чыгыштаануучулар негизги ролду ойношкон.¹ Аталган илимий коомдун негизги максаттарынын бири Түркстан крайынын табийгый буюмдарын чогултуу, биологиялык жана геологиялык байкоолорду жүргүзүү, физикалык, химиялык жана геологиялык изилдөөлөрдү жүргүзүү, илимий изилдөөлөр үчүн экскурсия жана экспедицияларды уюштуруу ж.б. болгон.

Коом мүчөлөрү крайдагы минералдык булактарды изилдөөгө да маани берген. Алсак, 1871-ж. А.Федченко Токмок уездинде минералдык булактын бар экендигин аныкталып, натыйжада Жалал-Абад, Арашан, Ысык-Ата ж.б. булактарын дарылык максатта колдонуу практикалана баштаган. 1892-ж. Арашанда дарыкана, Жети-Өгүздө да курорт ачылган. Ал эми Жалал-Абаддагы Хазрет-Аюб дары суусу 1879-ж. Ташкенттеги лабораторияда текшерүүдөн өткөрүлүп, Жалал-Абадда санитардык-гигиеналык борбор иштей баштаган².

Табият, антропология жана этнография сүйүүчүлөр коому тарабынан 1872-ж. Ташкентте “Протоколы заседаний Туркестанского отдела императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии за 1871-г.” журналы чыгарылган. Журналда коомдун Түркстан

¹ Лунин Б.Научные общества Туркестана и их просветительская деятельность.-Ташкент.,1962.- 90-б.

² Айтмамбетов Д. Культура кыргызского народа во второй половине XIX и начале XX века.-Ф.,1967.-244-б.

бөлүмүнүн уставы, коом мүчөлөрүнүн тизмеси ж.б. материалдар жарыяланган. 1893-ж. көптөгөн ийгиликтүү иштерди аткарган табияттаануучулар, антропология жана этнографияны сүйүүчүлөр коомунун Түркстан бөлүмү жоюлуп, 1895-ж. Н.Остроумов демилгеси менен Түркстан археологияны сүйүүчүлөр коому түзүлгөн¹. Бул коом белгилүү чыгыштаанучу В.Бартольддун демилгеси менен түзүлгөн. Коомдун максаты Түркстан крайынын байыркы эстеликтери менен таанышуу, аларды крайдын археологиялык картасына түшүрүү, археологиялык казуу иштерин жүргүзүү, жергиликтүү археологиялык материалдарды басып чыгарууга даярдоо ж.б. маселелер болгон. Түркстандагы байыркы эстеликтер, чыгыш байыркы кол жазмалары, нумизматика жана этнографияга тиешелүү материалдарды каттоого алып, аларды алгачкылардан болуп изилдеген. Ошондой эле коомдун мүчөлөрү байыркы кыштак калдыктарын изилдеген. В.В.Бартольд коомду түзүүчүлөрдүн бири болуп эсептелип, коомдун ишмердиктеринде активдүү катышкан. Коом мүчөлөрү М.С.Андреев, А.А.Диваев, Н.С.Микошин, Н.Г.Маллицкий, Н.П.Остроумов, А.А.Семенов, И.И.Трофимов ж.б. болгон. Коомдун археологиялык казууларына Орусияда түзүлгөн комитет акчалай каражат бөлүп, жардам берип турган. Алсак, 1903-ж. 300 рубль, 1907-ж. 400-рубль, 1909-ж. 1200 рубль каражат бөлүп берген. Орусия комитетинин максаты илим үчүн байыркы маданий жана материалдык эстеликтерди, байыркы архитектуралык эстеликтерди, шаар кургандар, кол жазмаларды сактоо болгон.²1879-ж. коомдун “Записки Туркестанского отдела императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии” журналы чыккан. Бул журнал Ташкентте чыккан алгачкы орус тилиндеги Түркстандын этнографиясы, антропология, география, айыл чарбасын изилдөөгө багытталган. Журналдын биринчи чыгарылышында коомдун Түркстан бөлүмүнүн ачылышына жана А.Федченконун элесине арналган макалалар жарыяланган. Коомдун ишмердиктери, В.Ошаниндин

¹ Бартольд В. Работы по истории востоковедения.-М.,1977.- 485-б.

² Бартольд В.Работы по истории востоковедения.-М.,1977.-505-б.

Түркстандын фаунасы жөнүндөгү изилдөөлөрү, Н.Северцовдун Түркстан канаттуулары жана Н.Тейхтин крайдын климаты жөнүндөгү изилдөөлөрү да жазылган.¹ Журналда бүгүнкү күнгө чейин илимий баалуулугун жоготпогон эмгектер жарыяланган. Ташкентте коомдун музейи ачылган. Музей Түркстандын жаратылышы жана өндүргүч күчтөрү менен тааныштырууда чоң мааниге ээ болгон.² В.Бартольд коомдун ишмердиктерине активдүү катышып, 1893-1894-жж. Орто Азияга саякатында Кыргызстан аймагындагы Бурана, Таш-Рабат архитектуралык эстеликтери жөнүндө кошумча маалыматтарды топтогон. Ал жергиликтүү булактарды алгачкылардан болуп колдонуп, 1898-1900-жж. аралыгында “Туркестан в эпоху монгольского нашествия”³ эмгегин жазган.

1895-ж. В.Бартольддун демилгеси менен Түркстан археологияны сүйүүчүлөр коому түзүлгөн. Коомдун негизги боюнча жана анын түздөн түз катышуусу менен Түркстан крайында археологияны сүйүүчүлөр биригип, археологияны сүйүүчүлөр илимий коомун түзгөн. Коомдун негизги максаттарыны бири, тарыхый эстеликтерди каттоо, крайдын археологиялык картасына түшүрүү, археологиялык казуу иштерин жүргүзүү жана археологиялык материалдарды басып чыгаруу болгон.⁴ Археологияны сүйүүчүлөр коомунун мүчөлөрү тарабынан байыркы эстеликтер, кол жазмалар, нумизматикалык жана этнографиялык материалдар изилдене аштаган.

Кыргызтаануу маселесинин өнүгүшүнө өбөлгө болгон коомдордун бири Түркстан крайында 1899 жылы түзүлгөн Илимий медициналык коом болуп саналат. Аталган коомдун областардагы бөлүмдөрү түзүлүп иштей баштаган. Медициналык коомдун өкүлдөрү болушкан Н. А. Зеланд, В. И. Кушелевский өндүү врач изилдөөчүлөр кыргыздардын тарыхына, этнографиясына арналган

¹Авшарова М.Русская периодическая печать в Туркестане.-М.,1960-48-бет.

²Лунин Б.Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность.-Ташкент.,1962.-101-бет.

³ Бартольд В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия-СПб, 1900

⁴Лунин Б. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане.-Ташкент.,1958.-44-бет.

эмгектери жарык көргөн. Алсак 1881-1888 жж Жети-Суу областында врач кызматын өтөгөн Н. А.Зеланд тарабынан кыргыздардын этнографиясын изилдеген “Киргизи”¹ аттуу эмгек, автордун түздөн түз катышуучусу менен эл арасынан чогултулган материалдардын негизинде жаралган. Атаган эмгекте Жети-Суу аймагындагы кыргыздардын чарбасы, дыйканчылыгы, тамак-ашы, кийими, тери иштетүүчүлүк өнөрү, бала тарбиялоосу сыяктуу этнографиялык кызыктуу материалдар сүрөттөлөт.

Фергана областында санитардык врач кызматын аркалап кыргыздардын элдик салттуу медицинасын арнап, көлөмдүү эмгек жараткандардын бири В.И.Кушелевский². Жалал-Абад, Ош областарын көп кыдырып кыргыздардын дары суулары, дыйканчылыгы, дары-чөптөрү, элдик дарылоонун ыкмалары, аңчылык кесипчилиги ж.б тармактары боюнча эл арасынан чогултулган материалдардын негизинде кызыктуу эмгек жарата алган.

Каралып жаткан доордогу илимий борборлордун катарына- Петербург чыгыштаануучулар коомунун Түркстан бөлүмүн кошууга болот. Чыгыштаануу илимий коому 1900-ж. 29-февралда Петербургда ачылып, жер-жерлерде коомдун бөлүмдөрү түзүлгөн. Экинчи жолу Ташкент бөлүмүн ачуу боюнча маселе 12-мартта Н.К.Шведов крайдын башкы жетекчиси Н.А.Ивановго жана Н.П.Остроумовго кайрылган. Коом объективдүү маанилүү иш чараларды өткөрүп турган. Басмаканаларды, чыгыш тилдериндеги китеп дүкөнүн ачуу, чыгыш элдеринин каада-салттарын изилдөө жана чыгыштаануунун бардык багыттарында маалыматтарды жазуу да ишмердиктеринин бир бөлүгү болгон.³ Ал эми 1901-жылдын 14-апрелинен тарта Чыгыштаануу коомунун Түркстан бөлүмү ачылып иштей баштаган. Бөлүмдүн В.Бартольд, Н.П.Остроумов, С.М.Грамменицкий, Н.Г.Маллицкий, И.И.Краузе сыяктуу ж.б. окумуштуу чыгыштаануучулар активтүү катышкан. Коомдун негизги милдеттери болуп:

¹ Зеланд Н. Л. Киргизи// Записки запад Сибирского отделение импер. РГО.- СПб, 1884.

² Кушелевский В. И. Материалы для медицинской географии и санитарного описания Ферганской области.-Т.1-3.-Новый Маргелан, 1890.

³ Бендриков К. Очерки по истории народного образования в Туркестане.-М.,1960.-165-бет.

чыгыш элдеринин экономикалык жана соода, өнөр жайынын абалын, чыгыш тилдери боюнча курстарды ачуу, лекцияларды окуу, антропологиялык, тарыхый, диний жактан изилдөө ж.б. максаттар коюлган. Аталган коомдун изилдеген Б.В. Лунидин пикири боюнча “коом диний мүнөздөгү иштерди алып барган эмес”.¹

Белгилей кетчү нерсе Түркстандагы илимий коомдун мүчөлөрүнүн аракети менен көп томдүү 591 томдон турган “Түркстанский сборник” аттуу жынак түзүлгөн. Жыйнактын маанисине токтолгон академик В.В. Розен “жыйнак Орто Азиянын кечээги жана бүгүнкү тарыхын изилдөөчүлөр үчүн үстөлдө туруучу китеп болушу керек”²-деп баа берген.

Тарыхый изилдөөлөргө шарт түзгөн илимий коомдор кеңейе баштаган. Б.В. Лунидин изилдөөсү боюнча революцияга чейинки мезгилде Түркстанда 15 жакын ар кандай илимий коомдор түзүлүп иштеп турган³. Алардын катарына Орто Азия илимий коому (1869-1872жж), Москва университетинин алдындагы табият, астрономия жана этнография сүйүүчүлөр коомунун Түркстан бөлүмү (1870-1894), Россия географиялык коомунун Түркстан бөлүмү (1891-1901), Петербург чыгыштаануучулар коомунун Ташкент бөлүмү, Түркстан крайы илимий табият коому (1899), Айыл чарба коомунун Түркстан бөлүмү (1885-1917), Орусия техникалык коомунун Түркстан бөлүмү (1891-1901), Түркстан Статистикалык комитети (1868-1887), Илимий медициналык коому (1899), Фергана медициналык коому, Түркстан археологияны сүйүүчүлөр коому. (1895-1917) ж.б. атоого болот. Жогоруда аты аталган илимий коомдор маданий, агартуучулук, изилдөө иштерин жүргүзүшкөн. Коомдордун жардамы менен музейлер, китепканалар түзүлүп, көргөзмө иштери уюштурулуп, жергиликтүү гезит-журналдар басылып чыгарыла баштаган.

Жыйынтык:

¹ Лунин Б.В. Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность. - Ташкент., 1962. - 130-бет.

² Лунин Б.В. Научные общества в Туркестане и их прогрессивная..... - С.140

³ Лунин Б.В.

- XIXк. экинчи жарымынан тарта Түркстанда түзүлгөн коомдук, илимий уюмдардын, мекемелердин, мезгилдүү басма сөз органдарынын жүргүзгөн иштеринин натыйжасында, кыргыз таануу маселелеринин тармактарын изилдөөгө шарт түзүлгөн.
- XIXк. экинчи жарымынан тарта Кыргызстандын аймагына жасалган орус саякатчыларынын (Ч.Валиханов, П.П.Семенов, И.Бардашев, Н.Северцов, А.Голубев ж.б.) эмгектеринде кыргыздардын тарыхый-этнографиясына, географиясына, картографиясына байланышкан кыска мазмундагы материалдар жарык көрө баштаган.
- 1867жылдан кийин жалпы эле Түркстандагы изилдөө иштери күчөп, кыргызтаануу маселесин Түркстан генрал-губернаторлугунун көзөмөлүндө түзүлгөн “Статистикалык комитет”, “Түркестан ведомости” газетасы, жана “Русский Түркестан”, “Түркестан жыйнагы” сыяктуу жыйнактарда чагылдырылып, жарык көрө баштаган.
- XIXк 70-90 жж кыргызтаануу маселесин чагылдырган өз алдынча изилдөөлөр жаралып, көлөмдүү эмгектер жарык көргөн. Алардын катарына В.Бартольд, В.Наливкин, Н.А.Аристов сыяктуу авторлордун эмгектерин кошууга болот.

1.2. Кыргыз таануу маселесин изилдөөнүн башталышы, кыргыздар туурасындагы алгачкы маалыматтар.

Россия мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын ортосундагы байланыштын тарыхый тамыры орто кылымдардан эле башталган. Ал эми өзгөчө Петр Инин доорунда чыгышка карай умтулуу күчөгөндүгүн жогоруда белгилеп өттүк. Илимий чөйрөдө «Петр Инин Чыгыш саясаты» - деген түшүнүк

калыптанып, Россия империясы чыгыш маселесинде комплекстүү маселелерди чечүү өз алдына максат кылып койгондугу белгиленип жүрөт¹.

XVIII к. экинчи жарымынан тарта, Россия империясынын геосаясий кызыкчылыктарынан улам, Орто Азия элдери (анын ичинде кыргыздар) жөнүндө кызыгуу күчөй баштаган. Россия империясынын чыгышка карай умтулган активдүү саясаты, бул региондогу элдердин тарыхы, саясий, социалдык-экономикалык абалы туурасында маалымат топтоо зарылчылыгы жаралган. Келечектеги геосаясий кызыкчылыктан улам, маалымат топтоонун ар кыл жолдору иштелип чыга баштаган.

Россия империясы соода мамилелерди кеңейтүү менен катар эле, ар кыл максаттагы экспедицияларды, аскердик жана элчилик миссияларды уюштура баштаган.

Демек, кыргызтаануу маселеси орус тарыхнаамасында Россия империясынын XVIII к. экинчи жарымындагы геосаясий кызыкчылыктан улам жаралган илимий багыт катары кароого болот.

XVIII к. 30-40- жылдары казак талааларынын борбордук жана Түндүк-Чыгыш аймактарынын Россия империясынын курамына кириши, кыргыздар жөнүндөгү маалыматты орус жана Европалыктар тарабынан изилдөөгө кеңири шарт түзө баштаган.

Тянь-Шандык кыргыздар туурасында маалымат берген алгачкы авторлордун бири, Петр I нин Жунгар хандыгына жиберген өкүлү, капитан Иван Унковский болгон². 1722-жылдын 11-апрелинде Тобольск шаарынынан чыккан экспедиция дипломатиялык, чалгындоо максатты алдына койгон. Миссиянын курамына геодезистер, тоо кен иштери боюнча адистер, инженерлер киришкен. Миссиянын максаттары биринчиден, Жунгар ханы

¹ Гуламов Х. Г. Средняя Азия и Россия: источники формирования межгосударственных отношений. – Ташкент, 2005. –С.6.

² Посольство к Зюнгарскому Хун-Тайджи Цэван-Рабтану капитана от артиллерии Ивана Унковского и путевой журнал его за 1722-1724 годы // Записки РГО по отд. этногр. Т.10, вып.2. – СПб., 1887.

Цэван Рабтанды орус букаралыгын кабыл алууга көндүрүү жана хандыктын аймагына орус гарнизонун жайгаштырууга, чеп курууга колдоо алуу. Экинчиден, Сибирден Орто Азияга караган дарыя нугун табуу. Үчүнчүдөн, алтын кендерин табуу, географиялык жана геодезиялык жактан тартуу жана карта түзүү болгон.

И. Унковскийдин экспедициясы 1722-жылы 20-ноябрда Или дарыясынын жээгиндеги Хунтайшинин ордосуна келип, Ысык-Көлгө чейинки аймакты кыдырууга үлгүргөн¹. 1723-жылы кайра кайткан И. Унковскийдин экспедициясынын жыйынтыгы, анын жол күндөлүгүн жазууга үлгүргөн. И. Унковскийдин өзүнүн жол күндөлүгүндө Ысык-Көлдүк кыргыздар жөнүндө маалымат жазып кеткен. Автор күндөлүгүндө эки ирет кыргыздарды өз алдынча эл катары сүрөттөп, аларды буруттар² деп атап кеткен. И. Унковскийдин маалыматты боюнча «кыргыздар Туз-көлдүн (Ысык-Көлдүн) айланасында жашайт, алар 5000 түтүндөй жана алардын 3000 аскери бар»³. Орус тарыхнаамасындагы бул маалымат алгачкы билдирүүлөрдүн бири, бирок автордун күндөлүгү 1887-жылы гана жарык көргөн.

Илимий чөйрөгө кыргыздар туурасындагы алгачкы маалыматты белгилүү кылган авторлордун бири В. Н. Татищев жана П. И. Рычков болгон. [] Эки автор кызматы боюнча чогуу эмгектенишип, В. Н. Татищевдин П. И. Рычковдун көз карашына тийгизген таасири чоң болгон. Кыргыздар туурасында берген эки автордун маалыматы бири-бирине үндөш. Алсак В. Н. Татищев: «Алатай (Ала-Тоо) кыргыздар көчмөн жана күчтүү эл, Ташкенттин ары жагында, чоң казан ордосунан 5-6 күндүк узакта турушат, Ходжант (Хаджент) Наимачин (Наманган) жана Маджаландын (Маргалан) сейрек жүрүүчү жана таштуу тоолорунда жашашат⁴..... -деп эскерет. Автордун андан ары берген

¹ Гуламов Х. Г. Средняя Азия и Россия... –С.51.

² Посольство к Зюнгарскому Хун-Тайджи Цэван-Рабтану ...-С.87.

³ Посольство к Зюнгарскому Хун-Тайджи Цэван-Рабтану ...-С.187.

⁴ Татищев В.Н. История Российская с самых древнейших времен. Кн.1, Ч.1– 2. – М., 1768. – С. 283.

маалыматында кыргыздардын жарымы Жунгар хандыгынын кол алдында, жарымы 30000 аскери менен аларга каршы турушарын белгилейт¹.

Кыргыздар туурасында илимий чөйрөгө биринчи болуп жарыялаган эмгек П. Н. Рычковдун эмгеги болуп саналат. Эмгек Оренбург губерниясынын «генералдык картасын» түзүүгө байланыштуу, губернияга чектеш Борбордук Азия аймагын изилдөөгө алган. Аталган эмгек эки бөлүктөн, 24 баптан туруп, Борбордук Азия элдери туурасында маалыматтарды жазып калтырган. Кыргыздардын жашаган аймагына токтолгон автор: «Ташкенттин ары жагы Ходжент, Наймаган (Наманган) жана Мадталан (Маргелан) шаарларында күчтүү жана көп сандуу кыргыздар бар, алар Алатау (Ала-тоо) аталган таштуу жана бийик тоолордо көчүп жүрүшөт. Ошол тоолордон улам, алар Алатай (Ала-Тоо) кыргыздары»- деп белгилейт².

Белгилей кетчүү нерсе, В. Н. Татищев менен П. Н. Рычковдун эмгегинен «дикочаменные кыргызы» деген терминди табууга болбойт. Эки автор тең кыргыздар бийик таштуу тоолордо жашап турарын гана эскертип өтүшөт. Борбордук Азияда жашаган элдерге кеңири топтолуп өткөн П. Н. Рычков, тарыхый маалыматты Оренбургда жүргөн Ахун аттуу соодагерден алганын белгилейт. Ахундун маалыматы перс жана татар тилиндеги эмгектерге негизделген. Ал эмгектерде ал аймак Түркстан деген ат менен белгилүү болгонун эскерип өткөн³.

XVIII к. Тянь-Шандык кыргыздар туурасында кыскача маалыматты калтырган авторлордун бири Н. П. Рычков (П. Н. Рычковдун баласы) болгон. Автор 1769-1770 жылдары П. С. Паллас менен бирдикте Казань, Оренбург,

¹ Татищев В.Н. История Российская –С. 283.

² Рычков П. Топография Оренбургская, то есть описание Оренбургской губернии ,сочиненное коллежским советником и императорской Академии наук корреспондентом Петром Рычковым. – СПб., 1762. –Ч. 1– 2.-С. 133.

³ Рычков П. Топография Оренбургской губернии...-С. 9.

Уфим, Вятский губернияларын, казак талааларын кыдырып, өзүнүн күндөлүк дептерин жарыялаган¹.

Н. П. Рычковдун эмгегинде казактардын аймагы, коомдук-түзүлүшү, аскер иштери, Жунгар ханы менен болгон мамилеси сүрөттөлөт. Автор күндөлүгүндө «киргиз-кайсак», «киргисцы» деген терминдерди колдонгон.

Казактардын жашаган аймагын сүрөттөгөн автор, «Улы-Тау менен Ала-Тау кыргыз-кайсак талаасында жайгашкан. Биринчиси улуу, экинчиси ала-була тоо, экөөсү тең Алпы тоо кыркалары менен биригет. Ала-тау Жунгарлар менен кыргыз-кайсактардын чек ара бөлүгү болуп эсептелинет. Ал-Тоонун ортосу токойлуу. Ошол тоолордо чыныгы кыргыздар (киргисцы) жашайт» - деп жазат². Бул тексттен автордун Киргиз-кайсак менен кыргыздарды бир эл катары карап, чыныгы кыргыздар Ала-Тоо тоолорунда жашарын билүүгө болот. Н. П. Рычковдун күндөлүгүндөгү маалыматка байланышкан Кыргызстандын тарыхнаамасында илимий факт катары колдонулуп жүргөн жагдайга токтолууга туура келет. Алсак эмгекте «в 10 верстах от древнего нашего..... встретились с нами до 1000 человек киргисцов, идущих и нам на помощь под руководством одного тархана, именуемого Кудайберген»³-деп эскерет. Жогорудагы маалыматтарды автордун эмгегинин түп нускасынан окуп көрсөк, автор, кыргыздар эмес, казактар жөнүндө баяндап жатканы, ал текстин кийинки уландасын көрүүгө болот. Демек, Н. П. Рычковдун эмгегин колдонууда кетирген катачылык катары кароого болот.

XVIII к. экинчи жарымындагы кыргыздар жөнүндөгү маалыматты калтырган авторлордун бири орус армиясынын өкүлү Ф. Ефремов. Ал туткун катары Бухара хандыгына кызмат өтөп, Кокон хандыгында кызмат өтөп качууга үлгүргөн орус-офицери өзүнүн тогуз жылдык туткун-саякаты туурасында эмгек

¹ Рычков Н.П. Дневные записки путешествия капитана Н. Рычкова в киргиз-кайсацкую степь. – СПб., 1772.

² Рычков Н.П. Дневные записки... - С. 74.

³ Рычков Н.П. Дневные записки... - С. 20

жазган¹. Ош шаарында болгон автор кыргыздар жөнүндө мындайча малыматты жазып калтырган: «Оштон Кашкарга чейин ат менен 13 күндүк жол. Ош менен Кашкардын ортосундагы тоолордо кыргыз-кайсактардын өзгөчөлөнгөн уруусу кыргыздар (киргисцы) жашайт». Текстен көрүнүп тургандай, автор кыргыздарды казактардын бир өзгөчө уруусу катары сүрөттөйт. Мындан сырткары автордун эмгегинен Борбордук Азия элдеринин салты жана жөрөлгөлөрү туурасында малыматтарды алууга болот.

XVIII к. акыркы чейрегиндеги Тянь-Шандык кыргыздардын ички абалы, коңшу мамлекеттер менен болгон мамилеси ж.б. маселелер И. Г. Андреевдин эмгегинде чагылдырылат². 50 жылдан ашуун Түштүк Сибирь жана Казак талааларында кызмат өтөгөн И. Г. Андреев 1785-1790 жылдары казактар туурасында тарыхый этнографиялык эмгек жараткан. Советтик тарыхнаамада көпчүлүккө белгисиз болуп келген И. Г. Андреевдин эмгеги 50-ж. ортосунда гана Э. А. Масанов тарабынан кол жазмасы жана эмгеги Петербург шаарынан табылган³.

И. Г. Андреев өзүнө чейин белгилүү болгон И. Миллер П. Рычков, П. Н. Рычков, В. Н. Татищевдин эмгектерине таянып, кыргыздар менен

¹ Ефремов Ф.С. Российского унтер-офицера Ефремова, ныне коллежского асессора, десятилетнее странствование и приключение в Бухарии, Хиве, Персии и Индии и возвращение оттуда через Англию в Россию, писанное им самим . – СПб., 1786; Ефремов Ф.С –русский солдат, приобретший известность благодаря своим необычным приключениям. В 1774 году он был захвачен шайкою Пугачева; освободившись от, него попал в плен к казахам, а те продали его в Бухару. Здесь С.Ефремов успел заслужить доверие Даниярбека, главного вельможи эмира бухарского; тем не менее ему пришлось претерпеть много мучений .Его принуждали принять ислам. Получив чин «юз-баши», С.Ефремов участвовал в бухарских набегах, храбро дрался под Самаркандом, Мервом и во время похода на Хиву, за что был пожалован землею и деньгами. Воспользовавшись первым случаем, решил бежать через Кокандское ханство, через кыргызские горы, Тибет, Кашмир, Индию и Англию. После девятилетнего странствования он возвратился в Россию., Екатерина II пожаловала его в прапорщики; затем он был определен в коллегии иностранных дел переводчиком с восточных языков. Его сочинения «Российского унтер-офицера десятилетнее странствование и приключение в Бухарии, Хиве, Персии и Индии и возвращение оттуда через Англию в Россию» издано в первый раз в Петербурге в 1786 году без его ведома, во второй раз в Санкт-Петербурге в 1794 году им самим, в третий раз – в Казани в 1811 году и в четвертый раз перепечатано с подлинной рукописи в «Русской старине»,1897. –№3, в пятый раз было издано в Москве в 1950 году под названием «Десятилетнее странствование». – С.135.

² Андреев И.Г Описание Средней орды киргиз-кайсаков с принадлежащими и касающимися до сего народа дополнениями и прилежащими к Российской границе Сибирской линии по части Кольванской иТобольской губерниях крепостям, собранное 1785 года капитаном Андреевым// Новые ежемесячные сочинения .Ч.СХV – СХVІІІ. – СПб.,1795–1796.

³ Андреев И. Г Описание Средней орды киргиз-кайсаков. –Алматы, 1998. –С.5.

казактардын аталышы, алар жашаган аймактарга кеңири токтолуп өткөн автордун бири. И. Г. Андреевдин эмгегинде кыргыздар туурасында үч төмөнкү жагдайга токтолгон: а) Кыргыз- кайсак аталыштары, алардын ортосундагы байланыш; б) кыргыздардын коомдук түзүлүшү; в) орус-кыргыз мамилелеринин башталышы. И. Г. Андреевдин берген маалыматына таянсак, кыргыздар деп аталган ат менен үч эл белгилүү:

а) Кытай сепилинде жашаган байыркы кыргыздар.

б) Калмактар тарабынан Кара Тоого куулган жана Сибир тарыхында «буруттар» болсо, «жапайы», «кара», «такшалган» аталышындагы кыргыздар.

в) Кайсактар же казактар талаада жашаган, көчүп жана адашып жүргөн кыргыздар¹.

И. Г. Андреевдин өз эмгегинин; « О диких, черных или закаменных киргизах» - деген бөлүгүндө, Сибирдин тарыхында буруттар деп аталаган кара же болбосо таштуу аймактын ары жагындагы жашаган кыргыздар кайсактар эмес, өздөрүн байыркы кыргыздар (киргисцы), алар казактар өз энеден, алар өгөй энеден төрөлгөн, анан калса *каардуу* келгендиктен, казактар тамаша иретинде - «жапайы»-аташкан, деп сыпаттайт². И.Г.Андреевдин тексттеги келтирген пикиринде казактар кыргыздардын «каардуулугу», «күчтүүлүгү» үчүн, аларга кооптуу, шектүү карашып, «жапайы» (дикие черные) жана тоо артындагы(закаменные)-деп аташа башташканын белгилейт. «Жапайы кыргыздар» термини И.Андреевке чейин эле архивдик булактарда кездешкенин белгилеп кетүү зарыл. Д.Сапарлиевдин пикиринде 1771 жылдан баштап Россиянын архивдик документтеринде «жапайы кыргыздар» («дикие киргизы») деген аталыштар жолуга баштайт, алсак Иван Абдулин алгачкылардан аны пайдаланган. Бул аталышты 1771жылы 9 –октябрда Абылай султандын конушунан кайтып келгенден кийинки жазган бардык тексттеринде авторлору

¹ Андреев И. Г Описание Средней орды ... – С.24.

² Андреев И. Г Описание Средней орды ... – С.25.

өзүлөрүн кандай кыргыздардан экендигин айтышпаса да XVIIIк.орус котормолорунда алар «жапайы кыргыздар» деп берилген¹. Ал эми тоолук кыргыздар(«каменные киргизы» жана «закаменные киргизы» деген аталыштар 1786-1795жж кездешет. Алар Ч.Ч.Штрадмандын 1-февраль 1795ж рапортунда ж.б. документтерде бар, анда баарынан мурун кыргыздардын көчүп жүргөн жерлеринин рельефине, б.а. Тянь- Шандын тоолуу массивине мүнөздүү айырмачылык белгиленет². И.Андреевдин пикирине кайрыла турган болсок, кыргыздардын «жапайы» деп аталышы, элге таандык болгон тагыраак айтканда «кардуу», «кайраттуу» деген түшүнүктөрдөн улам жаралган.

Аталган терминдин жаралышы боюнча башка да пикирлерди кездештирүүгө болот. Алсак, «Туркестан жыйнагында» бул туурасында:» «ди́кокаменный» кыргыздардын арасында казактардын султандарына окшогон аристократиялык чөйрөдөн чыккан уруктар жок.Аларды манаптар башкарат, алардын теги болсо жөнөкөй катмардан, султандардын уругунан чыккан эмес, ошондуктан аларды «кара кыргыз» деген атка конушкан»³ деп жазат. Демек, кзахтардын коомдук абалы менен салыштыруудан улам, кыргыздардын арасында алардыкындай «ак сөөктөрдүн» жоктугунан улам пайда болгон термин. Бирок, советтик тарыхнаамадагы айрым авторлор «жапайы», «кара кыргыз» түшүнүктөрү элдин артта калган караңгы мүнөзүнө байланышкан сапаттан улам жаралган түшүнүк экендигин да белгилешкен. Тактап айтканда «кара кыргыз», «таш кыргыздар», «жапайы таш кыргыздар» терминдери боюнча окумуштуу Д.Сапаралиевдин⁴ макаласында кеңири токтолуп өткөн.

И. Г. Андреевдин «бурут» термини Сибирь тарыхынан келген деген пикирге кошулууга болот. XVIII к. экинчи жарымында Сибирь тарыхы, Енисей

¹ Сапаралиев Д. Россиянын тарыхый булактарында кыргыздардын аталышы // Заман Кыргызстан, 2003, 22 август

² Сапаралиев Д. Россиянын тарыхый булактарында кыргыздардын аталышы // Заман Кыргызстан, 2003, 22 август

³ Книжка для школ №58 Семиречинской области// ТС.-48.-С.64

⁴ Сапаралиев Д. Россиянын тарыхый булактарындагы кыргыздардын аталышы// Заман Кыргызстан 2003, 15 август

аймагындагы кыргыздар жөнүндө жазаган Г. Миллердин эмгегинен белгилүү¹. Г. Миллердин эмгеги менен тааныш болгон И.Г. Андреев өзүнүн эмгегин андан кырк беш жыл өткөндөн кийин гана толук эмес вариантын, белгисиз ат менен жарыялаган². Г. Миллердин эмгегине кайрылсак, Енисей кыргыздары менен орус мамлекетинин ортосундагы мамилени сүрөттөгөн автор, биринчи ирет «бурут» терминин колдонгон. «Сыр дарыясынын баш жагында жашаган казак ордосунун коңшусу кыргыздарды буруттар деп аташат» - деп эскерген Г.Ф. Миллер³.

Биздин пикирибизде орус тарыхнаамасында «бурут» термини кыргыз менен казактарды айырмалоо үчүн айрым авторлор тарабынан колдонула баштаса керек. Анткени, В. П. Татищев, П. И. Рычков, Н. П. Рычков сыяктуу авторлор, Ала-Тоо кыргыздарын «киргисцы» десе, И. Унковский «бурут» терминин колдонушкандарын жогоруда белгилеп өттүк.

Тарыхый этнографиялык мүнөздөгү И. Г. Андреевдин эмгегиндеги маанилүү маалыматтардын бири: кыргыздардын коомдук түзүлүшү, кыргыз-орус байланышы туурасындагы даректер болуп саналат. Автор кеңири болбосо да, 1785-жылы Атаке баатыр тарабынан Абдырахман Кучаков баштаган элчиликтин Петербургка жөнөтүлүшүн кабарланган⁴. Белгилей кетчү нерсе, кыргыз тарыхнаамасында алгачкы кыргыз элчилиги боюнча, айрым фактыларды архивдик материалдардын негизинде тактаган Д. Сапаралиевдин пикирин эске алуу зарыл⁵.

Кыргыздардын коомдук түзүлүшүнө токтолгон автор, кыргыздарда хан, султан болбойт, Атаке аттуу бийи бар, согушка 50 000 аскерди топтой алышат⁶.

¹ Миллер Г.Ф. Описание Сибирского царства и всех произошедших в нем дел, от начала и особенно от покорения его Российской державой по сии времена. – СПб., 1750.

² Новые ежемесячные сочинения Ч. СХV-СХVIII. –СПб., 1795-1796.

³ Миллер Г.Ф. Описание Сибирского царства...-С.59.

⁴ Андреев И. Г Описание Средней орды ... –С.51.

⁵ Сапаралиев Д. Взаимоотношения кыргызского народа с русскими и соседними народами в ХУ111 в. – Бишкек, 1995. – С. 125.

⁶ Андреев И. Г Описание Средней орды ... –С.52.

деп эскерет. Эмгекте кыргыздар (волостко) урууларга бөлүнөрүн, алардын башчыларын атап өтүү менен ошол эле учурда, кыргыздардын айрым бөлүктөрү Кокон менен Кашкардын ортосунда 5000 түтүнгө жакыны «бурут» деген ат менен көчүп жүрөрүн белгилеп өткөн. Казак тилин жакшы өздөштүргөнү менен Кыргызстандын аймагында болбогон И. Г. Андреев кыргыздар жөнүндө кеңири тарыхый-маалыматтарды бере алган эмес. Ошого карабастан XVIII к. экинчи жарымындагы орус тарыхнаамасында кыргыз менен казактын ортосундагы тилдик, нравалык, жүрүм-турумдук, диний жактан окшош эл экендигин аныктоого жетишкен.

Э. А. Масановдун пикири боюнча И. Г. Андреевдин эмгеги казак элинин этнографиясы боюнча жазылган алгачкы монографиялык эмгектердин бири болуп саналат.¹

Кыргыздардын коомдук-саясий турмушу, жашаган аймагы, коңшу элдер менен болгон мамилелери туурасындагы маалыматтар XIX к. биринчи жарымында жазылган эмгектерге туура келет. Бул багытта жызылган эмгектердин катарына Е. Тимковскийдин эмгегин кошууга болот². Орус дипломаты, Е. Ф. Тимковский 1820-1821 жылдары Россиядан Пекинге жасаган диний миссиялык экспедицияны коштоп барган. Автордун эмгегинде Чыгыш Түркстандын географиялык абалы, маданияты, аймакта жашаган элдер туурасында маалыматтарды жазган. Кыргыздар жөнүндө маалымат берген автор: «кыргыздар Кытайга буруттар, көчмөн эл, батышта Чыгыш Түркстандын ары жагында жашайт. Алардын жери Андижан менен Кашкардын аралыгында жатат. Алар өздөрүнүн башчысын бий деп аташат. Бийлер 10-20 айрымдары 20-30-чейинки улусу бар эл катары белгилүү экендигин жазган³. Революцияга чейинки авторлордун көпчүлүгү «улус» терминин «эл» деген мааниде колдонушкан. Е. Ф. Тимковскийдин эмгегинен кыргыздардын салтына

¹ Андреев И. Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков. –Алматы, 1998.

² Тимковский Е. Ф. Путешествие в Китай через Монголию в 1820 и 1821 годах. Част 1. –СПб., 1824.

³ Тимковский Е. Ф. Путешествие в Китай ...-С.255.

байланышкан айрым кызыктуу материалдарды билүүгө болот. Алсак, автор «кыргыздар башын кырышат, чочконун этин жешпейт, чокусу жалпак келген квадраттуу шапка, кыска жеңдуу көйнөк кийишет. Аялдары кооздук үчүн баш кийимине кыргоолдун канат талын сайышат, кийизден жасаган үйлөрдө жашайт, малдын этин жешет, вионун ордуна кымыз ичишет»¹ - деп эскерген.

Демек, Е. Ф. Тимковскийдин маалыматты боюнча Чыгыш Түркстанда жашаган кыргыздарда XIX к. биринчи жарымында эле эмес, андан да мурун жашап келген эл. Мындан тышкары автордун эмгегинде Чыгыш Түркстанда жашаган кыргыздардын Кытай, Жунгарлар менен болгон мамилелери сүрөттөгөн.

Кыргызтаануу маселесине кайрылган орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн бири белгилүү окумуштуу, мамлекеттик ишмер А. И. Левшин болгон. Окумуштуунун казактар боюнча жазылган эмгеги² чыгыш таануу илиминдеги үлгүлүү эмгектердин бири катары кароого болот. Автордун эмгегинин материалдары ал Оренбург чек ара кызматында (1820-1822) дипломатиялык кызмат кылуу учурунда, жекече изилдөөнүн негизинде топтолгон. А. И. Левшин аталган эмгегинин экинчи бөлүгүндө, кыргыз менен казактын айырмачлыгына токтолуп кеткен. Автордун пикиринде кыргыз бул кыргыз-кайсак менен байланышпаган байыртан эле алар менен каршы болуп келген, азыркы «кара кыргыз», «таштуу толоордогу кыргыз» (закаменных) жана бурут³ деген аталыштагы эл. А. И. Левшин аталган эмгегин жазууда Абул Гази Бахадур хандын эмгеги менен тааныш болгонун байкоого болот. Анын эмгегинде кыргыздар Огуз-хандын неберелеринин бири кыргыз деп аталганын белгилейт. Бирок, легендага таянгысы келбеген автор, кыргыздар байыркы элдердин бири экендигин баса белгилеп өтөт. А. И. Левшиндин эмгегиндеги сүрөттөлгөн маселелердин бири, бул кыргыз элинин келип чыгышына

¹ Тимковский Е. Ф. Путешествие в Китай ...-С.255-256.

² Левшин А. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. – Ч. 1.2. – СПб., 1832.

³ Левшин А. Описание киргиз-казачьих-С.2.

байланышкан. Маселе автордун пикири боюнча буруттар (кыргыздар) байыртан эле Түштүк Сибирде жашап келишип, Кытай булактарында «полу», «пу-лу», же «полю» деп аташкан. Белгилеп кетчү нерсе, советтик жана постсоветтик тарыхнаамада «бурут» термини илимий чөйрөдө кызуу талкууланган темалардын бири

А.И.Левшинден кийин «бурут» маселесине кайрылган авторлордун бири И.Бичурин болуп саналат. Анын калемине Орто Азия аймагында жашаган элдердин тарыхын сүрөттөгөн бир катар эмгектери таандык¹. И. Бичурин аталган эмгектеринде кыргыздарга тиешелүү эки маселени көтөрөт: «кыргыз» этнониминин келип чыгышы жана этногенези. Кытай булактарына таянган автор, буруттар түрк сөзүнүн аталышында «кэриз» деп аталат, мурунтан эле Хотан тоолорунун түштүгүндө жашашкан, IV к. азыркы жашаган аймагына көчүп келишип, кытайлар болу, булу, больюй деп атаган. Болу жана булу бурут деген сөзгө окшош, демек, бурут кыргыздардын кытайлыктар менен монголдор бүгүнкү күнгө чейин аларды атаган байыркы аты»-деп болжолдогон². «Бурут» термининин айланасында А.Абдыкалыков, Д.Сапаралиев, Э.Маанаев³ ж.б. окумуштуулардын көз караштары бар экендигин белгилеп кетүү керек.

Жыйынтык:

XVIII к. экинчи жарымы XIX к. биринчи жарымындагы кыргызтаануу маселесин изилдөөгө алган орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн эмгектерине анализ берип жатып, төмөнкүдөй жыйынтыка келүүгө болот.

- Кыргызтаануу маселесинин жаралышын, хронологиялык принципте алып караганда, П. Рычков, В. Татищевдин эмгектеринин жарыка чыгышынан тарта

¹ Бичурин И. Описание Чжунгарии и восточного Туркестана в древнем и нынешнем состоянии. – Ч. 1. – СПб., 1829; : Историческое обозрение ойратов и калмыков с XV столетия.-СПб.,

² Бичурин И. Описание Чжунгарии...-С.28.

³ Абдыкалыков А.О. О термине “буруты”//СЭ, 1961, №1, Сапаралиев Д. Россиянын тарыхый булактарындагы кыргыздардын аталышы// Заман Кыргызстан 2003, 15 август; Маанаев Э. Этническая история кыргызского народа.-Бишкек, 2008. ж.б.

кароо керек. Кыргызстандын аймагына биринчилерден болуп келип, кыргыздар туурасында кагаз бетине түшүргөн авторлордун бири, И. Унковский болгону менен анын күндөлүгү XIX к. экинчи жарымында гана жарык көрүп, илимий чөйрөсүнө П. Рычковдун эмгегинен 125 жыл өткөндөн кийин гана илим чөйрөсүнө белгилүү болгон.

- Кыргыздар туурасындагы алгачкы маалыматтар элдин аталышы, жашаган аймагы, коңшулаш башка уруулар жөнүндө гана болуп, ал маалыматтарды топтоп жарыялагандар аскер кызматын, элчилик миссиясын аткаргандар, падышанын чалгындоо максатында жиберген өкүлдөрү болушкан. Алардын катарына И. Унковский, Ф. Беневени, Ф. С. Ефремов ж.б. кошууга болот.

- XVIII к. экинчи жарымында жазылган эмгектердин көпчүлүгүндө (Н. П. Рычков, И. Б. Андреев) кыргыз, казак аталыштары «кара кыргыз», «жапайы кыргыз», «тоонун аркы бетиндеги кыргыз» деген терминдер колдонулган.

- XVIII к. экинчи жарымындагы кыргыздардын коомдук-саясий турмушу Е.Ф. Тимковский, И. Г. Андреевдин эмгектеринде сүрөттөлөт. Кыргыздар урууларга бөлүнүп жашарын, алардын башында бийлер туарын белгилеп өтүшкөн. Жогорудагы авторлордун пикирлеринен кийин, ага карата тийиштүү изидөөлөр жүргүзүлдү десек болот. Алсак, орто жана жаңы доордогу булактарга таянуу менен окумуштуу А.Мокеев XVIII к. ортосунда он канат, сол канат урууларынын башында бий туруп, бийлер өз ара чоң бий, улук бий болуп бөлүнөрүн белгилейт¹.

- Каралып жаткан доордогу орус тарыхнаамасынын өкүлдөрү тарабынан көтөрүлгөн маселелердин бири-бул кыргыз элинин келип чыгышы, кыргыз терминини аталышы экендигин белгилеп өттүк. Албетте, бул маселе өз алдынча изилдөөнү талап кылчу ири маселенин бири экендиги талашсыз. Бул багытта илимий изилдөө иштерин жүргүзүп келе жатышкан белгилүү окумуштуулар

¹ Мокеев А. Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане. –Б., 2010.-С. 125.

Э.Маанаев, А.Мокеев, О.Картаев, Т.Чортотегин өндүү окумуштуулардын пикирин, илимий концепцияларын эске алуу керек экендигин белгилейбиз

Демек, кыргыздар туурасындагы алгачкы маалыматтар орус тарыхнаамасында XVIIIк. экинчи жарымынан тарта белгилүү боло баштап, алгачкы эмгектер кыргыздар жашаган аймак, коңшу элдер менен болгон мамилеси, коомдук абалы, кыргыз этнониминин келип чыгышы туурасындагы чагылдырылган.

Гл.2. Кыргыздардын коомдук-саясий абалынын орус тарыхнаамасында чагылдырылышы

2.1.Кыргыздардын саясий абалынын сүрөттөлүшү

Изилденип жаткан доордогу орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн эмгектериндеги сүрөттөлгөн маселелердин орчундуу бөлүктөрүнүн бири-кыргыздардын саясий абалы, уруулук түзүлүшү, курамы, алардын саны туурасындагы маселе. Аталган маселелер XIX кылымдын экинчи, жарымынан тарта, Кыргызстан Россиянын курамына кошулганга чейинки орус саякатчыларынын, айрым чыгыштаануучлардын жол күндөлүктөрүндө, эскерүүлөрүндө, очерктеринде сүрөтөлө баштаган. 1855-жылы 17-январда Ысык-Көлдүк кыргыздардын бугу уруусунун Россия империясынын курамына

кабыл алынышы менен падышачылыктын өкүлдөрүнүн Кыргызстандын аймагына келүүсүнө жол ачылган. Кыргыздардын ички абалын билүүгө кызыккан падышачылык РГО коому тарабынан «илимий» деген аталыштагы экспедицияларды уюштурууда Батыш-Сибир генерал-губернаторлугу башкы ролду ойногон.

XIX кылымдын экинчи жарымындагы орус тарыхнаамасында азыркы түндүк жана түштүк кыргыздар жөнүндө кыскача мүнөздөгү маалымат топтолуп, өз учурунда жарык көргөн эмгектердин алгачкылары катары түшүнүкүсүз себептерден улам автору белгисиз түрдө жарыяланган «Обозрение Кокондского ханства» жана «Сведение о дикокаменных киргизах»¹-аттуу көлөмдүү макалаларды атоого болот.«Обозрение кокондского ханства в нынешнем его состоянии»-аттуу эмгек Н. А. Аристовдун пикири боюнча аталган эмгек 1841-жылы Омск шаарында түзүлгөн.² Ал эми Ж. Б. Алымбаевдин изидөөсүндө көрсөтүлгөндөй аталган макаланын авторлору Орто Азиянын картасын түшүрүүгө Кокон хандыгынын аймагына келишкен падышачылыктын өкүлдөрү картографтар Д. Телятников жана А. В. Безносиковдор болуп саналат³. Демек, өз учурунда Кокондун шаарларын кыдырышкан картографтар Д.Телятников, А. В. Безносиковдор хандыктын ички турмушу жөнүндө көргөн уккан маалыматтарын жарыялоого жетишкен.Хандыктын аймагында жашаган калктар туурасында токтолгон авторлор, “буруттар, же болбосо кыргыздар Ала-Тоо тоолорунда жайгашып, түштүк тарапта болсо Белур-Тага тоосунун башына чейинки аралыкта жашашат. Алардын бир бөлүгү, 10 000 түтүндөйү чыгыш тарапта көчүп

¹ Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии // Записки РГО.Кн.3. – СПб., 1849; Сведения о Дикокаменных киргизах, доставленные от генерал-губернатора Западной Сибири // Записка импер. РГО. Кн.5. – 1851.

² Аристов Н. А. Усуни и киргизы или Кара-киргизи. –Б., 2001. –С. 478.

³ Алымбаев Ж. Общественно-политическая жизнь киргизов-С. 102.

жүрүшүп, Кашгарга чейин жетишет”¹-деп эскеришет. “Аталган макаланын мазмунунан көрүнүп тургандай Д.Телятников, А.В. Безносиковдун максаты хандыктын ички саясий абалы жөнүндөгү маалымат кызыктырган. Макалада белгилегендей, Кокон хандыгынын калкы 1,5 млн жакын, Кашгар чек ара аймагында жашаган кыргыздар зякеттен башка дагы хандын талабы боюнча 5000 атчан аскер берип турууга милдеттүү”- деп эскеришет². Макаланын авторлору Кокон хандыгы боюнча кыска мүнөздүү, бирок, көп багыттүү маалыматтарды берүүгө аракет жасаган.

Экинчи, «Сведение о дикокаменных киргизах» аттуу макалада болсо, түндүк кыргыздардын уруулук-курамын, ички саясий абалын, алардын географиялык жайгашуусун чагылдырган эмгектердин бири. М.Венюковдун маалыматына таянсак, белгисиз жарыяланган макаланын авторлору 1851 жылы Батыш-Сибирь генерал-губернаторлугу тарабынан Орус географиялык коомуна жиберилип, Ысык-Көл аймагынын топографиялык картасы түшүрүүгө келишкен, Г.Г.Воронин жана Т.Ф. Нифантьев болгон³. Демек, Г.Г.Воронин жана Т.Ф. Нифантьев генерал-губернаторлуктун тапшырмасы менен кыргыздар туурасында ар кыл маалымат чогултуу максатында келишкен, падышачылыктын өкүлдөрү катары кароого болот. Аталган макаланын “Разделение и управление”, “Число жителей” –аттуу бөлүгүндө түндүк кыргыздардын уруулары, алардын саны жөнүндө маалымат алууга болот. Алсак: “кыргыздар(черная орда) бир канча урууларга жана уруктарга бөлүнүшөт. Алардын негизгилери: бугу, сарыбагыш, солто ж.б. Ар бир урук жана уруу эл тарабынан шайланган манаптар тарабынан башкарылат”- деп жазышат”⁴. Кыргыздардын белгилүү манаптарын атаган авторлор, алардын карамагындагы элдин санын аташат. “Манаптар Ормон, Жантай жана

¹ Обзорение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии”- Записки РГО. Кни.3.-СПб., 1849.-С.190.

² Обзорение Кокандского ханства..... –С.203

³ М.Венюков Очерки заилийского края и Причуйской страны.....-С.93-94

⁴ Сведения о Дикокаменных киргизах, доставленные от генерал-губернатора Западной Сибири // Записка импер. РГО. Кн.5. – 1851.-С.141

Жангарачтын карамагындагы кыргыздар 40000 түтүнгө чейин жетет. Бугулардын башында турган Боромбайдын карамагында 10 000 түтүн жана 100000 жылкысы бар”¹ - деп эскеришет.

Түндүк аймакта жашаган кыргыздар менен түздөн-түз таанышып, кеңири маалымат чогултуу мүмкүнчүлүгү 1856-жылдын жаз айларына туура келет. Ысык-Көлдүк кыргыздар жөнүндө маалымат алып, алардын жерин картага түшүрүү максатында 1856-жылдын жаз айында полковник Хоментовскийдин отряды Ысык-Көл аймагына келип, эки ай бою Ысык-Көлдүн чыгыш тарабын кыдырышып, түндүк тараптан Аксу дарыясы, түштүктөн Заул дарыясына чейин сүрөткө тартууга үлгүрүшкөн². Биз жогоруда белгилегендей бул экспедициянын курамында котормочу И. А. Бардашев жана Ч. Валихановдор каташып алар тарабынан кызыктуу күндөлүк формасында жазылган материалдар топтолгон.

Алсак, кыргыздардын ички саясий абалы, алардын Кокон хандыгына карата болгон мамилеси уруулук курамы жөнүндө И. Бардашевдин макаласында сүрөттөлөт. «Кара кыргыздар» терминин колдонгон автор, «бардык кара ордолуктар уруулардан жана бөлүмдөрдөн (уруктардан) турушат, алардын негизгилери бугулар, сарбагыштар, солтолор. Ар бир уруу, урукту көпчүлүк эл тарабынан шайланган манаптар тарабынан башкарылат»-деп эскерип кеткен³.

Ал эми аталган уруулардын жалпы санын билүүгө мүмкүн болбогонун белгилеген автор, болжолдуу гана маалыматтарды берүүгө аракет жасаган И. А. Бардашев берген маалымат боюнча: 1847-жылы Россиянын курамына кирүүгө каалоосун билдирген Ормон, Жантай, Жангарач манаптардын карамагында 40 000 түтүнгө жакын кыргыз, ал эми бугулардын манабы Боромбайдын

¹ Сведения о Дикокаменных киргизах, доставленные от генерал-губернатора Западной Сибири // Записка импер. РГО. Кн.5. – 1851.-С.141

² Валиханов Ч. Очерки Джунгарии. –С. 44.

³ Бардашев И. А. Заметки о дикокаменных киргизах. // Материалы для статистики Туркестанского края. –Вып III. –СПб., 1874.-С. 385.

карамагында 10 000 жакын түтүнү жана 100 000 жылкысы бар болгон¹-деп эскерет.

Кыргыздардын арасында эки айга жакын болуп, ички абалы менен түздөн-түз таанышууга үлгүргөн автор, Ысык-Көлдүк кыргыздардын Кокон бийлигине карата мамилесине да токтолуп өткөн. И. А. Бардашев, Ч. Валиханов келтирген фактыларга үндөш материалдары Н.А.Маевдин эмгегинен да табууга болот. Кокон хандыгында жашаган урууларга токтолгон автор: «кыргыздар 14 урука бөлүнүшөт, алардын ичинен эң белгилүүлөрү: сарбагыш, бугу, солтолор. Сарбагыштар 10.000 түтүн, бугулардын болсо 100 миң башка жакын жылкысы бар, солтолор 6000 түтүн»²- деп белгилеген. Бирок, Н.А.Маев кыргыздардын 14 уругу, алардын аталыштары боюнча маалымат бере алган эмес.

Каратегин жана Кашкар аймактарында көчүп жүрүшкөн кыргыздар Алты шаардын башчысы Якуб-бектин карамагындабыз деп эскеришет-деп эскерет И. А. Бардашев³. Ал эми Ысык-Көлдүк кыргыздардын абалына токтолгон котормочу-алар 1843-жылга чейин ханга салык төлөп бирок, турганын белгилейт. Бирок, саясий кырдаал 1842-жылы Кокондун ханы Мадали хан өлтүрүлүп, ордодо баш-аламандык башталгандан кийин өзгөргөнүн белгилейт. Бул оюн андан ары улаган автор: «Кара кыргыздардын негизги уруулары Ысык-Көлдүн айланасында көчүп жүрүшкөн. Өздөрүн көз каранды эмес деп таанып, Каракол, Барскоон, Конур-Улен дарыяларындагы чептерден Кокондуктарды кууп чыгышкан⁴. Автор, көрсөткөндөй бул бул чептерде салык чогултуу, караван соода жолдорун көзөмөлдөп турушкан 40тан 60 чейин Кокондук аскерлер турушкан. И.А.Бардашевдин 1842 жылдан кийин саясий кырдаал өзгөргөн деген пикирин толук колдоого болот. Анткени, Кокон ордосунда бийлик кулап, бухаралыктардын колуна өткөндөн кийин, түндүк аймакта

¹ Бардашев И. А. Заметки о дикокаменных... – С. 385.

² Маев Н.А. Путеводитель от С-Петербурга до Ташкента// ТС.-СПБ, 1870.-Т.24.-С.10.

³ Бардашев И. А. –С. 384.

⁴ Бардашев И. А. –С. 385.

жашаган кыргыз уруу башчылары өз алдынча саясий эркиндике жетүүгө, хандык түзүүгө аракет кыла баштаган. Мындай аракеттердин башында Ормон хан турган. Түндүктөгү саясий кырдаалды сүрөттөгөн Т. Өмүрбеков: « биздин оюбузча ормондун 1842-ж хан көтөрүлгөнү чындыкка жакын... Кыргыз мындай бет алды баш-аламан болуп жүрбөйлү, кыргызда бири киши эле кызыл тебетей болсун, ушул кызыл тебетей ким болсун, атын атагыла»-деп сөзүн аяктайт. Курултайдын кадыр-барктуу катышуучулары Ормон көтөргөн негизги маселени жакшылап талкуулап, акыры хандык бийлики мыктылардын –мыктысы Ормонго сунуш кылышкан¹- деп жазат. Албетте, Ормон саясий күчтөрдү бириктирип, хандыкты өнүктүрүү үчүн чоң күч жумшаган. Автор, туура белгилегендей, Ормон хандын чечкиндүү аракеттеринин аркасында мамлекеттүүлүктүн айрым негизги белгилери, атрибуттары калыптана баштаган². Ал эми ушул тарыхый кырдаалга баа берген авторлордун бири Д.Сапаралиев: “борборлоштуруу аракети” иштин өтөөсүнө чыккан эмес деген сыяктуу бул окумуштуунун оюна биз макул боло албайбыз(сөз А.Бернштам жөнүндө болуп жатат). Аتكени, кыргыз борборлоштурулган мамлекетин келтирүүдөгү формалдуу жагы, жогоруда көрүнгөндөй 1841 жылы эле аягына чыгарылган. Ал толук мамлекет катары Ормон хандын башкаруучулугунда 14 жылболсо, анын уулу Үмөтаалынын жекчилигинде дагы 12 жыл болгон.”³-деп жазат. Автордун оюу боюнча кыргыз борборлоштурулган мамлекети бардыгы 26 жыл бою өкүм сүргөн. Биздин пикирибизче, борборлошкон мамлекет түзүү зарылчылыгы болгонуна карабастан, ага карата **жасалган аракет аягына чыккан эмес.**

XIX кылымдын экинчи жарымындагы азыркы Кыргызстандын түндүк аймагындагы кыргыздардын саясий абалынын орус тарыхнаамасында изилденишине токтолуп өтөлү.Түндүк аймакта жашаган Кыргыздардын XIX

¹ Өмүрбеков Т.Улуу инсандардын тарыхтагы ролу жана орду.... С.45

² Өмүрбеков Т.Улуу инсандардын тарыхтагы ролу жана орду.... С.285

³ Сапаралиев Д. Ормон хан доору- кыргыз тарыхындагы маанилүү мезгил// Кыргыз туусу, 2012, 30 ноябрь

кылымдын 50-60-жылдарындагы саясий абалы көп жактуу маалыматтарды камтыган орус саякатчылары, падышачылыктын өкүлчүлүктөрү Ф. Зиббернштейн, Ч. Ч. Валиханов, П. П. Семенов, А. Голубев, М. И. Венюков, Н. А. Северцов, А. Н. Краснов, Ф.Р. Остон Сакендин эмгектеринде сүрөттөлөт.

Аталган авторлордун эмгектери күндөлүк, публистикалык мүнөздө жазылып, саякат жасоо учурунда, авторлор тарабынан күбө болушкан окуялар, фактылар келтирилген. Жогорудагы орус саякатчыларынын эмгектери Кыргызстандын түндүк аймагында жашаган кыргыздардын ички абалына гана токтолуп кетишкен. Ал эми Кыргызстандын түштүк аймагындагы кыргыздар туурасында маалыматтар чагылдырылган эмес. Анткени, биринчиден, XIX кылымдын 50-60-жылдары орус саякатчылары түндүк аймагына гана саякат жасашкан болсо, экинчиден ал учурда түштүк аймактагы кыргыздар Кокон хандыгынын курамында болгондуктан, ал тарапка саякат жасоо убактылуу гана падышачылыктын милдеттерине кирген эмес. Демек, кыргыздардын ички абалын иликтөөдө ошол доордогу түндүк менен түштүктөгү өкүм сүрүп турган, саясий кырдаалга токтолуп өтүү керек.

Орус саякатчылары тарабынан көтөрүлгөн маселердин бири түндүк жана түштүк кыргыздардын Кокон хандыгына карата болгон баш ийүүчүлүк маселеси. Аталган маселеге кайрылган авторлордун бири Ч. Валиханов, Н. А. Северцов болуп саналат. Ч. Валихановдун «Записки о Кокондском ханстве»-аттуу көлөмдүү эмгегинен Кокон хандыгындагы XIX кылымдын 40-50-жылдары болуп өткөн саясий процесстерден маалымат алууга болот. Түштүк аймактагы кыргыздардын саясий абалына токтолгон Ч. Ч. Валиханов: «алар (түштүк кыргыздар жөнүндө сөз болуп жатат) Маргелан, Ош, Андижан, Наманган жана Ташкент округдарында жашайт. Кыргыздар жана кайсактардын (казактарды) ортосунда Коконго баш ийгендик жана анын бийлигин

тааныгандык боюнча өзгөчө бөлүнүүчүлү бар»-деп жазат¹. Анадан ары кыргыздардын ролуна токтолгон автор, түштүк кыргыздар хандыкта аскер бөлүгүндө кызмат кылышып жана хандыктагы белгилүү бир даражадагы кызматтарды ээлешип, башка уруулар сыяктуу эле бирдей укукта болушканын белгилейт². Кокон хандыгындагы кыргыздардын ролун мүнөздөгөн Ч. Ч. Валиханов хандыктын саясий турмушуна өзгөчө адигине, ичкилик жана найман уруулары катышканын белгилеп өтөт³. Демек, Ч. Валиханов түштүк аймактагы жашаган кыргыздар Кокон хандыгынын курамында болушуп, анын саясий турмушуна активдүү катышканын баса белгилеп жатат.

Саякатчынын ушул эле эмгегинен түндүк тараптагы кыргыздардын Кокон хандыгына карата болгон мамилесине да мүнөздөмө берип өтөт. Ал туурасында мындай деп жазат: «Ал эми кыргыздардын тектеш өрөөнүндөгү Нарын дарыясынан Үч Турфан шаарына чейинкилери Андижандык акимге баш ийишет. Аларга көчүп жүрүшкөн Жумгал, Тогуз-Торо жана Куртка аймактарында курулган чептердин коменданттары, Таласта, Чу жана Жумгал тарапта көчүп жүрүшкөн кыргыздар Ташкендик өкүлчүлүккө баш ийишет⁴. Ч.Ч. Валиханов белгилегендей ал аймактарда тартипти көзөмөлдөп, эн башкысы салык чогултуу үчүн Пишпек, Токмок, Аулие-Ата ж.б. чептер курулган. Аталган чептердин курулгандыгы, салык чогултуу үчүн Кокондун өкүлдөрүнүн тийиштүү кызмат аткарып турушкандыгы, башка буюм, оозеки жана жазма булактары аркылуу далилдөөгө болот. Чептердин калдыктары ушул күнгө чейин сакталып келүүдө.

Кокон хандыгына карата түндүк жана түштүк кыргыздардын мамилесин белгилүү саякатчы Н. А. Северцов да бөлүшкөн. Н. А. Северцов өзүнүн «Этнографические заметки о зачуйском крае»-аттуу очеркинде кыргыздардын

¹ Валиханов Ч. Записки о Кокондском ханстве. // Валиханов Ч.Ч. Соб.соч. в пяти томах. –Т.3. –Алматы, 1985.-С. 315.

² Валиханов Ч. Записки о Кокондском ханстве С. 315.

³ Валиханов Ч. Записки о Кокондском ханстве С. 315.

⁴ Валиханов Ч. Записки о Кокондском ханстве С. 315.

территориялык жайгашуусун түндүк жана түштүк кыргыздардын мамилесин жана түштүк кыргыздардын Кокон хандыгындагы өзгөчөлгөн абалына сереп жүргүзгөн. Кыргыздардын хандыка карата болгон мамилесин: «Түндүк жана түштүк кыргыздардын Коконго болгон мамилесинде айырмачылык бар. Биринчилердин байланышы жок жана мамлекеттик түзүлүшү бытыранды жана каршылаш. Ар бир урук ич ара бөлүнгөн аларда тез-тез каршылашып турушат¹-деп жазган. Белгилей кетсек, саякатчы Н. А. Северцов Түндүк Кыргызстандын аймагына 1864-жылы келген. Демек, автор, Түндүк Кыргызстандагы Кокон чептери менен тааныш болуп, солто, сарбагыш, солто урууларынын ортосундагы ич ара чабыштарга күбө болгон. Мындан сырткары, XIX кылымдын 40-50-жылдарындагы бугу-сарбагыш чыр-чатактары боюнча да тийиштүү маалымат топтоого жетишкен деп айтууга болот.

Н.А.Северцов аталган эмгегинде түштүк кыргыздардын Кокон хандыгына карата мамилесине да токтолуп өткөн. Бул туурасында:»Кыргыздар кыпчактар, өзбектер сыяктуу эле «салык төлөөчүлөр эмес» (не данники), үстөмдүк кылуучу уруулардын бири жана «аскер күчүнүн өзөгү»-деп жазат². Демек, Н. А. Северцовдун берген маалыматы боюнча түштүк кыргыздар хандыктын бөтөн уруусу эмес, тескерисинче анын саясий турмушуна активдүү катышкан уруулардын бири экендигин көрүүгө болот.

Демек, Ч. Ч. Валиханов Н. А.Северцовтун берген маалыматарына таянуу менен XIX кылымдын 50-60-жылдарындагы кыргыздардын саясий абалы боюнча *төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарууга болот*. Биринчиден, түндүк жана түштүк кыргыздардын Кокон хандыгына көз карандуулугу бирдей абалда болгон эмес. Территориялык жана тарыхый факторлордон улам, азыркы Кыргызстандын түштүк аймагында жашаган кыргыздар Кокон мамлекетин курууга, өнүктүрүүгө түздөн-түз катышып, саясий турмушунда активдүү ролду

¹ Северцов Н. А. Этнографические заметки о зачуйском крае. // Извест. Импер. РГО Т.1. –СПб., 1865.-С.147.

² Северцов Н. А. Этнографические заметки о зачуйском крае ... С.147.

ойношкон. Экинчиден ошол эле тарыхый-географиялык факторлордон улам, сырткы саясий таасирлерден натыйжасында Кокон хандыгы түндүк аймакты толук көзөмөл жүргүзүүгө жетише алган эмес. Буга Жунгар хандыгы, Цин империясынын өзгөчө Чыгыш Түркстандын түндүк кыргыздарга карата жүргүзгөн саясаты тоскоолдук жаратып келген. Бул тарыхый кырдаал Россия империясына каратылганга чейинки ички конфликтер өз алдынча мамлекеттүүлүк түзүүгө тоскоол болгон.

XIX к. экинчи жарымынданы кыргыздардын саясий абалын кеңири чагылдырган авторлордун бири Ч.Ч.Валиханов болуп саналат. Кыргызстандын аймагына 1856, 1857-1859 жана 1864-жылдары келип, кыргыздардын тарыхына байланышкан көптөгөн кызыктуу материалдарды чогултуп, жарыялоого үлгүргөн. Ч. Ч. Валиханов сарыбагыш менен бугу уруусунун ортосундагы чыр-чатак маселесин сүрөттөгөн алгачкы авторлордун бири катары кароого болот. Автор өзүнүн «Записки о киргизах»-аттуу күндөлүгүндө сарыбагыштар менен бугулардын ортосундагы ич ара согуш, кастык белек, бугу жана булаттын учурунда башталганын белгилейт¹. Эки уруунун өкүлдөрүнүн ортосунда карама-каршылык булаттын үй-бүлөлүк турмуштан улам белеке кайрылуусунан башталган. Чындыгында эки уруунун ортосундагы чыр-чатактын башаты жайыт талашуу маселесинен улам жаралган көрүнүш болгон. Бул туурасында башка оозеки булактарда да белгиленет. Белгилүү окумуштуулар Б.Джамгирчинов, А.Хасановдордун изилдөөлөрүндө да бул пикир тастыкталат.

Ал эми, Ч.Ч.Валихановдун 1858-жылы Кашкарга жасаган экспедициясы учурунда жазылган «Поездки Ч. Ч. Валиханова в Кашкар»-аттуу күндөлүк дептеринде Теңир-Тоо аймагындагы кыргыздардын ички абалын учкай токтолуп кеткен. Алсак, автор бугулук Табылдынын айлында түнөгөн учурда болгон окуяга токтолуп; «чериктер коңшулаш айылдан бир канча жүз жылкаларды тартып алып айдап кетишти. Табылды аларды кууп жетип, малын

¹ Валиханов Ч. Соб.соч. в пяти томах. –Т.3. –Алматы, 1984-1985.Т. 2. -С. 41

кайтарып, бир канча адамын туткунга алып анан өзү чериктерге аттанды»¹-деп жазат. Ал эми башка эмгектеринде болсо, кыргыз урууларынын ортосундагы чыр-чатак, бири-бирине карата жасалган кастык мамилелердин өкүм сүрүп тургандыгын баса көрсөтүп кеткен.

XIX кылымдын экинчи жарымындагы кыргыздардын саясий абалын кеңири сүрөттөгөн орус саякатчылардын бири П. П. Семенов. Ал Тянь-Шанга жасаган саякатынын негизинде бир канча эмгектерди жараткан. П. П. Семенов жол күндөлүгүндө 1856-жылдын август айында биринчи ирет Верный чебинен он эки атчан казак менен Или Ала-тоосу аркылуу Ысык-Көлдүн чыгыш тарабына карай жол тартык»- деп эскерет². Алгачкы ирет Чүй өрөөнүнө келген орус өкүлдөрү менен сарбагыш уруусунун ортосундагы күтүүсүздөн болгон кагылышууга токтолот. Сарбагыштардын шамдагайлык менен орус отрядтарына карата кол салышын баяндап өтөт. Сарбагыштар менен бугулардын ортосундагы чыр-чатактын себептерин сүрөттөгөн автор: «эки уруунун ортосундагы чыр-чатак күнүмдүк турмуштан, мүлк талашуу, соодасатык мамилесинин улам жаралган жеке адамдардын ортосунда жаралган талаш³»-экендигин белгилеген

Күндөлүктүн андан аркы бөлүгүндө, эки уруунун бири-бирине жасаган кастык мамилесинен улам, сарбагыштын манабы Ормондун бугулардын колуна каза болгондугун эскерип өтөт⁴. Саякатынын акыркы күндөрү П. П. Семенов жетектеген орус саякатчыларынын өкүлдөрүн Үмөтаалы кабыл алгандыгы белгилүү. Эгерде, П.П.Семеновдун макаласында сүрөттөлгөн окуяларга логикалык анализ жүргүзсөк, П. П. Семенов кыргыздар туурасында көп маалыматты топтоого аракет кылган. Эки уруунун ортосундагы мамиленин тарыхын, себептерин билүүгө кызыккан. Ошондуктан автор; «сарбагыш менен

¹ Валиханов Ч.Ч. Поезка Ч.Валиханова в Кашгар// Изв.русс.геогр.общест.-Т.IV.1868

² Семенов П. П. Поездка из укрепления Верного через горный перевал у Суяк-Тюбе и ущелье буам и западной оконченности озера Иссык-Куль в 1856 году. // Зап. Импер. РГО.-Т.1. –СПб., 1867. –С. 181.

³ Семенов П. П. Поездка из управления Верного через горнай перевал..-С.205

⁴ Семенов П. П. Поездка из управления Верного через горнай перевал –С. 204.

бугунун ортосундагы кандуу кагылышуу бир канча жылдан бери уланып келет....»¹-деп жазат. Жогоруда белгилегендей, көчмөн кыргыздардын ортосундагы ич ара кагылышуулардын чыгыш себептери жайыт, калын төлөө, соода-сатык талашынан улам жаралган көрүнүш катары баалаган П. П. Семенов. Мындай көз карашты башка орус саякатчылардын эмгектеринен да кездештирүүгө болот.

Кыргыздардын ички саясий абалын П. П. Семенов экинчи ирет (1857-жылы) Тянь-Шанга жасаган саякат мезгилинде сүрөттөп кеткен. 1856-1857-жылдары Тянь-Шанга, Ысык-Көлгө жасаган саякатынын жыйынтыгы катары жазылган «Мемуары»-аттуу эмгегинде кыргыздардын ички саясий абалын кеңири чагылдырууга аракет кылган. «Мемуарда» сүрөттөлгөндөй П. П. Семеновдун саякаты сарыбагыш, бугу урууларынын ортосундагы конфликт күчөп турган учурга туура келген. Окуяга күбө болгон автор, Шаты дарыясынын жээгиндеги сарыбагыш менен бугунун ортосундагы кагылышууну төмөнкүчө чагылдырат; «Текестеги Шаты дарыясынын жээгинде карангы түндө каардуу кагылышуу болуп өттү. Ормон өзүнүн күчтүүлүгү жана күчүнүн артыкчылыгы менен Боромбайдын асырап алган жээни өзүнүн жырткычтыгы жана кардуулугунан улам, «Ысык-Көлдүк жолборс»-атка конгон Кылычты атаандаш кылып алган эле. Экөө тең таймашта каардуулуктун кереметин көрсөтүштү, бирок жарадар болгон жана атынын туягына урулган Ормон Боромбайдын баласы Өмүрзактын үйүнө жеткирилет жана анын аялы, өзүнүн сүйүктүү кызынын колунда каза болот²»-деп эскерет, Ормондун каза болгондугун. Ормондун өлүмүн бугу менен сарыбагыш чатагынын кульминациялык чеги катары кароого болот. Демек, кыргыздардын арасында өкүм сүргөн уруучулук аң-сезимдин күчтүү болгондугу кээ бир кырдаалда куда-сөөктүк мамилеге да баш ийген эмес. Кыргыздардагы уруучулук аң-сезимдин

¹ Семенов П. П. Поездка из управления Верного через горнай перевал –С. 204.

² Семенов П. П. Мемуары. Т.2. Путешествия в Тянь-Шань в 1856-1857 гг. –М., 1946. –С. 142-143.

жогору болгондугун башка орус чыгыштануучулардын бир катар эмгектеринде да сүрөттөлөт.

XIX к. 60-70-жылдарында түндүк кыргыздардын ички саясий абалын чагылдырган авторлордун бири Н. А. Северцов болуп саналат. 1864-1868-жылдарда Түркстан экспедициясынын курамында Борбордук Теңир-Тоого саякат жасап, кыргыз урууларынын ички абалына өзүн көлөмдүү эмгегинде сүрөттөөгө жетишкен.¹ Н. А. Северцовдун Кыргызстанга жасаган саякаты Теңир-Тоолук кыргыздардын Россиянын курамына каратылышы алдындагы учурга туура келет. 1863-ж. Теңир-Тоо аймагындагы Куртка чебине Проценконун жетекчилиги алдындагы орус отряды жиберилген. Н.А.Северцовдун эмгегинен Үмөталы менен Осмон Тайлаковдун орус бийлигине карата болгон мамилесин көрүүгө болот. Белгилүү болгондой, бул мезгилде Үмөталы менен Осмон Тайлаков да орус бийлигине каршы турушуп, өздөрүнө таяныч издеп жаткан учур эле. Натыйжада, Үмөталы Проценко жана Зубаревдин отрядтарына каршылыктарды көрсөтө баштаган. Н. А. Северцов бул жагдайды баяндап келип, 1863-жылы Проценконун Нарынга жасаган экспедициясынын учурунда сарыбагыш манабы Үмөталы өзүнүн 2-3 миң отряды менен Соң-Көлдүн жанында Зубаревдин жетекчилиги астында Проценконун отрядына карай бара жаткан 30-40 төмөнкү аскердик чиндеги отрядка каршылык көрсөткөн-деп жазат². Н. А. Северцовдун пикиринде Үмөталынын орус бийлигине каршы турушунун бир катар себептери болгон. Автор ал себептер черик уруусунун орус букаралыгын кабыл алышынан улам, Үмөталынын жайыттарынын кыскарышы болгон³. Чындыгында Теңир-Тоо аймагындагы кыргыздардан орус бийлигине каршы турууга таяныч издеген Үмөталы үчүн чериктердин 1863-жылы орус бийлигин таанып, ага ант бериши

¹ Северцов Н.А. Путешествия по Туркестанскому краю и исследовании горной страны Тянь-Шань, совершенные по поручению русского географического общества. -СПб., 1873.

² Северцов Н.А. Путешествия по Туркестанскому краю ... -С. 211-212.

³ Северцов Н.А. Путешествия по Туркестанскому краю ... -С. 177.

Үмөталынын күрөшүнүн соңуна чыккандыгын билдирген. Бирок, Үмөталы орус бийлигине каршы күрөштү уланта берген.

Теңир-Тоо аймагындагы саясий абалды сүрөттөгөн Н.А.Северцов Үмөталынын кийинки аракеттерине да токтолуп өткөн. Н. А. Северцов бул туурасында; «Үмөталы Карагаджур (Кара-Кужур) аркылуу кичи Нарынга, андан ары Чоң Нарынга өтүп, чериктерге кысым көрсөтүп Ат-Башы өрөөнүндө өзүнө ыңгайлуу жай таап, ал жерди айдоого, кыштоого айландырып, Чатыр-Көлгө, Кара-Кужурга, Ак-Сайга, Арапага көчүп конуп, коңшу урууларды кербендерди талап-тоноп, сарыбагыштардын башка уруктары менен да мамилесин начарлатып алган¹-деп эскерген. Окуянын андан аркы өрчүшүн сүрөттөгөн Н. А. Северцов Үмөталынын орус букаралыгына өтүү ниетин билдиргенин, ага атайын элчи жибергенин жазат.

Автордун эмгегинде сүрөттөлгөндөй Үмөталы менен Н. А. Северцовдун жолугуушусу Оттук суусунун жээгинде өткөн. Н. А. Северцов Үмөталыга мөөр басылган ак кагаз берип, Верныйдан Токмок аркылуу Ташкентке кетип бара жаткан П.П.Кауфманга Үмөталыга караштуу беш миң үйлүү сарыбагыш, саяк, бугулардын баарынын орус букаралыгына өткөндүгү жөнүндө расмий билдирүүсүн Теңир-Тоолук кыргыздардын орус букаралыгына баш ийген факт катары балоого болот. Анткени, Үмөталынын орус бийлигине моюн сунушу менен Теңир-Тоо аймагында башка чоң уруулар калган эмес.

XIX к. 60-жылдарындагы Теңир-Тоо аймагындагы орус отрядтарынын жүрүшү, Үмөталыга байланышкан окуялар саякатчылар Ф. Р. Остен-Сакен жана А. Голубевдин күндөлүк эскерүүсүндө да баяндалат. Теңир-Тоо аймагына жөнөтүлгөн Полторацкийдин чалгындоо отрядынын курамында болгон Ф.Р.Остен-Сакен сарыбагыштардын манабы Үмөталынын орус бийлигине карата болгон мамилесин учкай жазып кеткен. Күндөлүк түрүндө жазган өзүнүн эскерүүсүндө Ф.Р.Остен-Сакен 1867жылы Түркстан аймагына

¹ Северцов Н.А. Путешествия по Туркестанскому краю ... -С. 212-213.

жөнөтүлгөндүгүн эскерип, 1863жылы 30 казак отрядынын коштоосу менен Зубарев Нарында жүргөн Проценконун отрядына жөнөтүлгөндүгүн эскерет. Ике-чат(Ичке-чат) капчыгайында Зубаревдин отрядына кыргыздар кол салышты. «Зубарев кечке чейин кант салынган каптарды тосмо катары колдонуп корголонду, натыйжада 18 адам набыт болду»-деп билдирген Ф.Р.Остен –Сакен¹.

Ал эми бугу менен сарыбагыш урууларынын ортосундагы конфликттин жүрүшү так сүрөттөлбөсө да, 1859-жылы Ысык-Көлгө келген А. Голубевдин эскерүүлөрүндө учкай айтылат. Алсак, автор өзүнүн эскерүүсүндө саякат учурунда барометрикалык көзөмөл жүргүзгөндүгүн билдирүү менен сарыбагыш менен бугулардын ортосунда чыр-чатактардын аяктагандыгын белгилеп өткөн².

XIXк. 40-60-жылдарындагы Түндүк кыргыз урууларынын саясий абалын, коңшулар менен болгон мамилесин, алардын орус букаралыгына кабыл алуу процессинин жүрүшү Н.А.Аристовдун «Западный Тянь-Шань очерки истории и исторической географии» эмгегинин «Кыргызы и кара-кыргызы» атуу экинчи бөлүмүндө чагылдырылган³. XIXк. экинчи жарымында жазылып, кыргызтаануу маселесине ири салым кошкон окумуштуулардын бири Н.А.Аристовдун эмгеги Н.Н. Веселовскийдин сын пикиринен кийин өз учурунда толук жарык көрбөй калганы маалым. Н. А.Аристовдун кыргыздар боюнча жазылган эмгегинин толук жыйнагын окурмандар постсоветтик доордо гана таанышууга мүмкүндүк алышканы белгилүү.

Белгилүү кыргызтаануучу Н.А.Аристовдун жогорудагы аталган эмгегинин «Кыргызы и кара-кыргызы»-аттуу эки бөлүгүнүн «Кыргызы и западный Тянь-Шань под русской властью»-аттуу бапында кыргыздардын ички жана тышкы саясий абалы тууралуу маселеге кеңири токтолуп кеткен. Автор,

¹ Остен –Сакен Ф. Р. Поездка в Занарынский край летом 1867. // Туркестанский сборник.-Т.24.- СПб, 1870.-С.65

² Голубев А. Краткий отчет о результатах Ысык-Кульской экспедиции. // Вест. РГО Ч. XXVIII. отд. I. 1860. –С. 189.

³ Аристов Н. А. Усуни и кыргызы или кара-киргизи. –Б., 2001; Плоских В. Н. А. Аристов и его фундаментальный труд по истории кыргызов и Кыргызстана. // Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара кыргызы. –Б., 2001. –С. 5-7.

аталган эмгегинде, Ч. Валиханов, П. П. Семенов, Н.А. Северцов, А. Голубевдин Ысык-Көл, Тенир-Тоо аймагына жүргүзгөн саякаты мезгилинде жазылган эмгектериндеги автор, кыргыздардын арасында өкүм сүрүп келе жаткан ички чыр-чатактардын келип чыгышынын себептеринин сүрөттөлүшүнө талдоо жүргүзөт. Алсак, Н. А. Аристовдун пикири боюнча сарыбагыштар менен болгон конфликт 1843-ж. Боромбайды Кызыл-Үңкүрдө чеп курууга мажбур кылган. «Кокондуктарга жана кытайлыктарга бир нече жолку кайрылуу натыйжасыз жана алардын ички уруулук келишпестике карата кайдыгер мамилесинен соң орус бийлигине кайрылууга аргасыз болушат»¹-деп жазат. Автордун пикиринде, эки уруунун ортосундагы чыр-чатактын жаралышы күнүмдүк турмуштан улам жаралып, мурунтан эле пайда болгон көрүнүш. Конфликтин негизги себептеринин бири, Ысык-Көлдүк сарыбагыштарга жакшы жайыттар жетишсиз болгонун белгилейт² Белгилей кетчү нерсе мындай пикирди да белгилеп өткөн. Бул боюнча Н. А. Аристов Н.А.Северцов П.П.Семеновдун чыр-чатактардын жарылыш себептери боюнча айткан пикирлерине толук кошулгандыгын билүүгө болот. Эки уруунун ортосундагы келишпестик күнүмдүк турмуштагы чыр-чатак, көчмөнчүлүктүн негизги таянычы болгон жайытка байланыштуу келип чыккандыгын башка булактарда да тастыктайт. Белгилүү болгондой бугу уруусу Текес, Каркыра, сыяктуу малга жайыттуу жайлоолорго ээлик кылса, жарымы Нарындын Сырт аймактарындагы кыштоо жана дыйканчылык үчүн мол түшүмдүү суулуу өрөөндү ээлешип турушкан.

Ал эми, каралып жаткан доордогу Кыргызстандын түштүк аймагында жашаган кыргыздардын ички саясий абалы өз алдынча чагылдырган эмгектер жок. Кокон хандыгынын саясий турмушун чагылдырган падышачылыктын өкүлдөрү, орус саякатчылары, чыгыштаануучулар, аскер адамдары кыргыздарды хандыктын курамына кирген көчмөн элдердердин бир өкүлү

¹ Аристов Н. А. Западный Тянь-Шань очерки истории и исторической географии. Часть вторая. Кыргызы и кара-кыргызы. // Аристов Н. А. Усуни и кыргызы или кара кыргызы. –Б., 2001. –С. 484.

² Аристов Н.А Ошол эле көрсөтүлгөн адабият.-с.495

катары карашкан. Кокон хандыгынын саясий турмушун чагылдырган тарыхый булактарда Фергана өрөөнүнүн калкы көчмөн жана отурукташкан калктын өкүлдөрүнөн гана тургандыгын белгилешкен. Кокон хандыгынын тарыхын чагылдырган жергиликтүү авторлордун бири Нияз Мухаммед Хукандинин «Тарихи Шахрухи» эмгегинде Фергана өрөөнүндө отурукташкан калк «сартыйя», ал эми көчмөн калк «илатыйя» деп аталып кеңири колдонуларын белгилейт¹. Кокон тарыхы боюнча эмгек жазган Зиябидин Максым өз эмгегинде элетийя түшүнүгүн колдонуп,² ал түшүнүк көчмөн калктын аталышына карата колдонулган түшүнүк экендигин көрсөтөт. «Тарихи Шахрухи» эмгегинде көчмөн жана жарым көчмөндөргө кыпчактар, кыргыздар, түрктөр, каракалпактар, чоңбагыштар жана калмактарды кошуп кеткен³. Демек, орус тарыхнаамасынын өкүлдөрү тарабынан хандыктын саясий тарыхын сүрөттөөдө хандыктагы эки топтун, партиянын (айрым авторлор «партия» түшүнүгүн колдонушкан) ортосунда бийлик үчүн жүргөн тынымсыз күрөшкө көңүл бурушкан. Ал эми саясий күрөштөгү кыргыздардын, алардын өкүлдөрүнүн ролу тийиштүү окуяларда көчмөн элдин өкүлү катары сүрөттөлгөн.

XIX кылымдын экинчи жарымынан тарта Кокон хандыгынын саясий турмушун сартыйя менен илатыйянын ортосундагы күрөштү чагылдырган бир катар эмгектер жарлаган. Кокон хандыгынын аймагында болуп, алгачкы маалыматтарды жазып калтырган Ф.Назаров, Н.И.Потанин сыяктуу саякытчылардын күндөлүктөрүндө хандыктын ички турмушу, кыргыздар жашаган аймактар жөнүндө маалыматтарды алууга болот. Ал эми XIX кылымдын экинчи жарымынан тарта Кокон хандыгы боюнча жазылган эмгектер(очерктер, макалалар, көлөмдүү изилдөөлөр) арбып, падышачылыктын геосаясий максаттарынан улам кызыгуу күчөгөн. Натыйжада хандыктын

¹ Бейсембиев.Т. Тарихи Шахрухи как исторический источник. –Алматы. 1989. –с.78

² Зиябидин Максым. Фергана хандарынын тарыхы. –Бишкек. 2007.-с.27

³ Бейсембиев.Т. Тарихи Шахрухи как исторический источник. –Алматы. 1989. –с.78

тарыхына байланышкан В.Вельяминов-Зернов, Н.П.Пантусов, Н.Петровений, А.П.Хорошхин, А.Кун, А.П.Федченко, В.Наливкин, М.Алибеков ж.б эмгектери жарык көргөн. Аталган авторлордун айрымдары хандыктын аймагында болбогон, бирок эмгек жаратууда алар маалыматтарды соодагерлер тарабынан сурап билүү жолу менен алышып, жарыялоого үлгүрүшкөн. Алсак, алардын катарына Кокон хандыгы боюнча бир катар көлөмдүү эмгектердин автору чыгыштаануучу Вельяминов-Зерновду кошууга болот. Жогоруда аталган авторлордун эмгектеринде Кокон хандыгынын XIX кылымдын 40-70-жылдарындагы окуялар көбүрөөк сүрөттөлүп, Мадали, Шералы, Кудаяр хандардын башкаруу мезгилиндеги окуяларга кеңири орун берилген.

Кокон хандыгы боюнча алгачкы маалымат берген «Обозрение Кокандского ханства» аттуу очеркте хандыктын калкын аныктоо мүмкүн эмес, болжол менен 1,5 миллионго чамалуу, 2 миллионго жетпейт, жана кыргыздардын 10000 түтүндөй бир бөлүгү чыгыш тараптын кырка тоолорунан Кашкарга чейин көчүп жүргөндүгү туурасындагы маалыматты биз жогоруда келтирдик.¹ Түштүк аймакта жашаган кыргыздардын саны боюнча маалыматты берген авторлордун бири Л.Ф.Костено. Алсак, Л.Ф. Костенконун 1876-жылдагы чогулткан маалыматы боюнча Алайда монгуш уруусу 120025 түтүн, адыгине 3145 түтүн жана монгуш, адыгине караганда ичкилик уруусу көптүк кылат-деп жазат.² Ал эми статистикалык комитеттин келтирген маалыматы боюнча 1878-жылы Кетмен-Төбө болуштугунда турушкан 2092 түтүн алардын ичинен 2588 эркек, 1796 аял, баары 4384 адам³. Ал эми «Туркестанские ведомости» газетасынын келтирген маалыматы боюнча 1884-жылы Чуст уездинде 2406 түтүн, Наманган уездинде 3063, Андижанда 10470, Ошто 4747, Маргалаңда 1610, Исфарин уездинде 5128, баары 27424 түтүн

¹ Обозрение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии - С.191.

² Костенко Л.Ф. военно-научная экспедиция на Алай и Памир//Военный сборник. 1877.-№4-С.373.

³ Туркестанские ведомости .1842.-№36.

кыргыз жашаган.¹ Фергана областынын калкы боюнча маалымат берген И.Яворскийдин маалыматына таянсак Фергана областында жашаган көчмөндөрдүн саны 110000 адам болгон². Кыргыз урууларынын территориялык жайгашуусу боюнча кызыктуу этнографиялык маалыматтардын жазып калтырган авторлордун бири М. Ф. Ситняковскийдики болуп саналат. 1866-жылдагы бир күндүк эл каттоонун материалдарына таянуу менен Ош, Маргелаң, Андижан уездериндеги жашаган кыргыз урууларынын ички түзүлүшү боюнча гана маалымат берүүгө жетишкен. Автор, ошол эле убакта уруулар боюнча так маалыматты тактоо, аныктоо, географиялык шарттан улам кыйынга турарын жазат.³ Демек, жогоруда авторлордун фактыларына таянсак, Кокон хандыгынын курамындагы кыргыздардын жалпы санын тактоо мүмкүн эмес болгон.

Кыргыздардын жалпы санын аныктоого аракет жасаган авторлордун айрымдары, хандыктагы саясий абалы, анадагы кыргыздардын ролу боюнча да токтолуп өтүшкөн. Алсак, мындай таризде эмгек жазгандардын катарына Н.А.Аристов, В.Вельяминов-Зернов, М.Ф.Ситняковский, А.А.Кумакевич, Л.Ф.Костенко, Голубев, Ч.Ч.Валиханов, В.Наливкин, ж.б. эмгектерин атоого болот.

Жогорудагы көрсөтүлгөн авторлордун эмгектерине анализ жүргүзсөк түштүк аймакта жашаган кыргыздар XIX кылымдын 40-70-жылдарында болуп өткөн саясий окуяларга активдүү катышкандыгын билүүгө болот. Белгилүү чыгыштаануучу В. Вельяминов-Зерновдун эмгегинде 1845-жылда алайлык, оштук кыргыздардын көтөрүлүшү, «кыпчак кыргынындагы» кыргыздарды катышуусун жана ролун баса көрсөткөн. Автордун эмгегинде белгилегендей Мусулманкулдун миң башылык кызматка келиши менен кыпчактар мамлекеттик кызматтарды ээлей баштаган. В.Вельяминов-Зерновдун

¹ Туркестанские ведомости .1842.-№36.

² Яворский И. Опыт медицинской географии и статистики туркестана.-часть1.-СПб, 1889.-С.320

³ Ситняковский М. Ф. Перечисление некоторых родов киргиз обитавших в восточной части ферганской области//Извест.Тур.отд. РГО. Т.2 Вып.1-Ташкент,1900.-С.92

маалыматы боюнча кезектеги тополоңдун себепкери Мурад хандын бийликке келиши болгон. Эки жылдык бийлик кылуудан кийин Шералы өлтүрүлүп, Алим хандын баласы такка келген.¹ В. Вельяминов-Зернов, В. Наливкин белгилегендей хан тактысын ээлеген Мурад 7 күндөн кийин өлтүрүлөт.² Мусулманкулдун жардамы менен Кудаяр хан бийликке келет. Хандыкты башкарууга Кудаяр хан өтө эле жаш болгон. Вельяминов-Зернов белгилегендей бийлик табигый түрдө Мусулманкулдун колуна өткөн³. Кокон ордосундагы бийлик талашуу күрөшүнө баа берген авторлордун бири Л. Соболев Мусулманкул башкарган мезгилди «кыпчактардын эзүүсү алдындагы убактылуу азап» катары баалаган.⁴ 1845-жылдагы алайлык, оштук кыргыздардын көтөрүлүшү кыпчактардын башкаруусуна жана салык саясатына каршы багытталган. Бул учурда Ташкент шаарында жүргөн Мусулманкул көтөрүлүштү басуу үчүн Ошко карай аттанган. Бул окуяны сүрөтөгөн авторлордун бири И.П.Ювачев Мусулманкул Ошко жетип келип, «көптөгөн кыргыздарды туткунга түшүрдү»-деп эскерет.⁵

Кокон хандыгындагы чоң саясий окуя катары бааланып, тарыхта «кыпчак кыргыны» атка конгон кыпчактарга каршы Кудаяр хан тарабынан жасалган күрөш революцияга чейинки тарыхнаамада «кыпчак кыргыны» катары бааланган. Бул чоң саясий окуяга кыргыздар активтүү катышканын орус гана эмес жергиликтүү тарыхый булактарда кеңири чагылдырылган. Меселен, жергиликтүү тарыхый булактарга таянган окумуштуу Р.Н. Набиев бул көтөрүлүшкө баргы уруусунан Алымбек датка, кесен уруусунан Саидбек датка, Пулат даткалар ж.б кыргыздардын ак сөөктөрү катышкандыгын баса көрсөтөт.⁶

¹ Вельяминов-Зернов В. Исторические известия о Кокандском ханстве от Мадали хана до Худаяр хана. - Спб, 1856. - С. 17.

² Вельяминов-Зернов В. Исторические известия о Кокандском ханстве от Мадали хана до Худаяр хана. - Спб, 1856. - С. 18.

³ Вельяминов-Зернов В. Исторические известия о Кокандском ханстве от Мадали хана до Худаяр хана. - Спб, 1856. - С. 18.

⁴ Соболев Л. Краткий обзор положения дел Коканде// Туркестанский сборник. - Т. 52. - С. 607.

⁵ Ювачев И.П. Курбан-Джан-датха// Исторический вестник. 1907. - №12.

⁶ Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства. - 1873, - с. 37.

Ар бир хан алмашуу учурунда кыргыздардын активтүү катышканын көрө алабыз. Кокон хандыгындагы «Алтын бешик» санжырасы боюнча салтка айланган хана болуу укугу миндердин династиясына гана таандык деген түшүнүккө карабастан, кыргыздар өз өкүлүн хан көтөрүү үчүн саясий күрөшкө катышып келишкен. Алсак, Мурат хандын хан көтөрүлүшүнө апалык жактан ага тууган болушкан кыргыз уруулары көмөктөшкөндүгүн тарыхый булакта белгиленет (абахат уруусу). Ал эми, 1842-жылы Шералы хандын бийликке келишине Нүзүп миңбашы баштаган кыргыздардын ролу чоң болгондугун В. Наливкиндин эмгегинде сүрөттөлөт. 1842-жылы Мадали хан өлгөндөн кийин бийлик үчүн кыргыздардын жүргүзгөн активтүү күрөшүн баса белгилеп келип: «1842-жылы май айында Наманган вилайетиндеги кыргыздардын өкүлдөрүнүн атынан кырк уул Юсуф (Нүзүп) баштаган кыргыздар Шералыны алып келүү үчүн Таласка жөнөдү)-деп жазат В. Наливкин.¹ Тарыхта белгилүү болгондой Нүзүп миңбашы баштаган кыргыздардын аракети менен Шералы хан тактысына отурганы белгилүү.

Ал эми XIX кылымдан 70 жылдарда жарыяланган А.Кун, А.Ф. Федченко, В. П. Наливкин өңдүү авторлордун эмгектеринен Алымкул аталык, Алымбек датканын ишмердигине байланышкан окуялар сүрөттөлөт.

Демек, Фергана өрөөнүндө жашаган кыргыздар өз өкүлдөрүн мамлекетти башкарууга аралаштырып, саясий бийлик үчүн тынымсыз күрөш жүргүзүп келишкен.

Жыйынтык:

- А.В.Безносиков, Д.Тельятников жана Г.Г.Воронин, Г.Ф.Нифантьев тарабынан жазылган очерктер обзордук маалымат берүүчү эмгек катары кароого болот. Анткени аталган эки макаланын ички мазмуну кыргыздардын турмушунун бардык чөйрөсүнөн кабар берүү тапшырмасы авторлорго

¹ Наливкин В. Краткое история.....-с.146.

милдеттендирилгендигин байкоого болот. Эки макалада түндүк жана түштүк аймактагы кыргыздар туурасында маалымат алууга болот.

- Ч.Валиханов, Н.А.Северцовдун эмгектеринде сүрөттөлгөндөй XIXк. 50-70жж саясий абалды изилдөө ошол доордогу тарыхый абалга байланыштуу түндүк жана түштүк аймакта жашаган кыргыздардын ички турмушун, саясий абалын өз алдынча бөлүп кароо зарыл экендигин баса белгилеп кетүү зарыл.

- Ч.Валиханов, Н.А.Северцов, П.П.Семенов, М.Венюков, Н.А.Аристов, Ф.Р.Остен-Сакен ж.б. саякатчылар, чыгыштаанучулардын эмгектеринде түндүк аймактагы кыргыз урууларынын ортосунда ички келишпестик, чыр-чатак күчөп турганын белгилешет. Мындай жыйынтык пикир Б.Жамгерчинов, А.Хасанов, К.Үсөнбаев, Т.Кененсариев, Т.Өмүрбеков өңдүү белгилүү окумуштуулардын эмгектеринде да тастыкталып, белгилүү тыянактар чыгарылгандыгы белгилүү.

- XIXк 50-7-жж(Кокон хандыгы жоюлганга) чейинки аралыкта, түштүк аймактагы кыргыздардын саясий абалына талдоо жүргүзүүдө В.Наливкин, В.Вельяминов-Зернов, А.Кун, А.Соболев, А.П.Федченко ж.б. эмгектерине таянуу менен Фергана өрөөнүндө жашаган кыргыздар хандыктын саясий турмушуна башка көчмөн элдер сыяктуу эле активтүү катышканыны билүүгө болот. Учурду келгенде өздөрүнө апалык жактан туугандашкан мураскорду издеп, аны бийликке алып келүү аракеттерин жүргүзгөнү белгилүү.

- Ферганалык, азыркы таластык кыргыздар Кокон хандыгына баш ийишип, саясий күч катары кызмат орундарын ээлешип, хандыктын келечеги үчүн чоң рол ойношкон болсо, түндүк аймакта ич ара чыр-чатактар тыйылбай, ага карабастан бирдиктүү хандык түзүү аракети болгонун баса белгилеп кетүү зарыл. Ошол эле учурда “борборлошкон хандык түзүлгөн” аны Ормон, Үмөтаалы тарабынан 26 жыл башкарган деген пикирге кошула албастыгыбызды билдирмекчибиз.

2.2. Орус тарыхнаамасындагы кыргыздардын социалдык мамилерлери

Кыргызтаануу маселесин изилдөөдөгү көтөрүлгөн маселелердин бири кыргыз коомунун социалдык түзүлүшү. Революцияга чейинки доордогу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүн чагылдарган эмгектерде болсо, «аксөөктөр», «букаралар» деген түшүнткөр колдонулуп, биринчи топко манаптар, байлар, бийлер, экинчи топко болсо, букараларды жэ болбосо социалдык жактан кедей адамдардын тобун кошуп келишкен. Каралып жаткан доордо кыргыздардын социалдык иерархиясын чагылдырган орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн бир катар эмгектери жарыяланган.

Алардын катарына *Воронин жана Нифантьев*, Ч.Ч.Валиханов, Н.И.Гродеков, Н.А.Северцов, М.Венюков, А.Талызин О.Шкапский, Л.Костенко Г.С.Загряжский ж .б. эмгектерин кошууга болот.¹ Көрүнүп тургандай манаптар боюнча эмгек жазгандар орус саякатчылары, чыгыш таануучулар, аскер адамдары болуп саналат.

Манаптар туурасындагы маалыматты 1856-1858, 1864-жылдары Кыргызстандын аймагына аскердик-илимий экспедициянын курамында келген Ч.Ч. Валихановдун эмгектеринен алууга болот. Ысык-Көлдүк кыргыздардын турмушу менен жакындан таанышкан автор манаптардын коомдогу ордун, бийлик денгээлин казактардын султандары менен салыштырып өткөн.² Ошондой эле ал кыргыз айылдарын кыдырып, манаптарга карата эл оозунда айтылып жүргөн мүнөздөмөгө карата төмөндөгүдөй маалымат берген: «Биринчи манаптар күчтүү кол жеткис зулумдар, болушуп, алгач сарыбагыштардан чыккан. Сарыбагыштардын Манап атуу бийи эн алдыңкы

¹ *Воронин-Нифантьев*. Сведения о дикокаменных киргизах// Записки ИРГО. Общая книжка 5.-Спб., 1851; Шкапский О. Киргизы-крестьяне// Туркестанский сборник. - Том 472.-Ташкент - 1908; Костенко Л. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. - Спб., 1871;Талызин А. Пишпекский уезд. Памятная книжка Семиреченского областного статистического комитета. – Верный, 1898; Венюков М. Очерки Заилийского края и Причуйской страны // Записки ИРГО. книжка 4.- Спб., 1861; Гродеков Н. И. Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области.- Ташкент, 1889; Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах, 2 том.- Алмата, 1985; Русские путешественники и исследователи о киргизах.- Фрунзе ., 1973.

² Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах, 2 том.- Алмата, 1985.- 38-бет.

зулум, каардуу башкаруучу болгон. Манапчылык бөлөк уруу бийлерине жаккандыктан, манап азыр кыргыздардын ар бир уруу башчысынын жалпы аталышы болуп калды».¹ –деп жазат. XIX к. орто ченинде чындыгында эле манап титулунун кеңири таралгандыгы байкалып турат. Ушул мезгилде сарыбагыш уруусун - Ормон, солто уруусун - Жангарач, саяк уруусун- дулат, бугу уруусун- Боромбай башкарып, өздөрүн Манап деп аташканы белгилүү.

Манаптар маселесин сүрөттөгөн авторлордун бири Н.А.Северцов. Автордун пикири боюнча кыргыз коомчулугунда манаптар саясий жана экономикалык жактан чон манап, кичи манап жана чала манап болуп бөлүнүшкөн². Бирок, манаптардын ички иерархиясын бардык эле авторлор Н.А.Северцовдой баалашкан эмес. Ошол эле учурда бардык эле манаптар өз бийлигин кийинки мураскоруна калтыра алышкан эмес. Бул жерде, Н.А.Северцовдун кыргыздардын тарыхына терең анализ жасабаганын байкоого болот. Алсак, окумуштуу М. Айтбаев белгилегендей бугу уруусунун чоң манабы Боромбай өлгөндөн кийин уруунун башына манап Тилекмат келген³. Анткени, Боромбайдын ордун ээлөөгө жакын тууганы болбогондуктан эл Тилекматтын талапкерлигин колдошкону маалым.

Бирок, советтик доордун алгачкы мезгилинде манаптар оюнча эмгек жазаган М.Р. Гавриловдун пикири Н.А.Северцовдун пикирине үндөшүп кетет. Манапчылык институтун кеңири талдоого алган окумуштуулардын бири М.Ф.Гаврилов болгон. Ал манаптардын категорияларына эл ат берген ...Чынжырлуу манап- укумдан-тукумга тараган манап. Чынжырлуу деген сөз, араб сөзү ⁴ زهنجر “занжирден” сөзүнөн келип чыккан. Бул категориядагы манаптар өзүнүн титулун мураскорлоруна калтыра алгандыктан ушундай атка

¹ Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах, 2 том.- Алмата, 1985.- С.38

² Северцов Н.А. // Русские путешественники и исследователи о киргизах.- Фрунзе, 1973. –С.100

³ Айтбаев М. Социально-экономические отношения в Киргизском айле в XIX и начале XX вв. – Фрунзе, 1962.- С.144-145.

⁴ زهنجر - “занжир”, араб. Чынжыр, цепь.

ээ болушкан...”¹- деп жазат М.Ф. Гаврилов. Ошондой эле ал макаласында чынжырлуу манаптардын катарына киргендерди санап өткөн, өзгөчө сарыбагыш уруусунун чоң манабы болгон Шабдан баатырга көбүрөөк көңүл бурган. “Манаптардын дагы бир түрү чала-манаптар (полу- манап): чала – алтай сөзү “چالا” дан келип чыгат деп жазган. Бул категориядагы манаптар титулун мурас катары алган эмес жана кийинки мураскорлоруна да бере алган эмес. Чала манап чоң манаптын башкаруусу астында болуп, ал белгилүү бир административдик функцияны аткарган”². Мисалы, саяк уруусунун чала манабы Чолук, ошол эле уруунун чоң манабы Мырзабек Дыйканбаевдин башкаруусунда болуп, Тогуз –Тороонун элинен салык чогултуп, Жумгалга чоң манабына жөнөтүп турган³. Манаптардын үчүнчү бир түрү - Чолок- манаптар. Чолок-манап – “денесинин бир мүчөсүндө мүчүлүштүк болгон” (аксак, колу жок ж.б.) деген мааниде берилип, бул түргө кирген манаптардын сапаттары чыныгы манаптыкына төп келбегендигин туюндурат.⁴ “ Шартка байланыштуу бул түрдөгү манаптардын коомдогу ролу жогорулаган же төмөндөгөн”- деген М.Ф.Гавриловдун пикири кызыгууну жаратат жана кеңири изилдөөгө муктаж, себеби бир гана чолок-манаптарга ал ушундай толуктоочу маалыматты кыстарып кеткен.

Ошондой эле М.Ф. Гаврилов башкалардан айрымаланып “бай -манап” деген терминге мүнөздөмө берген. “ Бай-манап сөзү жеке бир мисалга, жасалмалуу түрдө пайда болгон жана кыргыздардын социалдык жиктелүүдөгү ордун аныктоочу термин катары колдонулбайт”⁵- дейт М.Ф. Гаврилов.Белгилей кетчү нерсе, революцияга чейинки мезгилдеги “бай-манап” термини дээрлик кездешпейт, ал эми советтик тарыхнаамада К.Усенбаев, М.Айтбаев,

¹ Гаврилов М.Р. Манап// Современный аул в Средней Азии. выпуск 10.- Ташкент, 1927,213-бет.

² Гаврилов М.Ф. Көрсөтүлгөн адабият..-213-214- бет.

³ Ошол жерде- 206-215-бет.

⁴ Гаврилов М.Р. Манап// Современный аул в Средней Азии. выпуск 10.- Ташкент, 1927.- 206-213-бет.

⁵ Гаврилов М.Р. Манап// Современный аул в Средней Азии. выпуск 10.- Ташкент, 1927. -213-214-бет.

В.М.Плоских, Б.Байбулатов сыяктуу окумуштуулардын эмгектеринде саясий конъюктурага жараша бул терминди өтө көп жолуктурууга болот ¹.

Кыргыз коомчулугундагы манап институтуна кайрылган авторлордун бири чыгыштаанучу Л. Костенко болгон. Автор аталган эмгегинде кыргыздардын эң жогорку башкаруу катмары катары - манаптарды көрсөтүп, манап терминин келип чыгышын бир башкаруучунун ысымынан болгондугун белгилейт. Автор "...жергиликтүү элдин айтуусу боюнча ар бир башкаруучуга зулумдук, өзүн өзү билемдик, каардуулук мүнөздүү..." - деп белгилеп, «манап» терминин «тиран» деген сөздү жакындаштырат². Демек манап терминин келип чыгышы туурасындагы маселе, революцияга чейинки авторлордун эмгектеринде эле талкууга алына баштаган.

Манап терминине кайрылган авторлордун бири А.Вышнегорский болгон. Ал манаптарга мындай мүнөздөмө берген: “манаптар бийлердин тизмектешкен тукумдарынан чыгышкан мыкты адамдар. Манап титулу баардык учурда эле атадан балага өтпөйт ..., манап орустун князь даражасына барабар. Алар элден оозуп чыгып, өздөрүнүн каармандыгы, акылмандыгы менен өзгөчөлөнүшкөн ..., манаптарды эл шайлаган эмес, эгерде шайласа да, аларды шайламак...”³. Ал эми манаптардын эл тарабынан шайланышын Воронин жана Нифантьевтер: “манаптар эл тарабынан шайланышат, алардын бул кадыры мурастуу эмес, бирок көбүнчө балдарына жана башка туугандарына берилет⁴-деп мүнөздөшкөн.

Кыргыздардын коомдук турмушуна түздөн-түз аралышып, убагында Пишпек уездинин начальниги бологон А.Талызин, манаптардын терс жактарын

¹Усенбаев К.У. Общественно-экономические отношения в период господства Кокандского ханства.- Фрунзе, 1961; Айтбаев М. Социально-экономические отношения в Кыргызском аиле в XIX и начале XX вв. – Фрунзе, 1962; Абдырахманов И. Манап деген наамдын келип чыгышы жана алардын элге корсоткон жамандыктары.Рукоп.фонд Отдел обществ. наук АН Киргиз. ССР. Инв. №1713; Абдырахманов И. Кыргыздан чыккан мыкаачы манаптар.Рукоп. фонд. Отдел Обществ. наук АН Киргиз. ССР. Инв. №472-479; Плоских В.М. Киргизы и Кокандское ханство.- Фрунзе, 1972; Байбулатов Б. Социально-экономический строй Киргизии до Великой Октябрьской Революции- Фрунзе.1958.

² Костенко Л. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. - Спб., 1887-С. 47

³ Гродеков Н. И. Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области.- Ташкент, 1889. – С. 6

⁴ Воронин-Нифантьев. Сведения о дикокаменных киргизах// Записки ИРГО. Книжка V.-Спб., 1851.- С.141

белгилеп, кул ээлөөчү, эксплуататор катмар катары көрсөткөн. Манаптардын келип чыгышына кайрылган автор, манаптардын келип чыгышын сарыбагыш уруусунун бийи менен байланыштырып, манаптар өз ара иерархиялык жактан бөлүнөрүн белгилеген.”¹.

Манаптар боюнча маалыматтар М.Венюковдун эмгегинде сүрөттөлөт. Анын аталган эмгинин “Дикокаменная орда”-деген бөлүгүндө кыргыз социалдык түзүлүшү боюнча бир канача катмарларга бөлүнүшөөрүн белгилеп келип, манаптардын тукум аксөөктөр болушкан эмес, жөнөкөй эле катмарданы чыгышкан, ошондон улам да кыргыздар кара-кыргыз атка конушкан²-деп жазат. М.Венюковдун түшүнүгүндө манап жүрүштөгү согуш мезгилиндеги “азамат”, “кол башчы” баатыр адам. Ал эми Боронбай ушул образдагы адам болгон.

Кыргыздардын социалдык иерархиясы туурасындагы маселе Н.Гродековдун Сыр-дарьялык кыргыздардын юридикалык турмушун чагылдырган эмгегинде изилденген. Манаптар маселесине кайрылган автор: “манаптар кыргыздардагы мыкты адамдар, алар бий тукумунан келип чыккандар. Алар ардактуу сыйга ээ, баары мыкты адамдар. Манапчылык укумдан-тукумга уланган эмес, эгерде манаптын баласы атасынан начар болсо, каарду же булундүргүч болсо, анда ал манап болуудан ажыраган, ошо эле учурда катардагы элден чыккан адам мыкты болгонуна карабай манап боло алган эмес”³- деп жазган Н.Гродеков. М.Венюковдун пикирин колдогон Н.Гродеков эл арасында өзүнүн баатырдыгы жана айкөлдүгү, берешендиги, колд башчылыгы менен айырмаланган адамдар манап боло алышкандыгын баса көрсөткөн.

Ал эми колниалдык доордогу көчүп келүү маселеси боюнча эмгек жазган авторлордун бири О. Шкапский манаптардын келип чыгышын бир уруу

¹ Талызин А. Пишпекский уезд. Памятная книжка Семиреченского областного статистического комитета. – Верный, 1898. – С.26-27

² Венюков М. Очерки Заилийского края и Причуйской страны // Записки ИРГО. книжка 4.- Спб., 1861. -С. 108

³ Гродеков Н. И. Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области.- Ташкент, 1889. – С. 6

башчысынын ысымы менен байланыштырышат. Бирок ал кайсыл уруулук бирикмени жана кайсыл мезгилде жетектеп келгендиги тууралуу маалыматы келтирген эмес¹.

“Түркстан жыйнагында” манаптар боюнча макала жарыялаган авторлордун бири С.П.Яковлев. Анын пикиринде кара-кыргыздардын арасында кайсактардын (казактардын) султандарына окшоп аристократиялык уруулар жок. “Аларда манаптар жэ болбосо старшиналар бар, манаптар жөнөкөй элден келип чыгышкан, ак сөөк султандардан эмес, ошол себептен улам алар каракыргыздар аталышат”².

Кыргыз коомчулугундагы манаптардын ролуна кайрылган авторлордун бири белгилүү журналист, Орто Азия жүрүшүнүн катышуучусу Н.А.Маев болгон. 1869 жылдан тарта Түркстанда кызмат өтөп жергиликтүү элдин каада-салтына жакындан тааныш болгон автор С.П.Яковлевдин пикириндей эле кара-кыргыздардын арасында ак сөөк султан тукумдары кездешбейт, ошондуктан да “кара-кыргыз” деген ат жаралса керек. Автордун пикиринде кыргыздарга жаңы административтик башкаруу системасы киргизилгенге чейин, манаптар, бийлер тарабынан байыркы элдин салты боюнча башкарып келишкен. Ал эми манаптардын бийлик функциясына кайрылган Н.А.Маев: “манаптардын бийлиги чексиз”-экендигин белгилеген³

Орус тарыхнаамасындагы манапчылык боюнча изилдеген авторлор тарабынан көтөргөн маселенин бири манаптардын коомдогу аткарган функциясы жана ролу.

Белгилүү болгондой ар бир манаптын кол алдында 100 түтүндөн – 10 000 түтүнгө чейин букарасы болгон. Алгач манаптардын бийлиги кыргыз коомунун кайсыл аспектерин камтыганын билүү үчүн тарыхый документалдуу материалдарга кайрылсак. Бийлик деңгээли тууралуу

¹ Шкапский О. Киргизы-крестьяне// Туркестанский сборник. Том 472.-Ташкент, 1908. -С.64-65

² Яковлев С.П. Семиреческая область// Туркестанский сборник. -Том 286.-СПб., 1879.-С.534-535

³ Маев Н.А. Путеводитель от С-Петербурга до Ташкента.// ТС.-Т.24.-СПб.-1870.-С.10

Ч.Ч.Валиханов мындай деп жазган: “Манаптардын бийлиги чектелген эмес, ал өз букарасын өлтүрүп да, сатып да салууга акысы болгон”.¹ Ушуга үндөш маалыматты П.П.Семенов жазып, ошондой эле ал манаптар менен бийлердин абалын салыштырып, манаптардын бийлиги күчтүүрөөк болгондугун белгилеген.² Ал эми, А.Соколов аттуу автор, кыргыздардын коомдук- саясий жашоосуна анализ берип жатып, төмөндөгүдөй тыянакка келген: “манапчылык бийлиги белгилүү бир аймакта, бекитилген чек аралары, борбордук ордосу бар саясий уюмдашуу. Чоң манаптын аскер күчтөрү болгон. Ошондой эле аскер дружинасы кырк жигити жана бай, аксакал, бийлердин арасынан кеңешчилери ар бир манаптын жанында жандап жүргөн”.³

Манаптардын бийлик деңгээли, даражасы тууралуу жергиликтүү авторлордун бири Б. Солтоноев да учурунда токтолуп кеткен. Автор: “оруста “князь”, казакта “төрө”, арапта “амир”, кытайда “ван”, өзбекте “хан” кандай болсо, кыргызда манаптын даражасы ошондой болгон. Кедейди талап, кул, күң жумшап, аларды калыңга берип, байгеге сайган.”⁴ - деп жазат. Манаптардын чексиз бийлигин, мыкаачылыгын көрсөтүүгө аракет жасалган бул маалыматтар толугу менен чындык деп айтуудан алыс болушубуз зарыл, себеби Б.Солтоноев макаласын жазган мезгилди (саясий конъюктураны) жана өзүнүн эле макаласындагы бул маселе тууралуу чыккан карама каршылыктарды эске алсак, жагдайдын ачык сүрөттөлүшү ортого чыгат. Манаптардын өз букарасынан байгеге сайып, сатып же өлтүргөндүгү тууралуу бир катар маалыматтар берилип кеткен. Манап Жантай өзүнүн келини үчүн калыңга 45 кул берген, ал эми манап Жангарач атасынын ашында ат чабышта байгеге 60 кулду сайганы белгилүү.⁵

¹ Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах, 2 том.- Алмаата, 1985. 38-бет

² Русские путешественники и исследователи о киргизах.- Фрунзе., 1973. 100-101 -бет.

³ Соколов А. О кара-киргизах// Семиреченские областные ведомости 1910,№55

⁴ Солтоноев Б. Кыргыз тарыхы. Бишкек, 2003- 115-бет.

⁵Талызин А. Пишпекский уезд. Памятная книжка Семиреченского областного статистического комитета. – Верный, 1898, - С.28

Манаптардын укуктарына байланышкан маселеге токтолгон авторлордуни бири Г.Загряжский болгон.Анын эмгегинен Рыскулбек Нарботоевге байланышкан манаптарга карата берилген мүнөздөмө сүрөттөлөт.“... Кетмен-Төбө болуштугунда Рыскулбек Нарботоев баарын башкарган.Рыскулбек Чүй өрөөнүндөгү башка манаптар жасабаган иштерди жасаган. Мисалы, өзүнө келген бардык Кокондук соодагерлерден салык чогулткан. Кыргыздардан болсо үйлөнгөн, өлүк көмүү үчүрүндө салык алышкан. Көчкөн мезгилде андан мурун көчүүгө, анын алдынан өтүп кетүүгө руксат берилген эмес. Мындай кырдаал ага чоң байлык алып келген. Анын үсүтүнөн арызданууга , мүмкүн болгон эмес, анткени арызданган адамды анын жигиттери тарабынан тез эле кармап кетишкен”¹- деп жазат Г.Загряжский. Демек манаптар кыргыздардын социалдык түзүлүшүндө ири укуктарга ээ болушкан, адат боюнча манаптарды соттоого, мазактоого болбогон. Алар алык-салык төлөшпөгөн. Манаптардын коомдогу ролуна токтолгон Г.Загряжский болуштука шайлоо учурундагы айрым манаптардын уруу арасындагы кадыр-баркы күчтүү экендигин белгилеп кеткен. «Айрым жерлерде –деп жазат автор болуштукту түзүүдө, айрым чоң уруулар өзү эле бир болуштукту түзүп калышкан. Мындай убакта саясий күрөш болгон эмес.Он башы, элуу башылар эч кандай ролду ойнобой калышкан. Уруунун манабы өзү сасий чечимдерди кабыл алган. Мисалы-дейт автор,Кетмен-Төб болуштугун белгилүү манап Рыскулбек Нарботоев башкарып турган. Ал, орус бийлигине баш ийбей өз алдынча жашаган. Рыскулбек айылдык старчынды жана бийди өзүнө жаккан адамды шайлоого буйрук кылган, ал эми болуштука өзүнүн жигит болуп жүргөн бир тууган иниси Керимбекти шайлоого көрсөтмө берген”². Демек орус бийлиги кыргыздардын арасында өз бийлигин орноткону менен манаптарга карата болгон уруулук аң-

¹ Загряжский Г. Заметки о народном самоуправлении у кара-киргизов // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. – 1874. – Вып. III. – С.363

² Загряжский Г. Заметки о народном управлении самоуправления у каракиргиз // Материалы для статистики Туркестанского края -СПБ., 1874. Вып.3-С.364

сезим, алардын эл арасындагы кадыр баркы көпкө чейин сакталып кала берген. Белгилей кетчү нерсе Рыскулбеке окшоп өз алдынча башкарууну каалаган манаптардын катарына Жангарачтын балдары Чолпонбай, Базаркул, жана манап Байтик Канаевди жана башкаларды кошууга болоор эле. Демек, орус тарыхнамасында манапчылыктын катмар катары жаралышы, манап термини, алардын ролу боюнча бир катар пикирлер жаралган. Бул пикирлер советтик изилдөөчүлөр тарабынан да улантылган. Революцияга чейинки авторлор манаптар эл арасында өзүнүн баатырдыгы, айкөлдүгү, берешендиги, кадыр-баркы боюнча айырмаланган адамдардын тобу, катмара болуп саналган.

Кыргыз коомунун социалдык стратификациясына кирген катмарлардын бири, булар бийлер. Орус тарыхнамасында бийлердин ишмердиги XVIII к. экинчи жарымында жарык көргөн И. Андреев, Е. Тимковский сыяктуу падышачылыктын өкүлдөрүнүн эмгектеринен кездештирүүгө болот. XVIII кылымдын экинчи жарымына, XIX кылымдын биринчи чейрегине таандык орус булактары да кыргыз башкаруучуларын “бий” деп атап келишкен. Бийлер туурасындагы маалыматты алгач капитан Иван Андреевдин эмгегинде баяндалат. XVIII кылымдын экинчи жарымындагы Тянь-Шандагы кыргыздар жөнүндө жазган автор: “эч кандай хан жана султан жок (сөз Чынгызхандын тукумдары –ыйык жана касиеттүү деп саналгандар-“алтын уруктун” өкүлдөрү жөнүндө болсо керек). Жалгыз “князы” же “бийи” бар”¹-деп белгилейт. Кыргыздарды- “Закаменная орда” деп сыпаттап, ал он волосттон турат, ар бир волостту бирден бий жетектейт. Согуш мезгилинде бийлер биригишип, чогуу иш-аракеттерди алып барышат. Сарыбагыш уруусунун башында- Атаке бий, саяктарды- Гадай (Адый) бий, кушчуларды- Иваула (Абайылда болушу мүмкүн) бий, солтолорду –Кашыбек бий, моңолдорду– Бирназар ,желдендерди-

¹ Андреев И Описание средней орды киргиз-кайсаков.....-С.134. // Сапаралиев Д. Кыргыз мамлекет башкаруучуларынын эң жогорку титулдары жөнүндө// Кыргыз тарыхынын маселелери.-№2-Бишкек, 2006.- С.8

Шапак бий, бостондорду- Ташыбек бий, кытайларды –Муса бий жана сарууларды- Сейит бий жетектеп келген-¹ деп жазган И.Андреев.

Ал эми 1820-1821-жылдары Кытайга Кыргызстан аркылуу өтүп, саякат жасаган Е.Тимковский: “Алар (кыргыздар) башкаруучуларын бий дешет. Кээ бирлери 10-20 га чейин, кээ бирлери 20дан 30 га чейин улустарды жетектешет. Улустун адамдары алардын кулу катары саналышат. Бул элдин жалпы аталышы “кергиз”, алар бир нече уруулук бирикмелерден туруп аларды бийлери жетектешет. Бийлердин бийлиги тукум куума өзгөчөлүгүнө ээ жана алар бири бирине көз каранды эмес- деп билдирген.”².

Бийлер туурасындагы маалыматты XIXк биринчи жарымындага айрым эмгектерде да чагылдырылат. Алсак, 1825-жылы Кыргызстанга келген орус дарыгери Зибберштейн, бийлердин кол алдындагы калктын санынын көрсөтүүгө аракет жасаган. Зибберштейн: “...арык уругунда 300 түтүн, бийи Олжобай,...желдең уруусунда 2000 түтүн, бийи Жапалак,...кыдык уруусунда 3000 түтүн, бийи Жайыке, белек уруусунда 3000ден 4000ге чейин түтүн, аларды көз жумган Шералы бийдин мураскорлору: Ажыбай, Муса, Мусакожо, Жанусак, Качыбектербашкарат...”³- деп көрсөткөн. Белгилей кетчү көрүнүш бийлер башка мамлекеттер менен тең укуктуу дипломатиялык байланыштарды түзүүгө аракет жасашкан. Тарыхый документалдык материалдардан улам белгилүү болгондой сарыбагыш уруусунун бийи Атаке Тынай уулу 1785-жылы Орус Императрицасы Екатерина II ге дипломатиялык топ менен бирге өзүнүн атынан кат жөнөткөн. Катында Атаке бий өзүн “баатыр ” деп сыпаттап, кол алдында “кыргыздардын бөлүгү жана бийлер” бар экенин баса белгилеген⁴. Анын өздүк мөөрүндө “Атаке баатыр Тынай бий уулу” деген жазуу оюлган.

¹ Андреев И. Описание средней орды киргиз-кайсаков.....-С.134

² Тимковский Е Путешествие в Китай... –С. 256

³ Андреев И.Описание киргиз.....-С.136

⁴ Сапаралиев Д. Кыргыз мамлекет башкаруучуларынын эң жогорку титулдары жөнүндө// Кыргыз тарыхынын маселелери.-№2-Бишкек, 2006.- 9- бет

Орус тарыхый булактарында аны европалык таризде “князь” деп атап келишкен.

Тарыхый булактарга кайрылсак бий титулу XVIII к. эле жарала калган деп айтууга болбойт. XVIII кылымдагы дээрлик бардык кытай булактарында кыргыз төбөлдөрүнө “бий” титулун колдонуп келишкен¹. Айрым тарыхый булактардагы маалыматтарга таянсак кыргыздарда бий титулу X к. баштап эле билгилүү боло баштаганы айтылат. Белгилүү тарыхчы С. Аттокуровдун пикиринде “укум-тукуму байыркы кыргыз ак сөөктөрүнөн, иналдардан санжыра аркылуу тарган ар бир уруунун, уругдун көсөмдөрү бери болгондо XV кылымдан тартып бий деп аталган².

Белгилей кетсек, XVI кылымдын биринчи жарымы- XVII кылым кыргыз элинин өз алдынча саясий жана этникалык өнүгүүсүнүн маанилүү этабы болуп эсептелинет. XV кылымдын экинчи жарымында Моголистан мамлекетинин кулашы менен, бул мамлекеттин перифериялык, түндүк-чыгыш аймактарын байырлаган кыргыз уруулары жер которууга мүмкүнчүлүк алып, азыркы учурда жердеп келген Тянь-Шань аймактарына көчүп келишкен. Тянь-Шанга келгенден кийинки кыргыздардын калыптануусундагы маанилүү окуялардын бири болуп дуалдык этносаясий уюмдашуунун түзүлүшү болуп саналат. Гунндардан, байыркы түрктөрдөн калган дуалдык этносаясий уюмдашууга ылайык кыргыздар “Оң канат” жана “Сол канат” болуп экиге бөлүнүшкөн, бул көбүн эсе аскерий уюмдашуу десек болот. Мына ушул этносаясий түзүлүштүн негиздөөчүсү катары Мухаммед-кыргыз ысымы аталат Мухамед-Хайдардын “Тарих-и Рашиди ” аттуу эмгегинде³. Ал эми тарыхчы, санжырачы Б. Солтоноев Мухаммед-кыргызды санжырадан орун алган 1460-1470 жылдар арасында Ош шаарына жакын Сары бел аттуу жеринде дүйнөгө келген, “Оң канаттын”

¹ Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. Кытай булактарынан үзүндүлөр. т.2.-Бишкек, 2003. - С.40

² Аттокуров С. Кыргыздар XIX к.-Б., 2003.-237-б

³ Мокеев А. Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане.-Бишкек, 2010. - С.118

башында турган Тагай-бий менен идентификациялаган. Бул жерден Тагайдын “бий”- деген титул менен берилгендиги кызыгуунун жаратат. Тарыхый булактарда : “ар бир канат өздөрүнүн улук бийлеринин арасынан жыл сайын чоң бийди тандап алышкан, ал тиешелүү канаттын урууларынын бардык иштерин алып барып, жетектеп келген¹. Бирок, профессор А.Мокеев “чоң бийлер номиналдуу гана бийликке ээ болушуп, уруулук бирикмелердин анык жетекчилери–улук бийлер болгон”² – деп эсептейт. Демек, чоң бийлердин кызматы формалдуу гана болуп, белгилүү бир канаттын урууларынын биримдигинин символу болуп келген.

Элдин тарыхый уламыштарында жана кытай булактарында кээ бир кыргыз ишмерлеринин ысымдары сакталып калган. Санжыраларда алар кээ бир учурда хан деп берилсе, кээ бирде бий деп берилет, ал эми булактарда- чоң бий деп жазылган. Б. Солтоноев “чоң бийлердин” катарына Тагай-бий, Көкүм-бий, Кудаян-хан, Кошой-бий жана Маматкулу-бийди киргизет. Ал эми XVIII кылымга таандык аутенттик кытай булагынын берген маалыматтарына ылайык, кыргыздар Чыгыш Түркстанда Цинь империясы менен алгачкы ирет түз катнашка киргенде, “оң канаттын” чоң бийи саяк (сарыбагыш) Д.Сапаралиевдин макаласында сарыбагыш деп берилет³. Сарбагыш уруусунун төбөлү Маматкулу-бий , ал эми “сол канаттын” чоң бийи кытай уруусунун жетекчиси Каработо-бий болуп турган. Жалпы жетекчи – Маматкулу, ал эми ага жардамчылары катары Каработо (кытай), Майтак (кушчу), Акбай (саруу) көрсөтүлгөн.⁴

Ар бир уруулук бирикме өзүнчө административдик бирдик болгон, өзүнүн тамгасы, урааны болуп, улук бийлер тарабынан башкарылган. Уруулук конфедерациянын составына туугандык(кээ бир учурда күмөн) байланыштары

¹ Мокеев А. Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане.-Бишкек, 2010. - С.125

² Мокеев А. Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане.-Бишкек, 2010. - С.125

³ Сапаралиев Д. Кыргыз мамлекет башкаруучуларынын эң жогорку титулдары жөнүндө// Кыргыз тарыхынын маселелери.-№2-Бишкек, 2006. 7- бет

⁴ Мокеев А. Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане.- Бишкек, 2010, - С.125-126.

болгон уруулар жана уруктар киришкен. Алар акалакчын бийлер тарабынан жетектелген, ал эми акалакчын бийлер болсо түздөн түз улук бийлерге баш ийишкен. Бул уруу топтору –башкалардан бөтөнчө көчмөн бирикме катары жакын бир туугандар эмес, негизинен территориялык түзүлүштөгү калк болуп саналышкан. Алардын ар бири өз алдынча административдик- саясий биримдик болушуп, башкаруучу бийлердин өздүк мөөрү жана кырк жигити болгон. Бийлик тукум куума болуп, атасынан баласына, баласы жок болсо, агасы өлсө кичүү инисине өткөн. Аял затынан бий болгон эмес. Бийлер бири биринен көз карандысыз болгон.

Ал эми XIXк. кыргыз коомундагы катмарлардын бири бий институту боюнча П.П.Семенов, Ч.Ч.Валиханов, Г.Загряжский, Н.И.Гродеков сыяктуу авторлордун эмгектеринде сүрөттөлгөн. Бийлер туурасындагы мааламытты өз үчүрүндө Токмок уездинин начальниги болуп иштеген Г.Загряжскийдин эмгегинен алууга болот. 1867жылы Токмок уездинин начальниги кызматына келген полковник Г.Загряжский кыргыздардын жана казактардын социалдык түзүлүшүн, кулк-мүнөзү менен жакындан тааныш болуп, учурунда көптөгөн материалдарды топтоп “Туркестанские ведомости” газетасына жарыялоого жетишкен. Автор өзгөчө кыргыздардын социалдык түзүлүшү, салттуу укуктары, туурасында кызыктуу материалдарды жарыялаган. Ардактуу бий деген наам, өзүнүн жүрүш-турушу, акылы, адилетүүлүгү, чынчылдыгы менен айырмаланган эл арасындагы белгилүү адам ээ болгон, ошош эле учурда кыргыздардын салтын билген адам бий болгон¹ – деп белгилеген. Автордун пикири боюнча бий наамы мураскорлук болгон эмес, анткени “адамдын жүрүм-турум сапаттары муундан муунга өтүүчү көрүнүш эмес”². Бий эл тарабынан шайланып, элдик салтка таянып, эки тараптын талаш маселелерин чечкен. Албетте талаш маселелерди чечүүдө- бийдин акылмандыгы, акыйкатуулугу

¹ Загряжский Г. Юридический обычай киргизов о различных родах состояний и о правах им присвоенных // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. вып.4. СПб., 1876.- С.193

² Загряжский Г. Юридический обычай киргизов о различных родах состояний и о правах им присвоенных// Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. вып.4. СПб., 1876.- С.193

талап кылынган. Ошондон улам эл арасында “туура бийде тууган жок”-деген накыл сөз жаралса керек.

Г.Загряжский белгилегендей “бий кыргыздардын жогорку сот органы болгондуктан, алардын чечимине “апелляция” болгон эмес. Кыргыздардын сот системасында жазалоочу мекеме катары кызмат аткарган түрмө түшүнүгү болгон эмес, күнөөлүлөрдү жазалоо күн төлөө, же болбосо мал ажыратуу жолу менен аяктаган. Ошол эле учурда автор: “адилетсиз чечим чыгарган бий өз тууган-уругунун арасында ишенимден ажырап, андан соң, бий эл ишениминен кетип, бий кызматын аткара албай калган- деп сүрөттөйт¹.”

Кыргыз коомундагы башка социалдык тооптун катарына букаралар кирген, алар кыргыз коомунун калың катамарын түзүшкөн. Тигил же бул манаптын кол алдында болгон социалдык топту, кыргыздарда букара деп атап коюшкан Алар белгилүү бир манапка баш ийишип, өз алдынча чарба күтүшүп, эмгек кылышкан.

Өз учурунда букара катмары өзүнүн чарбалык аткарган ишине жараша бир катар категорияга бөлүнгөн. Башка уруудан жалданып келген адам малай-деп аталса, жатакчы болсо- дыйканчылык менен кесиптенип көчпөстөн жатып иштеген адам аталган. Ал эми отурукташкан кыргыздардын арасында кедейлер эгинчи жана колунда мал-мүлкү жоктор - байкуштар², деп аталган. Букара катмары негизинен –жардылардан турган. Жарды- жери жок, малы жок, жалданма жумушчулар. Булардын арасына- мурунку малайлар, жылкычылар, койчулар, малчылар , байкуштар, жакырлар, томаяктар кирген. Демек орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн эмгектерине таянып, XIXк экинчи жарымындагы кыргыздардын социалдык стратификациясын аныктоого болот.

Белгилей кетчү маанилүү көрүнүштөрдүн бири кыргызтаануу маселесин изилдешкен жогорудагы авторлор өз эмгектеринде “тап”, “эзүүчү”, “эзилүүчү”

¹ Загряжский Г. Юридический обычай киргизов..... -С.169.

² Костенко Л. Земледельческая производительность Средней Азии.//ТВ. 1870,- №17

түшүнүктөрүн колдонушкан эмес. “Тап” түшүнүгү советтик тарыхнаамада калыптанып, марксисттик идеологиянын астында өрчүп өнүккөн концепциялардын бири. Ошондон улам XIX кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүнө тарыхнаамалык талдоо жүргүзүп жатып, бүгүнкү тарых илиминдеги коомдук катмарларга карата болгон көз караштардын өзгөрүүсүнөн улам айрым пикирлерди сунуш кылууга туура келет.

Жыйынтык:

- Коомдогу социалдык катмарлар, иерархиясы, өз ара мамилелери туурасындагы маселе тарых илиминдеги татаал маселелердин бири. Советтик тарыхнаамада идеологиялык багыттан улам совет коомун бир канча антогонисттик эмес таптарга, катмарга бөлүп келгенбиз. Коомдун социалдык түзүлүшү, өнүгүшү туурасындагы маселеде XX к. 80-жылдарына чейин эл аралык илимий-изилдөө практикасында, эки концептуалдык: «таптык» жана «стратификациялык» методологиялык ыкма үстөмдүк кылып келген. Советтик тарыхнаамада болсо, «таптык» ыкма үстөмдүк кылганы белгилүү. Советтик тарыхнаама калыптанган, үстөмдүк кылган концепциядан улам XIX кылымда феодалдык-патриархалдык коомдо жашаган кыргыздардын социалдык түзүлүшү “эзүүчү”, “эзилүүчү” таптардан турат деп сыпаттап, кыргыз коомун манаптар, бийлер, байлар эзүүчү таптын өкүлдөрү, букаралар болсо эзилүүчү таптын өкүлдөрү катары баалаганбыз.

- Марксистик-лениндик теория боюнча ар кандай гана коом болбосун ал, ал таптарга бөлүнөт, таптар болсо өндүрүш мамилелери жана өндүрүш каражаттарына карата болгон мамилелери боюнча айырмаланган коомдук катмарлар болуп саналган. Тап күрөшү бул коомдук прогреске жеткирүүчү кыймылдаткыч күч катары каралып, коомдо тап күрөшүнүн жүрүп турушу прогрессивдүү көрүнүш катары бааланган. Мына ушул марксистик-лениндик көз караштан улам, советтик доордогу идеологиялык көрсөтмөдөн улам коом

антагонисттик эмес жумушчу жана дыйкан таптарынан турат деген түшүнүк жаралып, жетимиш жыл бою үстөмдүк кылып келгени белгилүү.

- Постсоветтик доордогу айрым окумуштуулардын пикири боюнча советтик доордогу «таптык» ыкма коомдогу социалдык катмарлардын таптык белгилери болбогон, бирок коомдо жашап турган айрым катмарларды, алсак: кол өнөрчүлөр, кызматчылар алып сатарлар, үй-кызматкерлери, дин өкүлдөрү, инвалидтер, окуучулар, пенсионерлер ж.б. эске алган эмес. Бирок, аталган социалдык топтор жашап келгени белгилүү. Советтик гуманитардык илимде калктын ичиндеги катмарларды, алардын абалын, аныктоодо так илимий терминология болгон эмес, деген пикирди сунуш кылууда. Натыйжада, социалдык стратификация маселесине жаңыча баа берүү сунушталып, бул багытта бир катар илимий эмгектер жаралды. Алардын катарына белгилүү окумуштуулар Т.И. Заславская, Р.И. Ривкина, Р.И.Невин, М. Вебер, О.И.Шкаратин ж.б. эмгектерин кошууга болот. Жогорудагы окумуштуулардын пикирине таянсак коомду «страттарга» бөлүү керек. «Страт» деген түшүнүк «катмар» деген экологиялык түшүнүктөн алынган. Ал эми социология илиминде болсо «страта», «коомдун катмары» ал эми «стратификация» бул коомду катмарларга бөлүү дегенди түшүндүрөт. Страта түшүнүгү тап түшүнүгүнө краганда ийкемдүү келип, ал коомдук кубулаштарды кеңири кароого жана кеңири анализ берүүгө мүмкүнчүлүк берет. Англис окумуштуусу Э. Гидденстин пикири боюнча «тап» бул болгону «стратификациянын жеке гана көрүнүшү¹». Демек коомдун социалдык түзүлүшүн изилдөө «таптык» ыкма менен эмес, «стратификация» ыкмасын колдонуу маселеси тарых илиминдеги (жалпы эле гуманитардык илимдин) актуалдуу маселелердин бири экендигин белгилеп кетмекчибиз.

¹ Заславская Т.И.; Ривкина Р.И. Социология экономической жизни: очерки теории.-Новосибирск, 1991.; Невин Р.И. Социальная стратификация 1991. Вебер М. Основные понятия стратификации // СОЦИС.-М., 1994. №5

- Жогорудагы “стратификация” ыкмасын колдонуу менен XIXк. экинчи жарымы XXк. башындагы кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүн тарыхый таризде жаңыча баа берүү милдеттери турганын белгилемекчибиз

Гл.3 Орус тарыхнаамасындагы кыргыздардын чарбалык, соода мамилелеринин сүрөттөлүшү

3.2. Кыргыздардын чарбалык турмушунун чагылдырылышы

Кыргызстандын табийгый-географиялык жаратылыш шарты, тоолу жайыттар, мол суулар кыргыздардын чарбалык турмушунун өнүгүү багыттын аныктап, көчмөн турмушта жашоого негиз болгон. Көчмөн жана жарым көчмөн

турмушта жашаган кыргыздардын негизги байлыгы-бул мал болгону белгилүү. Кыргыздардын чарбачылык атайын эмгек болбогону менен каралып жаткан доордогу орус тарыхнаамасынын өкүлдөрү тарабынан сүрөттөлүп кеткен.

XIX-к. башында жарыяланган Ф. Назаров, Рафаил Данибегашвили, Ф. К. Зибберштейн, Ч. П. Ковалевский¹ сыяктуу падышачылыктын Кыргызстандын аймагына келген өкүлдөрүнүн көлөмдүү макалаларында, эскерүүлөрүндө сүрөттөп кетишкен. Алсак Түштүк Кыргыздардын чарбасы, соода мамилелери туурасында 1812-1813 Кокон хандыгынын аймагын кыдырган Ф. Назаров «Анжиян, Кашкар менен чектешип, айыл-кыштактар менен курчалган ар кандай мөмө-жемиштерге бай, кошуна көчүп жүргөн кыргыздар менен соода жүргүзүшөт, алардан мал алышат»² -деп белгилеп кеткен. Демек, Анжиян, Ош аймактарында жашаган калк дыйканчылык, ал эми тоо этектериндегилер мал чарбачылыгы менен кесиптенишкендигин Ф. Назаровдун эскерүүсүнөн дайын болуп турат.

Түндүк аймакта жашаган кыргыздардын чарбасы жөнүндө маанилүү маалыматтарды өз күндөлүгүнө жазып калтырган авторлордун бири Омский гарнизонунун аскер дарыгери Ф. К. Зибберштейн болуп саналат³.

1825-ж. Батыш Сибирь генерал-губернаторлугунун тапшырмасы менен Ыссык-Көл аймагына келген Т. В. Нюхаловдун экспедициясынын курамында врач Ф. К. Зибберштейн да болгон. Экспедиция учурунда Ф. К. Зибберштейн бир канча күн Ыссык-Көл аймагы менен таанышууга үлгүргөн. Автордун «жол күндөлүгүнөн» кыргыздардын көчмөн чарбачылыгы жана дыйканчылыгы туурасында маалыматтарды алууга болот. Анын маалыматына таянсак, «Кеңири аймакты ээлеген Сан-Таштан Кара-Суу жана Жыргалаң аралыктарынан тарта Ысык-Көлгө чейин созулган эгин талаалары арык жана белек урууларына

¹ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. –СПб, 1821; Зибберштейн Ф. К. Путевые заметки лекаря Зибберштейна. // Исторический архив. Т 1. –М., 1936; Ковалевский В. П. Встреча с Н. Н. // ТС- 32.-С.215-238

² Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии....-С.47

³ Зибберштейн Ф. К. Путевые заметки лекаря Омского гарнизонного полка Ф. К. Зибберштейна. // Исторический архив. Т 1. –М., 1936

таандык» экендигин белгилейт. Белгилеп кетүү керек, арык жана белек уруктары бугу уруусунан болушкан. Кенири мейкиндиктеги эгин талааларына таң калган дарыгер Ф. К. Зибберштейн «мен жол бою бул жердегидей мол түшүмдүү эгин талаасын кездештирбедим. Буудай, таруу, арпа, ж.б. эгин өсүмдүктөрү көп экен»-деп эскерет¹.

Кыргыздардын турмушун жакындан тааныган дарыгер, бугу уруусунун арык, желден, кыдык, белек, уруктарынын малчарбачылык менен кесиптенишерин мүнөздөп кеткен². Мындан сырткары Зибберштейндин күндөлүгүнөн 3000 түтүн арык, 2000 түтүн желден, 3000 түтүн кыдык урууларынын жайыттары Кашкар, Яркент, Аксу, Турфандан кетчүү соода жолдорунда жайгашкандыгын сүрөттөйт.

Зибберштейн кыргыз уруулары жайгашкан аймактарды белгилөө менен Чыгыш Түркстан аймагына кетчүү соода маршруттарын көрсөтүүгө аракет жасаган.

Кыргыздардын чарбалык турмушу туурасындагы маалыматты XIX к. 40-50 жылдары Жети-Суу жана Чыгыш Түркстан аймагына келген Е. П. Ковалевскийдин эскерүүсүндө баяндалат. Автордун эмгеги күндөлүк формасында жазылып, саякаттоо учурунда көргөн, күбө болгон окуяларга токтолуу менен кыргыздар соода-сатык иштерин Кашгар, Россия аймактары менен жүргүзүп келишкендигин белгилеп өтөт³.

Ал эми, XIX к. экинчи жарымынан тарта кыргыздардын чарбалык турмушун сүрөттөгөн маалыматтар кеңейип, мазмуну, көлөмү боюгча айырмаланган изилдөөлөр жарык көрө баштаган. Кыргыздардын ал чарбачылыгын, дыйканчылыгын, соода мамилелери жөнүндө кыска

¹ Зибберштейн Ф. К. Путевые заметки Зибберштейна-С. 241.

² Зибберштейн Ф. К. Путевые заметки Зибберштейна....-С 243.

³ Кавалевский В. П. Встреча с Н. Н. // ТС-32.-С.230

маалыматтарды Воронин жана Нифантьев, Д. Телятников жана Н. С. Безносиковдордун макалаларында сүрөттөлөт¹.

«Обозрение Кокондского ханства в нынешнем состоянии»-аттуу макаланын авторлору Кокон хандыгынын саясий турмушунан маалымат берүү менен катар, эле хандыктын аймагында жашаган кыргыздардын чарбасын сүрөттөөгө да жетишкен. Алсак, Кокондук кыргыздардын чарбасына токтолгон автор, кыргыздар негизинен башкалар сыяктуу эле кой багышат. Кыргыздын койлору бойлуу келишип, 20дан 40 фунтка чейинки салмактагы куйруктары бар, алар суука чыдамдуу келишип, короону анчалык талап кылбайт²-деп белгилейт. Макаланын авторлору белгилегендей көчмөндөрдүн негизги тамак-ашы койдун эти болуп саналат. Алардын терисинен кийим сүтүнөн болсо курут жасашып, ал нанды алмаштырат³. -деп белгилешет. Авторлор андан ары, маалымдагандай кыргыздар төө жана эчки кармашкан. Кыргыздын төөлөрүн соодагерлер Россияга жүк ташуу үчүн колдонушкан. Төөнүн жүнүнөн кездеме жасоону Кокондуктарга караганда кыргыздар көбүрөөк алектенишет. Алар көптөгөн белгилүү армягинди жасашат. Төөнүн жүнү пахтанын ордуна одеял, чепкендерди жасоодо колдонушкан⁴. Аталган макаланы Кокон хандыгын ички саясий, экономикалык, чарбалык турмушунан кыскача мазмундагы маалыматтарды сүрөттөгөн падышачылыктын тапшырмасы менен жазылган, алгачкы макалалардын бири катары кароого болот.

Ал эми, «Сведение о дикокаменных киргизах» -аттуу макалада болсо, кыргыздардын чарбалык турмушуна токтолгон макаланын авторлору «кара кыргыздар чоң ордолук кыргыздарга (казактарга) караганда баарысы дыйканчылык менен кесиптенишет. Кара кыргыздар: буудай, таруу, арпа себишет. Буудайдан нан жасашса, арпа, таруудан тамак. Ал эми таруудан болсо

¹ Сведение о дикокаменных киргизах // Зап.импер. РГО Книга IV, -СПб., 1851; Обозрение Кокондского ханства в нынешнем его состоянии. // Зап.импер. РГО Книга III, -СПб., 1849.

² Обозрении кокондского ханства -С. 188.

³ Обозрении кокондского ханства -С. 188.

⁴ Обозрении кокондского ханства -С. 188.

бозо даярдашат»¹ - деп эскеришет. Кыргыздар жылкы, кой мүйүздүү малдарды багышарын белгилеп, алар жашаган аймак, мал менен кесип кылууга ылайыкташканын белгилеп өткөн. Кыргыздар койду көп өстүрүшөт, көп акчага алмаштырып, Коконго жөнөтүшөт²»-деп жазат. Демек, түштүк жана түндүк аймакта жашаган кыргыздардын чарбалык турмушун чагылдарган жогорудагы эки макаладан XIX к. биринчи жарымында эле кыргыздарда көчмөнчүлүк менен катар эле, дыйканчылык кесипти кошо алып жүрүшкөнүн ырастоого болот.

Кыргыздардын малчарбачылыгы XIXк. экинчи жарымында Кыргызстанга келген орус саякатчылары, аскер адамдары Ч. Валиханов, П. П. Семенов, М. Венюков, А. Голубев, Н. А. Северцовдун эмгектеринде сүрөттөлгөн³. Кыргыздардын чарбачылыгы туурасындагы маалыматтарды 1856-1857-жж. Нарын, Ысык-Көл аймактарына саякат жасаган окумуштуу П. П. Семеновдун күндөлүк, эскерүүлөрүндө баяндалат. Кыргыздардын негизги кесиби малчарбачылык экендигин белгилеген саякатчы «айрым байлардын 3000ге жакын жылкысы жана көп сандаган башка малдары бар»⁴ эскерет. П. П.Семенов берген маалыматтарга таянсак, кыргыздар малдын көптүгүнөн Ысык-Көлдүн түндүк жана түштүк жактарына узак аралыка көчүп жүрүшкөн. Ошол эле учурда көчүү батыш тарапка да созулуп, Чу дарыясы, Талас, Сары-жаздын сырты жана Нарын дарыясынын куймасына чейин жеткенин белгилейт. Маселен, П. П. Семеновдун келтирген маалыматы боюнча бугулардын манабы Боронбай Ысык-көлдүн түштүк тарабынан Түп жана Жыргалаң, Санташ аркылуу Түштүк Казакстанга чейин көчүп конуп жүргөн⁵. Ысык-Көлдү аралаган П.П.Семенов кыргыздардын дыйканчылыгы туурасында да маалыматтарды

¹ Сведения о дико каменных киргизах. // Записки РГО. –кн V. –С. 151.

² Сведения о дико каменных киргизах. // Записки РГО. –кн V. –С. 151.

³ Валиханов Ч. Поездка Ч. Валиханова в Кашкар II извест. Импер РГО Т 4.-СПб., 1868; Семенов П. П. Путешествие в Тянь-Шань в 1856-1857 гг. –СПб., 1946; Венюков М. Очерки Заилийского края. // Записки импер. РГО. Кн.4. –СПб., 1861; Голубев А. Краткий отчет о результатах Иссык-кульской экспедиции. //Зап. Импер. РГО часть 28. –СПб., 1860; Северцов А. Путешествие по Туркстанскому краю и исседования горной страны Тянь-Шань. –СПб., 1873.

⁴ Семенов П. П. Путешествие в Тянь-Шань –С. 176, 243, 244.

⁵ Семенов П. П. Путешествие в Тянь-Шань –С. 244, 245.

калтырган. Автор калтырган маалыматка таянсак, саякатчы жол тартып жүрүп, эгин талааларын жана арыктарды дыйканчылык алардын негизги кесиби экендигин далилдеген тегирменди кездештиргенин эскерет.

Боронбайдын Жууку (жуук) дарыясынын оң жээгинде тегирмени болгон. Жанындагы үнкүрлөрдүн бири эгин майдалоочу жайга айланган. Белгилей кетчү нерсе кыргыздардын дыйканчылык кесиби туурасында П. П. Семеновдун билдирүүсү Ф. Зибберштейн жазып кеткен маалыматтарга үндөш. Демек, П. П. Семенов өз эмгегин даярдоодо, XIX к. биринчи жарымында жарыяланган эмгектер менен тааныш болгондугун айгинелеп турат.

Кыргыздардын чарбасын талдап, изилдеген авторлордун бири, белгилүү чыгыш таануучу, этнограф Ч.Ч. Валиханов болгон. Кыргыздарга арналган көптөгөн эмгектеринин ичинен Ч.Ч. Валихановдун кыргыздардын чарбасы туурасында «Поездка в Ч. Валиханова в Кашкар»¹ -аттуу эмгегинде сүрөттөйт. 1858-жылы соода кербени менен Кашкарга сапар тартып бара жаткан Ч.Ч. Валиханов Ат башы, Арпа жана Нарын аймагында жашаган кыргыздардын турмушу менен жакындан таанышууга үлгүргөн. Аталган аймактагы кыргыздардын чарбасы тууралуу: «Ат башы, Арпа жана Нарын өрөөнүндө арпа, таруу өндүрүлөт. Байыркы мезгилде эле бул жерлерде отурукташкан жана жарым отурукташкан калк жашаган. Ал эми Ат-башынын төмөн жагында анча чоң эмес шаардын калдыгы бар. Нарындын өзүндө болсо, биз байыркы эгин айдоочулуктун калдыктарын көрдүк»² - деп эскерген. Ч.Ч. Валихановдун маалыматты боюнча Арпа өрөөнүндө эгин өстүрүшкөн. «Бир кап буудайдын даны он капка чейинки түшүмдү берет. Бугу уруусунун кыргыздары жыл сайын он беш миң каптай дан себишет»³. Демек бугулук кыргыздар жылына 75 миң тонна дан уругун эгишкен. Ал эми Ч.Ч. Валихановдун бул пикирине кайрылган окумуштуу Ч. Турдалиева 10 миң түтүндүк бугулук кыргыздар жылына 75миң

¹ Валиханов Ч. Поездка Ч. Валиханова в Кашкар II извест. Импер РГО Т 4.-СПб., 1868.

² Валиханов Ч. Поездка Ч. Валиханова в Кашкар ... -С. 278.

³ Валиханов Ч. Соб. соч. в пяти томах. -Алма-Ата, 1984-1985. Т. 2. -С. 33.

тонна эгин себишкен болсо, орто эсеп менен ар бир түтүндө 5 адам жашаса, ар бир жан башына бир жылга 150 кг дан эгин туура келген¹- деген пикирин билдирген.

Ч.Ч. Валихановдун берген маалыматты боюнча кыргыздар XIX к. чейин эле жер иштетүү менен кесиптенишип келгендигин билүүгө болот. Эгерде акыркы мезгилдеги археологиялык изилдөөлөргө таянсак, коло доорунда Кыргызстандын түштүк бөлүгүндө, түндүк жакта болсо б.з.ч. VI-III к. сак доорунда, Жети-Суу, Чүй өрөөнүнүн ар кыл аймактарында жана Ысык-көлдүн жээктеринде турак жайлар пайда болуп, чарба өнүгүп, айрым жерлерде жерди суугарууга өтүшкөн².

Түштүк кыргыздардын чарбалык кесибине токтолгон Ч.Ч. Валиханов, адыгине уруусу Фергана өрөөнүнүн Маргалаң, Ош аймактарында дыйканчылык менен кесип кылышса, жайкысын Ош жана Кокондун тоолоруна чыгып кетишкен. Наймандар, кыпчактар малы менен Оштон Памир тоо кыркаларына, Бадахшанга чейин ал жерден Каракорупга чейин көчүп жүрүшкөнүн белгилейт.

Кыргыздардын чарбалык кесибин сүрөттөгөн ревлюцияга чейинки авторлордун катарына аскер адамдары болгон М. Венюков жана В. А. Полтарацкийдин эмгектерин кошууга болот. 1859-ж. Чүй өрөөнүнө чалгындоо иши менен келген М. Венюков кыргыздар менен казактардын чарбасына салыштыруу жүргүзгөн. «Кыргыздардын негизги байлыгы»-дейт автор, - коңшулаш талаада жашагандар сыяктуу (казактар) эле мал болуп саналат. Алардын көпчүлүгү 2000 чейин жылкы, 3000 чейин кой кармашат. Топоздору азыраак санда, анын ордуна тоого жүрүүчү өгүздөрдү кармашат. Төөлөрү бир, эки өркөчтүү келишет³. Ал эми Ч. Валихановдун берген маалыматы боюнча «эн бай кыргыздын 3000ге жакын жылкысы бар» экендигин белгилеген⁴. Өгүз,

¹Турдалиева Ч. Кыргызы в трудах Ч. Валиханова. –Б., 2015.- С. 93.

²Валиханов Ч. Соб. соч. в пяти томах. –Алма-Ата, 1984-1985. Т. 2. –С. 93

³Венюков М. Очерки Заилийского края ... -С. 109.

⁴Валиханов Ч. Соб. соч. в пяти томах. Т. 2. –С. 31.

топоз көчмөндөр үчүн негизги жүк ташуучу транспорт катары колдонгону белгилүү. Башка авторлор сыяктуу эле М. Венюков кыргыздар көчмөн турмуш менен дыйканчылык менен кесип кыларын белгилеген.

Ысык-Көл аймагындагы кыргыздар таруу, буудай, арпа айдашат, бозо жасоо үчүн таруу эгерин белгилейт¹. Ал эми В. А. Полтарацкий болсо, Ч. Валиханов, М. Венюков, П. Семеновдор берген маалыматтарга үндөш материалдарды жазуу менен Тянь-Шандык кыргыздардын «тап таптакыр мөмө-жемиш эгишпесин»² белгилеп өткөн. XIX к. 70-ж. жылдарынан баштап, кыргыздардын чарбасын изилдөөгө арналган эмгектер мезгилдүү басма сөз беттеринде, Түркстандын статистикалык комитетинин материалдарында жана башка атайын түзүлгөн жыйнактарда жарыялана баштаган. Алардын катарына Т. Бардашев, Т. С. Загряжский, И. В. Мушкетов, В. П. Наливкин, Н. А. Аристов, П. И. Шрейдер, И. Гейлер ж.б. авторлордун түрдүү мазмундагы эмгектерин кошууга болот.

Кыргыздардын турмушу менен жакындан таанышып, алардын кесиби, күнүмдүк турмушуна кызыккан тилмеч И. Бардашев кызыктуу материалдарды жарыялоого жетишкен³. Белгилей кетчүү нерсе Г. Бардашевдин кыргыздардын чарбасы тууралуу берген маалыматтары, Ч. Валихановдун дыйканчылык, малчарбачылык боюнча берген мүнөздөмөсүнө окшош. Г. Бардашевдин кыргыздардын чарбасынын негизги түрү малчарбачылык жана дыйканчылык экендигин баса белгилейт. Кедейлердин эгин талаасы жок, бирок байларга кызмат кылуу менен жайкы иши үчүн 4-6 чейин кап эгин алышат⁴-деп көрсөтөт. Ч. Валиханов белгилегендей эле, Г. Бардашев казактарга караганда кыргыздарда дыйканчылык кеңири тарагандыгын белгилеп, буудай, арпа жана

¹ Венюков М. Очерки Заилийского края ... -С. 110.

² Полтарацкий В. А. Общий обзор страны лежающей к западу от Заилийского -С. 68.

³ Бардашев Г. Сведения о дикокаменных киргизах. // Туркестанская ведомости. -1870. -№15; Ошол эле автордун: Заметки о дикокаменных киргизах. // Ежегодник. Материалы для статического Туркестанского края. Вып 3.-СПб., 1874.

⁴ Бардашев Г. Сведения о дикокаменных киргизах. // Туркестанская ведомости. -1870. - №15.

таруу айдашарын эскерет. Ал эми Боронбай жылына он боз үйгө канча эгин батса, ошончо түшүм жыйнап, атайын салынган чептин ичине жайгаштырган деп белгилейт¹. Ысык-Көлдүк кыргыздар өздөрүнүн керектөөсү үчүн гана эгин өндүрбөстөн, түндүк аймакта жайгашкан Кокондук чепте кызмат кылган сарбаздарды дан менен камсыз кылып турган. Бул туурасында Г. Бардашевдин архивдик кол жазмасына таянган материалдагы келтирген фактылар далил боло алат. Маселен, Пишпек гарнизонунун 250 атчан сыпайылары үчүн кыргыздардын солто уруусу 500 батман буудай жана таруу (болжол менен 75 тонна) берип турган маалыматты Г. Бардашев кол жазмасында жазып кеткен².

Кыргыздардын кесипчилиги менен жакындан таанышкан Г. Бардашев, алардын мал чарбачылыгына да токтолуп кеткен. «Соодагерлер кыргыздардын кой мүйүздүү мал, жылкыларын, -деп жазат автор-алмашып, Кашкар Коконго жөнөтүшөт³. Демек көчмөн кыргыздар үчүн мал товар катары кызмат кылган.

XIX к. экинчи жарымындагы кыргыздардын чарбасын изилдөөгө салым кошкон авторлордун бири Г. Загряжский болуп саналат. Жогоруда белгилеп кеткендей Пржевальск, Токмок уездеринде кызмат өтөгөн, падышачылыктын өкүлү кыргыздардын экономикалык турмушунун күбөсү катары анын далилдүү, чыныгы фактыларды келтирүүгө аракет жасаган. Г. Загряжскийдин кыргыздардын чарбалык турмушун чагылдырган бир катар макалалары белгилүү⁴. Г. Загряжскийдин аталган макалаларындагы кыргыздардын чарбачылыгына карата берилген мүнөздөмөлөрдүн бири-бул алардын малга карата жасаган мамилеси. Автор кыргыздар малды өтө баалган, сыйлаган эл катары сүрөттөйт. Чүйлүк солто уруусунун мисалында кыргыздардын малга болгон мамилесин көрсөткүсү келген автор: «жашына карабай бары малды асыроо менен алектенишет. Ар биринин өзүнө бөлүнгөн кызматы бар экендигин

¹ Бардашев Г. Сведения о дикокаменных киргизах. // Туркестанская ведомости. -1870. - №15.

² Русские путешественники и исследователи о киргизов. -Ф., 1976.-С. 149.

³ Бардашев Г. Сведения о дикокаменных киргизах ...-С. 389.

⁴ Загряжский Г. Очерки Токмоцкого уезда. // Туркестанская ведомости. 1873. № 9-10. Ошол эле автор; Быт кочевого населения долин Чу и Сир-Дарьи. // Туркестанская ведомости. 1871. № 27-31. Ошол эле автор; Кара-киргизи. // Туркестанская ведомости. -1874, № 41,43, 44.

белгилейт. Маселен, улгайган адамдар малды айдашат, кыгын тазалашат. Жаштары болсо, жылкыны, койду, төөлөрдү сашса, аялдары болсо, уйларды саашып, музоолорун карашып, сүт азыктарынан азык-түлүк жасоо менен алек болушкан»-деп жазат¹. Г. Загряжскийдин аталган макаласын кыргыздардын социалдык абалына, чарбалык турмушун, жашоо образына, маданиятына анализ жүргүзгөн мазмундуу тарыхый-этнографиялык мүнөздөгү эмгек катары кароого болот.

Көчмөн кыргыздардын турмушу менен жакындан тааныш болгон автор, кыргыздардын күнүмдүк аткарган иштерине талдоо жүргүзөт. Алсак, автор эртең мененки тамактан кийин үй-бүлөнүн ар бир мүчөсү өзүнө тийешелүү жумушту аткарууга киришерин белгилейт. Алсак, «аялдар малды саап, сүт азыктарынан айран, кымыз жасоого киришет. Эркектер болсо, устачылык жасоого киришет, колуна эч нерсе келбегендер мал кароого, аңчылыка жөнөшөт. Жаш кыздар болсо, өзүнүн себетин даярдоо үчүн саймачлык менен алек болушат. Эс алууда убакыт жок. Мал кечинде короого келген мезгилде гана айыл кайрадан кыймылга келет»²- деп эскерет. Г. Загряжскийдин макаласындагы көтөргөн орчундуу маселенин бири-бул кыргыздардын мал багуу, асыроо, сүт азыктарын жасоо маселеси. Кыргыздардын уйдун, жылкы сабоо, сүт алуу техникасына автор өзгөчө көңүл бөлүп, торпокту, кулунду эмизүү жолдоруна, ыкмасына токтолгон. «Кыргыздар уй сүт бербей коет деп эч убакта, торпокту сойгон эмес»-деп жазат автор³. Көчмөндөр үчүн кымбат жана баалуу болуп эсептелген материалдык байлык жана алмаштыруу кой болуп саналган. Көчмөндөр үчүн койдун ролун жогору баалаган автор,- анын санына да токтолуп өткөн.

Кыргыздар койду башка малга караганда көп багышары талашсыз экендигин белгилеп, кой, жылкы, уй жана төө кыргыздардын малчарбасынын

¹ Загряжский Г. Быт кочевого населения. 1874. №30.

² Загряжский Г. Быт кочевого населения. 1874. №30.

³ Загряжский Г. Быт кочевого населения. 1874. №30.

негизги бөлүгүн түзөөрүн автор бышыктаган. Г. Загряжскийдин аталган макаласында кыргыздардын чарбалык турмушуна байланышкан дагы бир орчундуу маселе,- ал малдын жүнүн, терисин иштетүү маелеси. Малдын териси, жүнү-деп жазат автор кыргыздардын чарбасында кийим үчүн алмаштыруу предмети катары маанилүү ролду ойнойт¹. Койдун жүнүн эчкинин жана жылкынын жүндөрү менен аралаштырып, аркан жасалат. Алар кадимки көчмөн турмушта жана жүк артуу учурунда колдонушарын белгилейт. Кыргыздар аркан жасоо өнөрчүлүгүнө кызыккан автор, -«таза жылкынын жүнүнөн келиндин себин жүктөп узатууда ала-була аркан жасалып колдонулат»-деп белдирет. Чындыгында жылкынын жүнүнөн жасалган аркандар бышык келип, өзгөчө ал аркандар бааланган. Биздин пикирибизче ак аркандарды бай адамдар үй-тиричилигинде көп колдонушкан.

Ал эми Г. Загряжскийдин «Быт кочевого населения долин Чуй и Сирь-Дарьи» - аттуу көлөмдүү этнографиялык очеркинде кыргыздардын чарбалык турмушуна байланышкан бир катар маанилүү маселени изилдөөгө аракет жасаган. Көчмөн кыргыздар үчүн жашоонун жыргалчылыгы аны баккан жана кийиндирген малды көбөйтүү болгон. Ошондуктан С. Г. Загряжский туура белгилегендей малдын шартына жараша кыргыздар көчүп-конууга ыңгайлашкан. Автор, аталган макаласында кыштоо анын шарты, кыштоонун мезгили, жайыт, анын чөбү жана жут маселесине байланышкан көчмөн чарбалык турмуштун образына тереңирээк талдоо жүргүзгөн. Алсак, Г. Загряжский кыргыздар төрт түлүк малын (кой, эчки, жылкы, тоо) жайууда алар азыктана турган чөптөр өскөн жайыттарды тандоого чоң маани бергендигин баса белгилеген. Маселен койду кызгалдак, темирткен, кара-бурхан, жул-көк, жалман, кумарчан ж.б. көптөгөн чөптүн түрлөрү өскөн жерде кайтарышкандыгын белгилейт². Макалада келтирген тоо чөптөрүнүн

¹ Загряжский Г. Быт кочевого населения. 1874. №30.

² Загряжский Г. Быт кочевого населения. 1874. №30.

аталыштары орус тилинде жазууда автор тарабынан бир катар грамматикалык каталар кеткендигин белгилеп кетүү керек. Демек, Г. Загряжскийдин макаласын кыргыздардын малчарбачылыгы, дыйканчылыгы боюнча терең талдоо жүргүзгөн этнографиялык мүнөздөгү эмгектердин бири катары кароого болот.

XIX к. экинчи жарымындагы Наманган уездинин аймагында жашаган кыргыздардын экономикалык турмушун чагыдырган авторлордун бири В. Наливкин, анын калемине намангандык кыргыздардын чарбасын, экономикасын сүрөттөгөн кызыктуу изилдөөлөрү таандык¹. Белгилей кетчүү нерсе, Россия империясынын административдик-территориялык жактан бөлүштүрүү боюнча XIX к. экинчи жарымында Наманган уездинин аймагында көпчүлүк калкын кыргыздар түзүшкөн. Азыркы Чаткал, Ала-Бука, Аксы райондору Наманган уездинин болуштуктарын түзгөн. Ушул учурда деле Наманган областына караштуу Үйчү, Жаңы-Коргон кыштактарын да өзбекстандык кыргыздар жашайт. В. Наливкин аталган эмгектеринде Наманган уездинде жашаган жарым-көчмөн саруу жана багыш урууларынын экономикалык абалына анализ жүргүзгөн. Саруу, багыш уруулары мурунтан эле уездин жерлери таандык болгонун белгилейт.

Эки уруунун чарбалык турмушуна кайрылган автор, кыргыздардын бул эки уруусун көчмөндөр деп айтууга болбойт. Мурунку бир мезгилдерде, экономикалык шарттарга ылайык, алар жалаң мал багышып, көчмөн турмушта болушкан². Бирок, деп белгилейт автор, бара-бара алар үчүн дыйканылык да пайдалуу боло баштаган. Кыргыздардын баарысынын эле жер тилкеси болбогондуктан айрымдары акчага иштешкен, айрымдары жерин рентага де беришкен³. Демек, автор туура белгилегендей экономикалык муктаждыктан улам кыргыздар дыйканчылык кылууга өтүшкөн. В. Наливкиндин аталган

¹ Наливкин В. Киргизы Наманганского уезда. // Туркестанские ведомости. 1881. № 20-21. Ошол эле автор; Очерки земледелия в Наманском уезде. // Туркестанские ведомости. -1880. № 11, 13, 15, 18, 21; 24-25, 27-29.

² Наливкин В. Киргизы Наманганского уезда. // Туркестанские ведомости. 1881.

³ Наливкин В. Киргизы Наманганского уезда. // Туркестанские ведомости. 1881.

макаласында жарым көчмөн кыргыздардын кыштоого, жайлоого көчүү процесси малды кыркуу, жут сыяктуу бир жылда кайталынап турууга чарбалык процесске кеңири талдоо жасаган. Автор белгилегендей Намангандык кыргыздарды койдун этине болгон талап канааттандырбайт. Ошондуктан соодагерлер Алматы, Токмок шаарларынан кой алып сатышат- деп белгилейт.

XIX к. 70-80-жылдары Наманган уездинин Наанай кыштагында жашап, кыргыз өзбек тилин өздөштүрүп, жергиликтүү калктын салты, мал чарбасы, дыйканчылык кесиби менен жакындан тааныш болгон, автордун эмгектериндеги маалыматтардын аныктыгы шек жаратпайт. Наманган уездинде жашаган кыргыздардын чарбалык турмушу, тагыраак айтканда дыйканчылыгы туурасында «Очерки земледелия в Наманганском уезде»-аттуу көлөмдүү изилдөөсүн кошууга болот. Автордун аталган эмгеги үч бөлүктөн туруп, анда уездин географиялык шарты, дыйканчылыктын негизги түрлөрү, аны өстүрүп, жыйноодогу колдонулган ыкмалар, эгин сугаруу жолдору сыяктуу дыйканчылык турмушка байланышкан кыргыздардын иш аракеттерине терең анализ жүргүзгөн. Наманган уездинин географиялык шартына токтолгон автор, дыйканчылык кылуунун негизги булагы бул-суу экендигин баса белгилейт. Автор белгилегендей уездин аймагында эгин өстүрүү үчүн эки чоң дарыянын Падыша-Ата, Кашка-Суу жана 65 жыл мурун Нарын дарыясынан бөлүнгөн Янги-Коргон агын суусу бар. Бул эки дарыянын суусу-бүтүндөй уезди суу менен камсыздандырат¹.

Автор көрсөткөндөй, эгин аянттар базардын жанында жайгашкан, тосмосу жок, айланасына бак-дарактар отургузулган. Суулу жерлерде жергиликтүү калк негизинен-буудай, арпа, беде өстүрүшкөн. «Мөмө-жемиштер өсүүчү жерлер тосулган, аларды бай, орто бай, адамдар өстүрүшкөн, багында жүзүм, анар, инжир, коон, ашкабактарды өстүрүшкөн»-деп жазат². Белгилей кетчү нерсе,

¹ Наливкин В. В. «Очерки земледелия в Наманганском уезде». // Тур. Ведомости. № 13.

² Наливкин В. В. Очерки земледелия // Тур. Ведомости. № 13.

уезде отурукташкан жана көчмөн калк жашаган. Уездин түздүктүү жерлеринде отурукташкан калктын өкүлдөрү болушкан өзбектер, курамалар орун алса, тоо этектерине жакын жерлерде кыргыздар турушкан. Демек отурукташкан жана жарым көчмөн калктын чарбалык жактан бири-бирине тийгизген таасири, өз ара жакындашуусу чоң экендигин В. Наливкиндин аталган очеркинен көрүүгө болот. Очеркте азыркы Аксы районуна караштуу Падыша-Ата, Кара-Башат, Кашка-Суу, Кербен аймагында жашаган кыргыздардын дыйканчылык кесибине токтолгон. Падышы-Атанын жайык жайлоосундагы кыргыздардын көчмөн турмушун сүрөттөй келип, Наанай менен Кербендин аралыганда дыйканчылык кылып жаткан кыргыздын турмушун мындайча сүрөттөйт: «Жүндүү шым, учтугуй калпак жана жүндөн жасалган жашыл түстөгү чапан кийгендер жүгөрү чаап жатышат. Наанай менен Унгар-тоонун этегиндеги Кербенде буудай, таруу өсөт. Шүдүгөр кылып айдаган талаалар жатат. Унгар-Тоого көтөрүлүүчү таштуу-тоо кыркасы болбогондо бул аймакты орус кыштагындай элестетүүгө болот эле»-деп жазат¹.

В. Наливкиндин аталган очеркиндеги кеңири сүрөттөлгөн маселе-бул уездеги дыйканчылык кесибинин түрлөрү, аны өстүрүү, оруп жыйуу процессинде колдонулган ыкмалар. Автор ар бир эгинди өстүрүү тамак-аш катары колдонуу жолуна токтолуп өткөн. В. Наливкин белгилегендей: «Намангандык кыргыздар жаздык күздүк буудай эгишет. Жаздык буудайды эки жолу айдашат. Жазында күздүк буудай үч төрт карыш көтөрүлгөндө жаңы көтөрүлгөн күздүк буудайды сугарышат. Буудай жаңы гана баш алганда кайрадан суу беришет. Бышар алдында үчүнчү жолу сугарышат»² Автор туура белгилегендей үч жолу сугаруу климаттык шартка жараша болгон. Наманган уездинин түндүк тарабына карганда түштүк тарабы ысыгыраак болот. Демек,

¹Наливкин В. «Очерки земледелия ...№ 15.

²Наливкин В. «Очерки земледелия ... № 18.

климаттык шартка жараша буудайды үч жолу сугаруу зарыл көрүнүш болгон. Буудайдын бышып жетилгени да климаттык шартка жараша болгон.

В. Наливкин аталган очеркинде эгин жыйноодогу орокчу жана машакчынын ролуна токтолуп өтөт. Эгинди орокчуга ордуруу салтка айланып калган көрүнүштөрдүн бири катары белгилеп, орокчунун шарты төмөнкүдөй болгон: а) Орок орулуп бүткөн соң ал эки үч боо буудай алууга милдеттүү; б) Эгин орулуп, басылып бүткөн соң, орулган талаага эгилген дандын жарымын алууга милдеттүү- болгон -деп эскерет¹. Буудайды оруп-жыйноо иши орокчунун эмгеги менен эле бүтпөсүн белгилеген автор, орокчу менен кошо эгин талаада *машакчы* да эмгектенет². Машакчы бул-эгин талаадагы дан жыйнаган адам. Буудайды ун кылып колдонуу процессине көңүл бурган автор «жергиликтүү эл эгин бастырууда «валь жана пайхань» куралдарын колдонушарын жазат. *Валь*— бул оор кургак жыгачтан үч бурчтук кылып жасалып, атка тагылуучу шайман. *Пайхань* болсо катарлаш алты-сегиз өгүзгө узун аркан аркылуу байланып, анын радиусу менен кырманда айланткан шайман. Пайханды атка колдонбойт. Аны өгүздөргө гана чегишип, алардын тумшугун дан жебес үчүн байлап коюшкан.

Буудайды унга айландыруу процессинин кийинки этабы В. Наливкин белгилегендей – бул майдалаган буудайды сапыруу. Сапыруу-тазалоо бешиликтин жардамы менен жүргүзүлөт. Сапырып-тазалоо жолу менен данды, самандан бөлүп салышкан³. Ал эми майдаланган данды параланын жардамы менен тазалап алышкан. «*Паралана*»- автор белгилегендей зым решеткалуу данды өткөрүүгө ылайыкталган шайман⁴. Буудайды өндүрүүгө кеңири токтолгон автор, Наманган уездинде буудайдын бир канча сорту бар экендигин бышыктаган. «Уезде буудайдын онго жакын сорту бар, алардын ичинен жергиликтүү эл күздүк жана жаздык буудайдын эки түрүн: ак буудай жана

¹ Наливкин В. «Очерки земледелия ... 1880. № 18.

² Наливкин В. «Очерки земледелия ... № 18.

³ Наливкин В. «Очерки земледелия ... № 18.

⁴ Наливкин В. «Очерки земледелия ... № 18.

кызыл буудайды өстүрүшөт. Автордун пикири боюнча ак күздүк буудайдын мотчак, кара-кылтырак, төө тиши»¹ - деген сорттору болот-деп белгилейт. В. Наливкин белгилегендей буудайды уездин бардык аймактарында өстүрүшөт. Буудайдан тышкары уездин аймагында-арпа, күрүч, жүгөрү, пахта, зыгыр, таруу, беде, коон өстүрүшөт. Жергиликтүү элдин дыйканчылык кесибине байкоо жүргүзгөн автор аталган дан эгиндерин себүү, сугаруу, жыйноо техникасына кеңири токтолуп өткөн. Алсак күрүч, пахта, зыгыр, коон уездин түштүк тарабындагы Алихан, Янгы-Арык бөлүктөрүндө өстүрүлгөн. Атап айтсак,, бул аймак-азыркы Аксы районунун Кош-Дөбө, Торук айыл өкмөттөрү менен чектеш келген айылдар.

Арпа, жүгөрү, беде, уездин түндүк тарабында өстүрүлгөн. В.Наливкин белгилегендей түндүк аймактарында кыргыздар көбүрөөк жашашкан. Очеркте белгиленгендей жүгөрү жана мака (кукуруза) эки башка дан берүүчү өсүмдүк. Жүгөрүнү себүү, оруп жыйноо техникасына кайрылып: «жүгөрү себүү үчүн талаа эки жолу айдалып, малаланат. Күндүн ысыгына карата кээде сентябрь-октябрда орулса, айрым учурда ноябрда орушат»-деп жазат².

Жыйынтыктап айтканда биринчиден, В.Наливкиндин очеркинде Наманган уездинде жашаган көчмөн, жарым көчмөн, кыргыздар отурукташкан өзбек эли менен коңшулаш жашап гана келбестен, малчарбасы, дыйканчылык кесиптери тыгыз байланышта болгондугун далилдейт. Экинчиден, кыргыздарды көчмөн турмуш менен гана кесиптенишкен калк катары кароого болбостугун географиялык шартка байланыштуу көчүп, кыштап дыйканчылык кесипти да өздөштүргөнүн байкоого болот. Автордун макаласында келтирген дан өсүмдүктөрүн өстүрүү, түшүм алуу, чаап-жыйноо ыкмалары бүгүнкү күнгө чейин колдонулуп келе жатканын белгилеп кетүү керек.

¹ Наливкин В. «Очерки земледелия ... № 18.

² Наливкин В. «Очерки земледелия ... № 18.

Наманган уездин Нанай, Багыш болуштуктарында жашаган кыргыздардын дыйканчылыгына карата П.Аверьянов аттуу автор өз макаласында анализ жүргүзөт¹. Чакан макалада Наманган уездинин климаттык шартына токтолуп, Падыша-Ата, Бозбу тоолорунун мисалында аймактын түндүк жагы тоолуу, арча-кайыңдуу келип мал чарбачылык үчүн ыңгайлашкан аймак экендигин белгилейт. Ошону менен катар бул аймакта жашаган кыргыздар дыйканчылык иштерин жакшы өздөштүргөнүн баса көрсөтөт. “Бул аймакта климатка байланыштуу ... күздүк буудай, таруу, жүгөрү, зыгыр, жаздык буудай эгишет.”²-деп жазып, жергиликтүү кыргыздар жерди которуп айдоо ыкмасы мыкты колдонушаарын белгилейт. “Жер 3-4 тилкеге бөлүнөт, 1 жыл кара шүдүгөр кылып айдалса, 2жыл күздүк буудай, таруу, арпа, эксе, 3 жылы кайрадан таруу, жүгөрү, зыгыр, 4 жылы жүгөрү, буудай, таруу эгишет”-деп жазат. Демек, кыргыздар эгинди 3-4 тилке кылып которуп себүү ыкамысын колдонун келишкекндигин макалдан байкоого болот.

Жыйынтыктап айтканда, жогорудагы авторлордун эмгектеринде чагылдырылгандай кыргыздардын негизги кесиби мал чарбачылык, малдан өндүрүлгөн азыктарды жасоо, малды унаа катары колдонуу салты өнүгүп келген. Ошону менен катар эле, кыргыздарда дыйканчылык кенири өнүккөндүгүн Ч.Валиханов, В.Наливкин өндүү авторлордун эмгектеринде кеңири сүрөттөлгөн.

Жыйынтык:

- Кыргыздардын мал чарбачылык маселесине кайрылышкан авторлордун эмгектерине анализ жүргүзүү менен XIXк.экинчи жарымы XXк.башында кыргыздардын негизги кесиби мал чарбачылык бойдон калуу менен дыйканчылык кеңири өнүгүп,анын ыкмаларын, жолдорун өздөштүргөндүгүн белгилеп кетүү зарыл.

¹ Аверьянов П. Очерки экономического состояния Наманганского уезда//ТС.-456.-С.121-127.

² Аверьянов П. Очерки экономического состояния Наманганского уезда//ТС.-456.-С.127.

- Кыргыздардын мал чарбачылыгы, дыйканчылык кесиби туурасында жазылган В.Наливкин, Г.С.Загряжскийдин эмгектеринен түндүк, жана түштүк аймактарда дыйканчылыктын, өзгөчө жерди которушуруп айдоо ыкмаларын кенири колдонуп келишкендигин баса белгилөө керек.
- Советтик тарыхнаамада калыптанган “кыргыздар революцияга чейин көчмөн чарба менен гана алек болушкан” деген көз караштын бир жактуу экендигин белгилеп кетүү керек.

3.2. Соода мамилелеринин сүрөттөлүшү

Кыргызстан Россия империясына каратылганга чейин натуралдык чарба үстөмдүк кылып келген көчмөн жана жарым көчмөн кыргыздардагы соода мамилелери алмашуу мүнөздө болуп, негизги соода сатыгы катары мал жана анын продуктусу башкы ролду ойногон.

Кыргыздардагы соода мамилелеринин абалы туурасындагы маалыматтарды, Кокон хандыгынын аймагына келген орус саякатчыларынын, айрым чыгыш таануучулардын эмгектеринен алууга болот.

«Сведения о дикокаменных киргизах»-аттуу макаланын авторлору кара кыргыздардын бардык соода сатык иштери Кашкар, Россия, Кытайдан келген соодагерлерге малын алмаштыруу менен чектелет-деп билдиришкен¹. Ал эми Кокон хандыгы боюнча кыскача маалыматты камтыган «Обозрение Кокондского ханства в нынешнем его состоянии»-аттуу макаланын авторлору болсо, түштүк аймакта жашаган кыргыздардын соода иштеринен кабар беришкен. Аталган макаланын авторлору Кокондук кыргыздардын малы негизинен койдон турат. Кыргыздардын койдун багуусу башка көчмөн урууларга караганда көбүрөөк. Соодагерлер жана кыргыздар тарабынан Коконго малын сатууга айдап келишет. Буудай бай жана кедейлер үчүн негизги

¹ Сведения о дикокаменных киргизах. // Зап. ИРГО, Кн. 5. –СПб., 1851.-С.140-153.

тамак болуп саналат-деп билдирет¹. Демек, кыргыздар Кокон базарында малын, буудайга алмаштыруу жолу менен соода мамилесин өнүктүргөнүн билүүгө болот. Аталган макаланын авторлору хандыктагы тышкы сооданын жүрүшүнөн да кабар беришет. Алсак, авторлордун берген маалыматы боюнча Кокондуктар Россия менен соода-сатык жүргүзүшөт. Жүк ташууда кыргыздардан сатып алынган төөлөр колдонулат. Россияга кетүүчү төөлөргө 16-18 пудка чейин жүк жүктөлүп жөнөтүлөт деп белгиленет².

Кокон хандыгынын тарыхы боюнча бир катар макалаларды жазып кеткен В. В. Вельяминов-Зернов да соода мамилелердин абалына токтолуп кеткен. Кашкар менен соода жүргүзүү кеңири өнүккөндүгүн баса белгилеген автор: «Кашкардан кыргыздарга чапандар, бөз, кургатылган жер-жемиштер, сары, кара жана кызгылт түстөгү армячина (кездеменин бир түрү) алынып келинет. Бул товарлардын бары соодагерлер тарабынан койго алмашылат»-деп жазат³.

Макалада келтирилген маалымат боюнча Кокон хандыгында ички жана тышкы соода мамилелери өнүккөн Фергана өрөөнүндө жашаган кыргыздар башка элдер сыяктуу эле соода-сатык иштерин жүргүзүшкөн. Соода иштери жуманын белгилүү күндөрү гана жүргүзүлгөн. Ар бир айылдын өзүнүн базарлары болгон. Автор Ташкент жана Кокондо чоң базарлар жекшемби жана шаршемби күндөрү эки күн базар болот. Бул күндөрү көчмөндөр (кыргыз, казактар) малын айдап келишсе, коңшулар (отурукташкан элдер жөнүндө сөз болуп жатат) дан-эгиндерин, пахтадан жасалган кездемелерин жана ар кандай буюмдарын алып келишет деп белгилейт⁴. Кокон хандыгындагы соода мамилелерге кеңири талдоо жүргүзгөн автор, тышкы соода жолдорунун негизги багыттарын көрсөтүүгө аракет жасаган. Автор, төмөнкүдөй тышкы соода мамилелери өнүккөндүгүн көрсөтөт.

¹ Обзорение Кокондского ханства в нынешнем его состоянии. // Зап РГО кн. 3. –СПБ, 1849. –С. 188.

² Обзорение Кокондского ханства ... С. 188.

³ Вельяминов-Зернов В. В. Вельяминов-Зернов В.В. Кокандское ханство по новейшим известиям // ВС. –1865. – С.65 – 110.

⁴ Вельяминов-Зернов В. В. Обзорение Кокондского ханства ... С. 128.

1) Батыш Монголия менен болгон соода багыты. Кулжага Ташкенден соода кербени каттап, алтын, чай, орус буюмдарын, кытай чыныларын ж.б. буюмдарды алып барып турушкан.

2) Чыгыш Түркстан менен болгон соода багыты Чыгыш Түркстанга соода жолу Кокон, Анжиян, Ош шаарлары аркылуу Кашкар менен жүргүзүлгөн. Ал эми Кашкар аркылуу Чыгыш Түркстандын Хотан, Аксы, Турпан шаарлары менен соода байланыштары уланып турган. В.В. Вельяминов-Зернов белгилегендей, Кашкарга товарлар ат унаалары менен ташылып, 14–20 күндө жеткирилген. Бир ат үчүн Кокондон 2-4 телле (дилде) төлөнгөн. Кашкардан Коконго ар жылы 30 000 жылкыны чай, 200 жылкы ак кийиз, 200 жылкыны эритинди чай, 50 жылкыны кытай чыныларын жана бакалея буюмдарын алуу үчүн 50 жылкы айдап келип турушкан.¹ Кокондон Кашкарга орус темир буюмдарын, кызыл тери, жука жана жибек кездемелерди, көбүнчө алтын, ошодой эле пахтадан жасалган кездемелерди жана боек өсүмдүктөрүн (марена) ташылып барылган. 3) Кийинки багыттардын бири Каратегин менен соода мамилелер. Каратегиндин түштүк аймактарынан алтын алынып келинген. Алтын негизинен Аму-Дарыянын тоо аймактарынан өндүрүлгөн. Тоолордон кар кеткен июнь, июль айларында алтынды чайкашып, анын күкүмдөрүн алышкан. Алтын күкүмдөрүн алуу үчүн каратегиндиктерге индиялыктар, кабулдуктар келишип, Бухарага сатууга алып кетишкен. Каратегиндин алтындары жогору бааланып, анын ирилери 18 теңгеге, майдалары 16 теңгеге сатылган.²

В.Вельяминов-Зернов белгилегендей соода мамилелеринин негизги багыттарын Бухара хандыгы менен жүргүзүлгөн. Бухара эмирлиги менен соода Ташкен аркылуу жүргүзүлгөн. Бухаранын базарларына орус темирлери, куйма чоюн жана болот буюмдары, тамеки, жибек, чай жана фарфор чынылары, жергиликтүү жибек кездемелери жеткирилген. Ошол эле учурда Ташкенден көп

¹ Вельяминов-Зернов В.В. Сведения о Кокандском ханстве... – С.130

² Вельяминов-Зернов В.В. Сведения о Кокандском ханстве... – С.130

сандаган мал айдалып барган. Бухарадан болсо, боёк өсүмдүктөр, пахтадан жасалган буюмдар жана Мешхедден келген англиялык кездемелер алынып келинген. Кокон шаарына Бухарадан аз сандагы индиялык бакалея (кант, чай, ун, күрүч ж.б.) товарлары, кабулдук белбоо жана чалмаларды алып келишип, аларды Кокон базарларында соода кылышкан афгандыктар, кабулдуктар жана индиялыктар тейлешкен.

Ал эми хандыктын тышкы соода иштерине токтолгон авторлордун бири А.П. Хорошхиндин маалыматы боюнча Бухарадан индия чайын, коленкор (кездеменин бир түрү), жука кездеме, апийим, жибек кездемелер ташылып келинген¹.

Кокон менен Бухаранын ортосунда соода мамилелери жыл бою жүрүп турган. Кокондуктар Бухарага кытай чайын, фарфор идиштерин, жибек кездемелерди, тактап айтканда, Кашкардан келген товарларды алып барышкан. Ал эми Бухарадан болсо, пахта кездемелерин, боекторду өсүмдүктөрдү, кээде англиялык жука кездемелер алынып келүүчү². Ошол эле учурда, Кокон хандыгы Түндүк Индиянын шаарлары менен Бухара, Самарканд аркылуу байланышып турганы маалым. Бул туурасында А. К.Гейнс: “Бүткүл Орто Азияга Бухара, Кокон, Ташкент жана Кашкар менен товарларды Кабул аркылуу 10000 ден 15000 төөгө чейин ташылып келинет. Негизги буюмдар катары боектор, пахта кездемелери, кашмир шалы жоолугу, чалма үчүн жука кездеме, кант, жана башка товарлар эсептелинет. Индияга жөнөтүлгө турган жибек кездемелер, эчкинин тыбыты, апийим ж.б. Жибек жана апийим негизинен Кокондон ташылып келинген. Апияим контрабандалык жол аркылуу жеткирилет”³, - деп белгилеген.

Революциялык авторлор белгилегендей Хива хандыгы менен соода мамилелери анчалык өнүккөн эмес. Ал жактан бир аз санда хива чапандарын,

¹ Хорошхин А.П. Заметки о Коканде// Туркестанский сборник. – Т. 23.– С.177.

² Алайская царица в исследованиях узбекских ученых.–Ташкент., 2011. – С.29.

³ Гейнс А.К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве//Собр.литер.труд.203 –. Т.2 – С.469.

бөз жана англиялык чыт ташылып келинген. Кокон хандыгы менен Бухара эмирлигинин ортосундагы дайыма кайталанып туруучу согуштардын натыйжасында, Бухара аркылуу өткөн соода жолу Кокон-Хива соода мамилелеринин өнүгүшүнө тоскоол болгон.

Кокон хандыгынын Россия менен болгон соода мамилеси жакшы өнүккөн. В.Вельяминов-Зернов аталган эмгегинде бул багыт, негизги багыттардын бири экендигин баса белгилеп өткөн. Орус-кокон соода байланыштарынын борборлору Оренбург, Троицк, Семипалатинск жана Кокон хандыгы менен Россиянын ортосундагы соода алакалары негизинен Ташкен шаары аркылуу жүргүзүлгөн. Борбордук Азия менен Россиянын соода мамилелерине анализ жүргүзгөн А.И.Глуховскийдин маалыматына таянсак, Москвадан Ташкен шаарына товарлар төмөнкү үч кербен-соода жолдору аркылуу келген: 1.) Москв-Оренбург -Ташкент. Москва Оренбург 30-40 күндүк аралык болсо, Оренбург-Ташкент 60-120 күн болгон. 2.) Москва-Троицк-Ташкент. Москвадан Троицке чейин товарлар темир жол аркылуу келген. Троицк-Ташкент жолу 40-50 күндүк болгон. 3) Москва-Петропавловск-Акмоло -Ташкент. Москва-Нижний, Волга - Казанга чейин товарлар темир жол арылуу жеткирилген. Товарлар Казань–Петропавловск–Акмоло-Ташкент болуп келген¹

Ферганалык кыргыздардын соода иштерине токтолгон Г.Н. Потанин болсо: “Кашкардан Коконго чай, канфа (токулма кездеме), Кокондон: алчембар (жарым жибек кездеме) патча жана саранджа алынып келинген. Маралдын мүйүздөрү Кашкарга кыргыздар тараптан жөнөтүлгөнүн. 500 төөгө жүктөлгөн кербендин төртөө Максимовго таандык болуп, жууркан, килем, алача ж.б. товарларды өзү Кашкарга алып барган”² - деп эскерет.

Кокон-Кашкар соода мамилелери туурасында Ф.С. Ефремовдун эскерүүсү да кызыктуу. “Кокондон Маргалаңга чейин бир күндүк жол.. Маргеланда ар кайсы

¹ Глуховский А.И. Торговые сношения России с Среднюю Азию. // Туркестанский сборник. –Т.26. – СПб., – 1870. – С.45.

² Показания Сибирского казака Максимова о Кокандском владении //Вестник. Импер. Русск.географ. общест. Часть. – 28. – СПб., 1860. – С.72.

түстөгү кездемелер бар экен, Маргалаңдан Кашкарга соодагерлер аттанып жатыптыр, мен дагы алар саткан буюмдарды алып, соодагер катары кошо жөнөдүм; Ошко үч күндө жеттик, шаардын эки дарбазасы бар, Оштун тоо аймактарында кыргыздар жашайт, жол тоо кыркалары аркылуу кетет, Кашкарга чейин 13 күндүк жол... ал жерде соода-сатык болуп турат, Бухарадан, Кокондон бул жерде жашаган татарлар, кытайлар Россиядан чай, фарфор идиштерин, күмүш, алтын алып келишип сатышат же алмаштырышат, 30 буюмдан бир салык алышат¹....”- деп эскерет күндөлүгүндө. Кашкарга орус товарлары да жеткирилип, Кашкардан Коконго болсо, кийиз, фарфор жана фаянс идиштери, кытай материалдары ташылып келинген².

Чыгыш Түркстан менен да соода мамилени өнүктүрүүгө хандык кызыкдар болгон. 1831-жылы түзүлгөн келишим боюнча, Кокон ханы Кашкардагы товарлардан салык алууга укуктуу болуп, соода салыгынан хандыкка көп каражат түшүп турган. Ч. Валихановдун Кашкарга соодагер катары барганы жогорудагы фактынын далили болуп саналат. Ч. Валиханов күндөлүгүндө: “Көптөгөн ашуулар жана күндүн сууктугу жүк артылган унааларды жүдөттү, аттар жана төөлөр алсырады жана алардын көпчүлүгүнүн буттары ташыркады. Ар күнү бир канчадан мал өлүп жатты. Маселен, 101 төөдөн Кашкарга 36 төө гана аман жетти”,³ - деп эскерген.

Хандыкка караштуу ири шаарларда негизинен пахтадан ар кандай кийимдерди жасоо өнүккөн. Бул туурасында 1813–1814-жылдары Кокон хандыгында болгон Ф. Назаров: “Ташкен, Кокон, Анжиян, Наманган жана Маргалаңда пахтадан тигилген кездемелер, жибек жана пахта маталарын

¹Ефремов Ф.С. Российского унтер-офицера Ефремова, ныне коллежского асессора, десятилетнее странствование и приключение в Бухарии, Хиве, Персии и Индии и возвращение оттуда через Англию в Россию, описанное им самим // РС. 1898. – №7.

²Энгельгард Н. Очерки Коканда // ТС. – Т.458. –Ташкент., 1908. – С.47.

³Валиханов Ч.Ч. Записки о Коканском ханстве... – 323.

кездемелерин жасоо өнүккөн, аларды сыртка башка өлкөлөргө чыгарат,”¹ - деп эскерген. Россия эң оболу пахта буласын ташып келүүгө кызыкдар болгон.

Н.Энгелгарддын маалыматы боюнча Кокондон Россияга (Ташкен аркылуу) негизинен пахта, жибек материалдары, тери жана кургатылган жемиштер жеткирилген. Россиядан болсо чыт, темир, чоюн казан, самоор, сары жез, сандык ж.б. ташылып келинген². Демек, хандык негизинен Россияга пахта, ийрилген жип, жарым жибек жана пахта кездемелерди, кургатылган мөмөлөрдү, жаныбарлардын терисинен жасалган кийимдерди, күрүч, марена, ашатылган тери ж.б. жөнөтсө, Россиядан Коконго металл, метал буюмдары, пахтадан жана жибектен жасалган кездемелер, сандык, чай, кант ж.б. ташылып келинген.

Коконго караштуу Ташкент шаарынын базары анын ролу туурасындагы маалыматты 1829-30-жылдары Кокон хандыгынын аймагына саякат жасаган Н. И. Потаниндин күндөлүк эскерүүсүндө да белгиленет. «Ташкентте беш сарайлуу беш базар бар, алардын үчөө таштан, экөө ылайдан курулган. Алардын ортосунда мейманкана салынган³ -деп белгилеп кеткен.

Демек, совет доорундагы түштүк кыргыздардын Ташкентке барып, соода-иштерин жүргүзүп келгендигин эске салсак, мындай соода жүргүзүү салты XVIII-XIX кылымдарда эле башталган көрүнүш экендигин баса белгилөө керек.

Автор белгилегендей, хандыктын базарларында дүң соода жүргүзүлбөйт. Негизинен майда товарларды алып-сатуу, көбүнчө натуралдык түрдө алмаштыруу аркылуу жүргүзүлөт. Демек, В. Вельяминовдун макаласынан Фергана өрөөнүндө жашаган көчмөн калктар (кыргыздар, казактар, кыпчактар) менен отурукташкан калктын ортосундагы соода-сатык мамилелери натуралдык алмашуу түрүндө жүргөн. Тышкы соода иштери хандыктын борбору Кокон шаары эмес, Ташкент шаары аркылуу жүргүзүлгөн. Анткени Ташкент шаары аркылуу бир катар соода жолдору өткөн. Ташкент аркылуу соода жолу Кульжа,

¹ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части -21

² Энгелгард Н. Очерки Коканда.// Туркестанский сборник. -Т.458. - Ташкент, 1908. - С.47.

³ Записки о Кокондском ханстве Хорунжего Потанина (1830). // Вестник Импер РГО.-часть 18. -СПб., 1856. -С. 285.

Аулие-Атага, Бухарага Самарканд, Оро-Төбө аркылуу өтсө, ал эми Россияга кетүүчү жол кыска болгон. Ош, Андижан аймагында жашаган кыргыздардын тышкы соода-сатык мамилелери көбүнчө Чыгыш Түркстан менен жүргүзүлгөн. Бул туурасында В. В. Вельяминов-Зернов Г. Н. Потанин, Ф. С. Ефремовдун эмгектеринде эскерилет. Кокон хандыгынын аймагына саякат жасаган орус саякатчыларынын бири. Т. Н. Потанин: (Кашкардан Коконго чай, канфа (токулган кездеме)

Чыгыш Түркстан, Кашкар менен болгон сода мамилени сүрөттөгөн В. В. Вельяминов-Зернов Чыгыш Түркстанга соода жолу Кокон, Анжиян, Ош шаарлары аркылуу Кашкар менен жүргүзүлгөндүгүн тастыктайт.

Түндүк аймакта жашаган кыргыздардын XIX к. экинчи жарымындагы соода иштерин М. Венюков кыскача сүрөттөгө аракет жасаган. Г. И. Потанин, В. В. Вельяминов-Зерновдордун пикирин колдоо менен кыргыздар соода-сатык иштерин жүргүзөрүн кээде орус соодагерлери келип турганын чагылдырат. Ал тараптан кыргыздардын турмуш-тиричилигине тийиштүү буюмдарды алып келишип, айрым учурда бир жылдап туруп калышкан. Кашкардан келген товарларга мүнөздөмө берип автор, орустар, татарлар аркылуу бул жерден өндүрүлбөгөн товарларды алып келишет. «Негизинен түрлүү чыт, нанка (кездеменин бир түрү), тери, вервереть (кездеме) жана кичине күзгү, мончок, шакек жана майда чүйдөбуюмдар алынып келинет»-деп жазат¹. Ал эми кыргыздардын соода иштерине кызыккан М. Венюков, Россиядан келген товарлар өгүз, кой, түлкүнүн, суусардын терисине алмашылат деп жазат². Кыргыздар Россиядан келген булгаарыдан жасалган тери кийимдериин өзгөчө баалашкан. М. Венюков булгары териси жети-сегиз кой турат. Ал эми коло жана темир буюмдар болсо кымбат баага эркин соодалашып сатылган. М. Венюков сүрөттөгөндөй кыргыздар менен соода жүргүзүү максатында Кульжа

¹ Венюков М. Очерки Заилийского края и Причуйской страны. // Зап импер РГО. КН 4. –СПб., 1861. –С.111.

² Венюков М. Очерки Заилийского края –С.111.

тарабынан кытайлыктар келишкен. Кульжалык кытайлыктар ордону (кыргыздар жашаган аймак автордун эмгегинде «Дикая ордо»-деп сүрөттөлөт) чай, күрүч, тамеки жана жибек буюмдарын орточо баага, койго беришет¹ -деп эскерет. Ал эми кыргыздардын манаптары аялдарына Кокон жана Ташкент шаарларынан саналуу гана сандагы ала-була жибек материалдарын алдырышкан.

Демек биринчиден, жибек материалдарын табуу кыйын болсо, экинчиден, кымбатка туруп, сатып алууга барынын эле чамасы келбеген.

1850-ж. РГО тапшырмасы менен Оренбург крайына «сода иштери боюнча аркыл маалыматтарды чогултуу үчүн» жиберилгенин². 1850-ж. ноябрь айында П. И. Небольсин Орто Азия менен болгон орус соода иштерин жакшыртуу проектисин өкмөткө сунуш кылган. Оренбург крайында жүрүп чогулткан материалдарынын негизинде көлөмдүү эмгегин жарыялаган³. П. И. Небольсиндин эмгегинде жалпысынан Россия империясы менен Орто Азиянын ортосундагы тарыхый соода байланыштарына кеңири токтолуп өтүп, Орто Азия хандыктары менен Россиянын ортосундагы соо жолдору, ташылып алып келинген товарлар, алардын жылдык жүгүртүүсүнө талдоо жүргүзгөн.

Аулие-Ата, Токмок жана Ысык-Көл уездеринин тышкы соодасы туурасындагы маалыматты, 1869-ж. Тянь-Шань аймагына саякат жасаган А. В. Каульбарстын эмгегинде сүрөттөлөт⁴. Аулие-Ата уездинин тышкы соодасы Кара-Буура аркылуу Наманган уезди менен жүргүзүлөт. Автордун берген маалыматы боюнча 1869-ж. Аулие-Ата уезди аркылуу Наманган уездине 708, 855 (руб) суммадагы 307, 887 баш кой сатылганын белгилейт⁵. Токмок, Ысык-Көл уездерине караганда Аулие-Ата уездинде жашаган кыргыздар Намангандык кыргыздар менен тышкы соода-сатык мамилеси жакшы өнүккөндүгүн

¹ Венюков М. Очерки Заилийского края –С.111.

² Небольсин П. И. Очерки торговли России с Средней Азией. –Спб., 1855.

³ Небольсин П. И. Очерки торговли России с Средней Азией. –Спб., 1855.

⁴ Каульбарс А. В. Материалы по географии Тянь-Шаня, Собранные во время путешествия 1869. // Тур. Сборник. Т. 121.

⁵ Каульбарс А. В. Материалы по географии// ТС.- Т. 121. -С.450.

тастыктайт. Ал эми Намангандан Кара-Бура аркылуу Аулие-Ата уездине азиялык пахта жана жибек кездемелерин ал жактан көп эмес сандагы орус товарлары жеткирилип турган¹. Аулие-Ата уезди менен Наманган уездеринин ортосундагы тышкы сооданын жүрүшү, географиялык жагдайдан улам жаралган көрүнүш. Анткени Талас менен Аксы аймагы географиялык жактан чектешип тургандыктан Таластык-Аксылыктардын ортосундагы соода-сатык иштери ушул күнгө чейин деле өнүгүп келе жаткандыгын байкоого болот.

Тянь-Шань аймагынын географиялык абалын жакшы өздөштүргөн А. В. Каульбарс, Кашкар менен Токмок уездинин соода иштерине токтолуп өткөн. «Кашкардан Токмоко келе жаткан караван жолу Нарын чебинен кыргыз көпүрөсү аркылуу өтөт. Кокон ээлигинен каравандар Кетмен-Төбөдөн Тогуз-Торо, Куртка аркылуу Нарынга келет. Ал жерден Жумгал, Суусамыр, Кочкор ж.б. тараптарга жөнөтүлөрүн белгилейт². Ошол эле учурда Куртка аркылуу Кашкардан соода кербендер келип, Соң-Көлгө жетип, ал жерден Жумгал, Кочкор, Суусамыр аймактарына кетерин көрсөтөт.

Автор белгилегендей, Чыгыш Түркстандан жана Кокондон даба (материалдын бир түрү) түрлүү чапандар, жибек материалдар алынып келинген. Чыгыш Түркстан менен соода жүргүзүүдө Кыргыздардын малы товардык эквивалант катары кызмат аткарганы белгиленет. А. В. Каульбарс Жети-Суу областынан 1868-ж. Алты-Шаарга 10.000 кой, орточо 240 рубль баасында сатылып, жалпы суммасы 2400 рублди түзгөнүн белгилейт. Бирок бул көрсөтүлгөн сумма так эмес болгон. Анткени соода жүгүртүү иштерин уезде эсепке алуучу орган болгон эмес. Бирок, А.В.Каульбарс белгилегендей Кашкар менен тышкы соода-сатык иштери тынымсыз эле жүрүп турган. Алсак, 1868-ж. жылы эле Нарын көпүрөсү аркылуу Кашкарга 56 караван 64.613 руб. Көлөмдөгү товар менен өткөн³.

¹ Каульбарс А. В. Материалы по географииС.450.

² Каульбарс А. В. Материалы по географии -С.451.

³ Каульбарс А. В. Материалы по географии ТС. Т. 121-С.451.

А. В. Каульбарстын аталган эмгегинде Пржевальск уездинин ички жана сырткы соода иштерине кыскача токтолуп өткөн. Автор белгилегендей уездеги соода иштери 1868-жылга чейин ички жана Алты шаардан Кульжага транзиттик жол менен жүргүзүлгөн. Соода караван жолу Алты шаардан Кульжага, андан Караколго келген. «Алты шаардан –деп жазат автор:-күмүш, бөз, жибек, материал, чапан, кийиз, кыргыз мылтыгы, тери буюмдар, ээр ж.б. ташып чыгарылган. Кулжадан болсо, кытай материалдары, ямба (күмүш куймасы, кытай монетасы) жаныбарлардын териси, негизгиси кой ташып чыгарылган¹. Демек, Каульбарстын эмгегинен белгилүү болгондой, кыргыздар соода-сатык иштерин Чыгыш Түркстандын шаарлары менен активдүү жүргүзүшүп турган.

XIX к. 70-90-жылдары кыргыздардын соода иштерин сүрөттөгөн эмгектер өзүнүн маани мазмуну жагынан айырмалана баштаган. Көбүн эсе уездер боюнча түзүлгөн статистикалык маалыматтарды камтыган отчеттук мүнөздөгү маалыматтар мезгилдүү басма беттерине жарыяланып турган. Өз учурунда «Түркстан жыйнагына» жарыяланган мамилелерди сүрөттөгөн эмгектерди катарына А. Иванов² жана А. Л. аттуу авторлордун эмгектерин кошууга болот. Орус саякатчыларынын бири И. А. Параманов өз учурунда Кашкарга саякат жасаган падышачылыктын өкүлү. Автор өзүнүн көлөмдүү макаласында орус товарларынын Кашкарга өтүүчү транзиттик соода жолдорун белгилеп кетет. Чыгыш Түркстандын шаарларынын ичинен Кашкар, Алты шаар негизги соода борборлору экендигин белгилеген автор, орус товарлары төмөнкү үч соода жолу аркылуу өтөөрүн көрсөтөт: 1) Аксу, Кульжа, Верный, Семипалатинск. 2) Терек-Даван, Ош, Кокон-Ташкент. 3) Нарын-Токмок, Верный-Ташкент³. Автор, Кашкарга саякат учурунда бул соода жолдору аркылуу орус товарлары ташылып келээрин баса белгилеген. Ал эми Нарын аймагы болсо Кашкарга

¹ Каульбарс А. В. Материалы по географии ТС. Т. 121-С.453.

² Отчет общества И. А. Параманова о настоящем положении торговли в Кашкаре. // ТС.-Т. 51. Иванов А. Ысык-кульского уезда. // ТС. Т. 60: А. Л. Заметки о Средней Азии. // ТС. Т.89.

³ Отчет члена общества И. А. Параманова о настоящем положении торговли в Кашкаре. // ТС. –Т.51. –С.51.

кетүүчү негизги транзиттик жол катары кызмат аткаргандыгын баса белгилеп, бир катар статистикалык маалыматтарды келтирет.

Пржевальск уезди 1869-ж. чейин Чыгыш Түркстан үчүн маанилүү соода катнашы болгонун белгилейт. 1869-ж. баштап, кандайдыр бир себептерден улам Чыгыш Түркстандан Ысык-Көл аркылуу соода кылуу токтоп, 1867-ж. караганда 1869-ж. товар ташып келүү эки эсеге азайып кеткендигин белгилейт. Ысык-Көл кыргыздар жана калмактар акча бирдигин колдонуу тажрыйбасы жок болгондуктан эсептешүү кыйынга турганын белгилейт автор. «Алар өзүнө керектүү кездемелерди койго алмаштырышкан. Орус акчасын алардын колдонуусунда жок. Масален А. Ивановдун макаласынан болсо, Ысык-Көлдүк кыргыздардын Кашкар аймагы менен болгон соода иштери сүрөттөлөт. Аларга аларга (кыргыздарга) бир кой үчүн 2 руб. 50 тайын жана 3 руб. унуш кылса, алар көнүшпөйт. Ошол эле учурда сарттар менен ар кыл товар үчүн алмашууга барышат, ал товарлардын баасы 1 руб. жакын болот деп жазат¹[]. Демек, акча бирдигин колдонууда тажрыйбасы жок кыргыздардын эсебинен сарттардын пайда тапканын макаланын автору белгилеп өтөт. А. Ивановдун макаласынан белгилүү болгондой, каралып жаткан доордо кыргыздардын арасында акча бирдигин колдонуу кеңири таркай электигин билүүгө болот.

Кашкар шаары менен түндүк аймакта жашаган кыргыздардын соода-сатык иштери, аты-жөнүн толук жазбаган «Заметка о Средней Азии»-аттуу макалада чагылдырылган. Алсак, макаланын автору кара кыргыздар Кашкар менен бөз, чапан, жука ак жүн, идиш-аяк, чай, күмүш ж.б. товарларын койго алмаштырышат². Соода жүргүзүүдө тоолук кыргыздардын малы арзанга турган. Ал эми кара кыргыздар Кашкарлыктарга болсо, малдан башка, тери, түлкүнүн жана сүлөөсүндүн терисин, ал эми Кашкарда жашаган кытайлыктарга бугунун

¹ Иванов А. Из Иссык-кульского уезда. // ТС. –Т. 60. –С. 144.

² А. Л. Заметки о Средней Азии. // ТС.-Т. 89. –С. 302.

мүйүзүн жана панты саткан¹. Панты-бул жаш маралдын жана чаар бугунун дары жасалууга колдонуулучу мүйүзү.

Түндүк кыргыздардын Чыгыш Түркстандын бир катар ири шаарлары менен соода-сатык иштерин жүргүзөөрүн «Түркстан жыйнагынын»-бетине жарыяланган көптөгөн макалалардан арналып жазылган.

XIX кылымдын 70-90-жж кыргыздардын чарбасына байланышкан маалыматтар отчеттордо²статистикалык³ жерге жайгаштыруу комитетинин атайын уюштурган экспедициялардын⁴ материалдарында чагылдырылган. Бул учурда Кыргызстандын аймагында ярмаркалар, соода пункттары жана магазиндер түзүлө баштаган.

Жети-Суу областынын басма органдарынын бири болгон «Обзор Семиреченской области»-аттуу жыйнактан бул туурасында материалдарды табууга болот. Алсак «Обзордо» Жети-Суу областында XIX к. 80-90-жылдары айыл жергесинде жарманкелик соода өнүккөндүгү белгиленет. Көчмөн турмушка шартталган Кыргызстандын аймагында Ат-Башы, Каркыра, Аулие-Ата талааларында, ал эми Пишпек, Токмок, Пржевальск шаарларында жармаркелер пайда болгон⁵.Тоо аймактарында уюштурулган жарманкелерде Россиялык өнөр-жай товарлары жергиликтүү колдон жасалган буюмдар жана Кашкардан жасалган буюмдар алынып келинген. Кыргыздар жашаган тоо аймактарына келген соодагерлердин негизги максаты мал жана андан жасалган азык-тулуктөрүн сатып алуу болгон.

¹ А. Л. Заметки о Средней Азии. // ТС.-Т. 89. –С. 302.

² Кауфман К.П. ² Проект К подданнейшего отчета ген.губ. К.П. фон Кауфмана 1 по гражданскому управлению и «устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства в областях Туркестанского генерал-губернаторства 7-ноябрь 1867, 25-марта 1881. Спб, 1885. Обзор Ферганской области за 1889-1916.- Новый Маргилан,1889-1916. Обзор Семиреченской области за 1882-1913.- Верный 1883-1915;

³ материалы по землепользованию кочевого кыргызского населения южной части Ферганской Долины (Ошский, Скобелевский и Кокандский уезды)-Ташкент, 1915; Материалы по киргизскому землепользованию Ферганской области. Андижанский уезд.-Ташкент. 1913; Материалы по киргизскому землепользованию Ферганской области. Намангаский уезд. Ташкент. 1913

⁴Румянцев П.П. Материалы по исследованию туземного и русского старожильского хозяйства «землепользования и собранные и разработанные под руководством П.П. Румянцева. I,II (2 часть) Джанкентский уезд. Киргизское хозяйства.-Спб, 1912.

⁵ Обзор Семиреченской области за 1890 год.

Жарманкелер менен катар XIX к. экинчи жарымында базар соодасы өнүгө баштаган. Базар соода пункттары өзгөчө Кыргызстандын түштүк аймагында жанданган. Масален 1814-ж. Түштүк Кыргызстанда 19 базар пункттары иштеп турган¹. Жыл сайын чыгып туруучу «Обзор Семиреченской области»-аттуу басылмада Ысык-Көл, Пишпек уездеринде жашаган кыргыздардын мал менен соода кылуусу жыл санап өскөн. Масален 1870-ж. Ысык-Көл уездинен 54111 баш кой, 70 жылкы сатылса, 1912-ж. 835215 кой, 30120 жылкы, 11680 мүйүздүү мал, 509 төө сатылган². Демек 40 жылдын аралыгында кыргыздардын малына болгон талап 7-8% өскөндүгүн көрүүгө болот.

XIX к. экинчи жарымында соода кылуунун негизги түрлөрүнүн бири дан эгиндери болгон. «Обзордун» 1885-ж. келтирилген статистикалык маалыматы боюнча 1885-ж. Токмок уездинде 105 пуд эгин, 21000 руб. Ысык-Көл уездинде болсо 34 пуд эгин 10000 руб. сатылган³. Ал эми П. П. Румянцевдин келтирген маалыматы боюнча Пишпек уездиндеги кыргыздар болсо, базардан эгиндеринин 8,9 % мал продуктуларынын 35, 6% камсыз кылышкан⁴.[] «Обзордо көрсөтүлгөн статистикалык маалыматтарда белгиленгендей, Пишпек, Ысык-Көл уездеринде жашаган кыргыздар Кытай менен соода-сатык иштерин жүргүзүшкөн. Караван жолдору Пишпектен-Токмок, Боом капчыгайы, Балыкчы аркылуу кетип, бир тарабы Нарынга, эки жол Ысык-Көлдүн түндүк жана Түштүк жээктери аркылуу Пржевальск шаарына кеткен.

«Обзорлордо» келтирилген статистикалык маалыматтар боюнча малдын санынын улам өсүп турганын байкоого болот. Фергана областынын кыргыздар жашаган Ош, Кокон, Наманган уездеринде негизинен жылкы, кой,

¹ Обзор Семиреченской области за 1890 год.

² Обзор Семиреченской области за 1891 год.

³ Обзор Семиреченской области за 1885 год.

⁴ Материалы по обследованию туземного и русского старожильского хозяйства и землепользования в Семиреченской области, собранная и разработанные под руководством П. П. Румянцева. Т.7. Вып. 2. Ч. 2. –ПТ. 1916. –С.

эчки, өгүз кармашкан. Мисалы, 1912-жылы Наманган уездинин тоо аймак тарындагы кыргыз болуштуктарында 61375 кой, 53546 эчки, 26185 жылкы, 20907 баш мүйүздүү мал, 2127 төө жана 541 эшек болгон.¹ Бул аймакта негизги мал чарбачылыгынан түшкөн пайдасы 41 пайызды түзгөн.² Аталган отчеттордо, жыйнактарда уезддеги малдын саны туурасында статистикалык маалыматтар келтирилет. «Обзор Семиреченской области» - аттуу аймактык аскер-губернаторунун отчетунун материалдарын чагылдырган басылманын маалыматындагы статистикалык маалыматтарга токтолуп көрөлү. «Обзордо» көрсөтүлгөндөй: «1870-жылы Ысык-Көл өрөөнүндө жашаган бугу кыргыздарында 29973 адам болсо, алар 3384 төө, 74168 жылкы, 12912 мүйүздүү мал, 221437 баш кой, кармашкан»³. Ал эми К. П. Кауфмандын отчетунда болсо «1872-жылы Токмок жана Ысык-Көл уездеринде 178504 жылкы, 13283 мүйүздүү мал, 915702 кой, 12258 төө, 12 эшек жана качыр болгон.»⁴

Демек, жогорудагы авторлордун эмгектерине таянсак, кыргыздардын негизинен мал чарбачылыктын эки түрү өнүккөн: 1) жылкычылык жана жүндүү кой, эт сүт багытындагы кой. Негизинен кыргыздар жылкы, куйруктуу кой мүйүздүү мал (эчки уй) төө жана топоз кармашкан. Малдын бул түрлөрүн бардык жерлерде багышкан. Бирок, 70-90-жж материалдарга таянсак, кой багуу негизинен талаа уезддеринде жылкы болсо тоолуу жерде, мүйүздүү малды болсо, тоо этектеинде кармашкан кыргыздардын чарбалык турмушунда кой негизинен басымдуулук кылган. Анткени кой көчмөндөрдүн эт, сүт, азыктарына жана боз үй, кийим тигүү үчүн керектүү материалдарды берген. К. П. Кауфмандын отчетунда Ысык-Көл өрөөнүндө бугу уруусу 29973 адам жашаса, 1870-жылы болсо, алардын 3384 баш төөсү, 74168 баш төөсү, 12912 баш

¹ Материалы по киргизкому землепользованию. Ферганская область. Наманганский уезд.-Ташкент,1913.-с.,ә

² Там же.-с.62.

³ Сведение о числе кочевого населения Семиреченской области от 1870-1871 гг// материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. Вып. 3-спб, 1874. -с

⁴ Проект К подданнейшего отчета ген.губ. К.П. фон Кауфмана 1 по гражданскому управлению и «устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства- Спб, 1885.-с.273.

мүйүздүү малы 221437 баш койу болгон деп белгилейт. Ал эми 1872-жылы Токмок жана Ысык-Көл уездеринде 178504 жылкы, 13283 мүйүздүү мал, 915712 кой, 19258 төө, 12 эшек болгондугун белгилеп өткөн.¹ Бул статистикалык материалдар өз учурунда аскер-губернаторлору, уездик начальниктердин берген маалыматы боюнча түзүлүп, жарыялан.

XXк. башындагы кыргыздардын соода иштери боюнча маалыматтарды Н.Зеландтын эмгегинде сүрөттөлөт. Автордун “Кашгария и перевал Тянь-Шанья”²-аттуу эмгеги автордун 1886жылы Верный шаарынан Кашгарга жасаган саякаты боюнча күндөлүк формасында жазылган. Кашкардагы Россия империясынын консулунун Аксу шаарында чыккан холера оорусуна байланыштуу Н.Зеланд командировкага жиберилген. Н.Зеландтын аталган күндөлүк формасында жазылган көлөмдүү эмгеги 9 бөлүктөн туруп, Верный шаарынан Кашгарга чейинки өзү күбө болгон фактыларды чагылдырууга аракет жасаган. “Нарындан Кашгарга” чейинки деп аталган бөлүгүндө аймактын жалпы географиялык абалы сүрөттөлүп, Аб-Башыдыга уюштурулган ярмарга токтолуп өткөн. Автор белгилегендей Ат-Башыда Кашгар жана Россиядан товарлар алынып келинип ярмарга уюштурулат. Соода иштерин кыргыздардан тышкары сарт, жана татарлар жүргүзүшөт³. Кашкар-Ош, Нарын-Кашкар соода жолдорунун маанисине токтолгон автор 1882-1884жылдар аралыгындагы товар жүгүртүү боюнча төмөнкүдөй фактыларды келтирет⁴:

	1882	1883	1884
Ташып чыгаруу	800.343	1.018067	1.360.023руб
Ташып келүү	560.219	803.183	838.781
Ташып келүү айырмасы	240.124	214.884	521.242

¹ Проект К подданнейшего отчета ген.губ. К.П. фон Кауфмана 1 по гражданскому управлению и «устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства- Спб, 1885.-с.273.

² Зеланд Н. Кашгария и перевал Тянь-Шанья. Путевые записки Н.Зеланда.-Омск 1888

³ Зеланд Н. Кашгария и перевал Тянь-Шанья. Путевые записки Н.Зеланда.-Омск 1888.-С.12

⁴ Зеланд Н. Кашгария и перевал Тянь-Шанья. Путевые записки Н.Зеланда.-Омск 1888.-С.134

Таблицадан көрүнүп тургандай 1882-1884 жылдар аралыгында ташып келүү жана ташып чыгаруунун көбөйгөндүгүн байкоого болот. Товар алмашуунун кескин өзгөрүшү автордун пикиринде, Кашгарда орус консулунун ачылышы менен түшүндүрүлөт. Автордун күндөлүгүнө баяндалган маселердин дагы бири, бул Токмок уездинин аймагындагы мөмө-жемиштердин эгилиши. Алма, өрүк, коон, дарбыз эгилген талааларды көргөн, автор алардын түшүмдүүлүгү жогору экендигин баса белгилеп өткөн¹. Н. Зеландтын аталган күндөлүгүнөн Верный-Нарын-Кашгар аймактары, алардын тургундары, чарбасы, саясий абалы боюнча кызыктуу метаалдарды алууга болот.

Соода мамилелери боюнча бир катар кызыктуу материалдар Н. Маевдин, Н. Пантусовдун, Северцов Н., Е. П. Ковалевскийдин² калемине таандык. Жол күндөлүк иретинде жазылган макалалардын авторлору Кашгардын соода жүргүзүү үчүн мааниси анын ролуна токтолуп өтүшөт. Нарын аймагындагы Атбашы, Куртка, Жумгал, Кочкор аймактарынын географиялык талдоо жасаган Н. Северцов, орус келгиндери үчүн ынгайлуу жерлер экендигин белгилеп келип, Токмок уездиндеги соода иштерине көңүл бурга. Токмок уезди соо борборлорунун бири, ал жерге Верный, Акмоло, Кашгар тараптан товарлар келип турат. Соода иштерин негизинен татарлар, саттар жүргүзүшөт деп белгилейт³. Демек, соода иштери анын багыттары, негизги ташылып келинүүчү, ташылып кетүүчү товарлар, соода борборлору туурасындагы материалдар көбүнчө статистикалык маалыматтарда, отчеттордо билдирилип, өз учурда “Обзорлор” аттуу басылмаларда жарыяланып турган.

¹ Зеланд Н. Кашгария и перевал Тянь-Шанья. Путевые записки Н. Зеланда.-Омск 1888.-С.16

² Маев Н. Торговые сношения с Кашгаром//Материалы для статистики Туркестанского края. –Вып. IV.-СПБ, 1876, Северцов Н. О торговых поселениях к югу и к западу от Иссык-Куля//Материалы для статистики Туркестанского края. –Вып. IV.-СПБ, 1876,(стр.100-146)-= ТС.-Т.122.

Нантусов Н.Сведения о торговой и промышленной статистики азиатского населения г.Ташкент// Материалы для статистики Туркестанского края. –Вып. IV.-СПБ, 1876.ТС.-122; Ковалевский Е.П. Встреча Н.Н.// ТС.-Т32.-Стр.215-238

³ Северцов Н. О торговых поселениях к югу и к западу от Иссык-Куля//Материалы для статистики Туркестанского края. –Вып. IV.-СПБ, 1876,(стр.100-146)-= ТС.-Т.122.- С.127.

Жыйынтык:

- XIXк.экинчи жарымы XXк. башында кыргыздардын соода-сатык мамилелери негизинен алардын мал чарбачылыгы менен түздөн-түз байланыштуу болуп натуралдык алмашуу жолу өрчүгөнүн А.В.Каульбарс, В.Вельяминов-Зернов, Ф.С.Ефремов, Г.Н.Потанин ж.б. авторлордун эмгектеринде белгиленет.
- Ички соода-сатык мамилелери түндүк, түштүк аймактарын байланыштырып, соода жолдорунун калыптануусуна гана эмес өз ара карым-катнашты чыңдоодо негизги рол ойногондугун Ф.Назаров, Н.Зеланд, Ч.Валиханов ж.б. сыяктуу авторлордун эмгектеринде көрсөтүлөт.
- XXк башында жарык көргөн статистикалык материалдарга, обзорлорго таянсак Кыргызстандын аймагында соода жарманкелери, базарлар ж.б соода кылууга багытталган жайлар өнүгө баштаганын кабарлайт.

Корутунду

XIX к. экинчи жарымы XX к. башындагы Россия империясынын Орто Азияга карата жасаган геогсаясатынын натыйжасында орус тарыхнаамасында кыргызтаануу маселесинин жаралышына жана өнүгүшүнө шарт түзүлгөн. Кыргыз элинин тарыхын изилдөө Түркстан аймагында түзүлгөн коомдук уюмдар, мезгилдүү басма сөз беттеринде чагылдырыла баштаган. Илим чөйрөсүндө кыргыздар туурасындагы алгачкы маалыматтар XVIII к. экинчи жарымынан тарта топтолуп, кыска мүнөздөгү билдирүүлөр В. Н. Татищев, П. И. Рычков, Ф. Беневени, Ф. С. Ефремов, И. Т. Андреев сыяктуу падышачылыктын өкүлдөрү, аскердик-чиновниктик кызматта туруп, өзүнүн ишмердигин илимий кызыгууга жумшаган кызмат адамдары тарабынан жазылган.

Кыргызтаануу маселесин системалуу түрдө изилдөө Россия империясынын тышкы саясатынын күчөшү жана орус географиялык коомунун (1845) түзүлүшү менен тыгыз байланыштуу. XIX к. экинчи жарымынан тарта баяндоо формасы, көлөмү, багыты боюнча айырмалаган изилдөөлөр жаралган. Аталган мүнөздөгү эмгектерге И. А. Бардашев, П. П. Семенов, Ч. Валиханов, И. Воронин, Т. Ф. Нифантьев, Д. Телятников, А. В. Безносиков, М. Венюков өндүү авторлордун эмгектерин кошууга болот. Аталган авторлор Кыргызстандын аймагына котормочу, саякатчы, чалгындоочу, картограф, геодист ж.б. миссияны аткарууга жөнөтүлгөн падышачылыктын өкүлдөрү болушкан. Билими, профессиясы боюнча ар кыл кесиптин ээлери болушкан. Ошондуктан алардын изилдөөлөрүндө илимий аппарат, изилдөө ыкмасы, булактык базасы, баяндоо формасы сыяктуу илимий түшүнүктөрдөн дайыма эле сакталган эмес. Аталган авторлордун билдирүүлөрү, командировкалык отчеттору, күндөлүктөрү эл арасынан топтолгон материалдары обзордук мүнөздө болуп, мазмуну боюнча тарыхый-географиялык, этнографиялык багытта болгон.

Белгилей кетчү көрүнүш орус географиялык коомунун түзүлүшү менен финансалык каржылоо Орто Азияга карата багытталган “илимий-чалгындоо” иштери күчөп, кыргызтануу маселесин өнүгүшүнө шарт түзүлө баштаган. Орус географиялык коомунун атайын басылмалары болгон “Записки РГО”-аттуу басылма органдарына илимий-чалгындоонун” жыйынтыктары, отчеттору, билдирүүлөрү, илимий баяндамалар жарыяланып турган.

1865-жылы Түркестан областы, ал эми 1867-жылы Түркестан генерал-губернаторлугунун түзүлүшү менен жаңы административдик башкаруу системасынын киргизилиши «түркстан таануунун» бир бөлүгү катары «кыргызтаануу» багыты системалуу мүнөздө изилдөөгө айланат. Орус тарыхнаамасында кыргыздардын саясий социалдык-экономикалык турмушун чагылдырган өзүнүн көлөмү, мазмуну илимий багыттагы боюнча айырмаланган эмгектер жаралат. Колониалдык саясатты жүргүзүү эң оболу жергиликтүү

элдин коомдук-саясий абалы, социалдык түзүлүшү менен таанышуу болгон. Бул багытта орус саякатчылар, чыгыштаануучулары, Ч.Валиханов, Н.А. Северцов, П.П. Семенов, В.Вельяминов-Зернов, Н.А. Аристов, В.А. Полтарацкий, Ф. Р. Остен-Сахен, М. Венюков ж.б эмгектерин кошууга болот. Аталган авторлор кыргызстандын аймагында болушуп, окуялардын күбөөсү катары маалымат топтошкон. Албетте күбөлөнгөн окуяларды сүрөттөөдө ар бир автордун субъективдүү көз карашына байланыштуу болгон. Ошол эле учурда кыргызтаануу маселесин изилдеген авторлорго мүнөздүү бир көрүнүштү байкоого болот. Алсак, бул бир эле тарыхый фактынын бир канча авторлордун эмгектеринде кайталап чагылдыруусу болуп саналат. Алсак, түндүк кыргыздардын аймагында жашаган уруулардын курамы боюнча келтирилген Ч. Валиханов, М. Венюков, Н.А. Северцов, ж.б маалыматтары окшош. Эмгек жазууда илимий шилтеме түшүнүгү жок болгондуктан тарыхый маалымат берген авторлорду аныктоо кыйын. Бир фактыны кайталап жазуу ыкмасы башка маселелер боюнча кездешет.

Кыргыздардын саясий абалын, ички уруулук түзүлүшүн, изилдөөгө алган авторлорго Ч. Валиханов, М. Венюков, П. П. Семенов, В.Вельяминов-Зернов, Г.Загряжский ж.б. кошууга болот. Аталган авторлого маалымат топтоо миссиясы жүктөлгөндүктөн, алардын чыгармалары “обзордук” мүнөздө болгон. Алардын катарына “Обозрение Кокондского ханства в нынешнем его состоянии” жана “Сведения о дикокаменных киргизах”-аттуу макалаларды кошууга болот. XIX кылымдын экинчи жарымында кыргыздардын саясий абалына топтолгон изилдөөчүлөр, Кыргызстандын түндүк жана түштүк аймагында жашаган кыргыздардын абалы бирдей эместигин белгилешет. Кокон хандыгынын ички саясий абалын сүрөттөгөн В. Вельяминов-Зернов, В. Наливкин, А.Л. Кун, А.П. Федченко, И.П. Потанин , Н.А. Северцов өндүү авторлордун эмгегинен түштүк кыргыздар хандыктын саясий турмушуна активдүү гана катышпастан, көчмөндөр менен отурукташкан калктын ортосунда

жүргөн так талашуу процесстеринде активдүү ролду ойношкондугун сүрөттөшкөн. Түштүк кыргыздардын ордо күрөшүндө жүргүзүп келген ролу өзгөчө В.Наливкин, , Н.А. Северцовдун эмгектеринде баса белгиленет. Ал эми Ч.Валиханов, П.П. Семеновдун ж.б эмгектеринде болсо түндүк кыргыздардын Россияга каратылар алдында ич ара феодалдык чыр-чатактардын күчөп тургандыгы бирдиктүү башкаруу формасынын жок экендиги белгиленет. Советтик жана постсоветтик доордогу изилдөөлөр Б. Жамгерчинов, А. Хасанов, Б. Өмүрбеков, Т. Кененсариев сыяктуу изилдөөчүлөр да уруулар арасындагы бирдиктүү мамлекет түзүү демилгеси көтөрүлгөндүгүн ырасташат.

Орус тарыхнаамасындагы кыргызтаануучулар тарабынан чагылдырган маселелердин бири XIX к кыргыз коомунун социалдык стратификациясы туурасындагы маселе. Бул маселе боюнча Ч. Валиханов, Н.Гродеков, О. Шкпаский, М. Венюков, Т.Г. Загряжский, А. Талызин, Л. Костенко ж.б эмгектерин атоого болот. Жогорудагы авторлор кыргыз коомчулугу манап, бий, бай, букара катмарларынан турат деп белгилешип ар бир катмардын өкүлдөрүн аткарган функциялары милдеттерин аныктоого аракет жасашкан. Аталган авторлордун эмгектеринде «коомдук катмар» «тап» түшүнүктөрү кездешпейт. Бирок, кыргыз коомчулугунда жашап жаткан «өкүлдөр, топтор» алардын ич ара бөлүнүүсү жөнүндө гана тарыхый фактылар келтирилет. Ошондуктан коомдук катмарлар жөнүндөгү түшүнүк, советтик тарыхнаамада марксисттик-лениндик идеологиянын чегинде жаралган концепция экендигин баса белгилөө керек.

Каралып жаткан кыргызтаануу маселесиндеги орчундуу маселесиндеги темалардын бири кыргыздардын чарбасы, соода мамилелери боуп саналат. Жогорудагы авторлордун эмгектеринин көпчүлүгүндө чарба соода маселелери сүрөттөлөт. Жыйынтыктап айтканда орус тарыхнаамасында 50 жылдан ашуун аралыкта кыргыз элинин саясий социалдык, экономикалык, маданий тарых чагылдырган булакнааманын жана тарыхнааманын булактык мүнөздөгү өзүнүн мазмуну көлөмү багыты жана мүнөзү боюнча айырмаланган эмгектер жаралган.

Орус тарыхнаамасындагы кыргызтаануу маселеси илимий, практикалык, илимий- крайтаануучулук багытта жаралып, өнүккүндүгүн белгилөө керек. Илимий багытта кыргыз элинин тарыхына арналып, өзүнүн илимий баалуулугу, маалыматтуулугу, көлөмү мазмуну жана изилдөө методологиясы боюнча айырмаланган эмгектердин катарына Н. Аристов, Ч. Валиханов, В. Наливкин эмгектерин кошууга болот. Практикалык багыттагы эмгектердин катарына П. П. Семенов, Н. Краснов, Н.А. Северцов ж.б.эмгектерин кошууга болот. Практикалык мүнөздөгү эмгектерди өз ара эки багытка бөлүп кароого болот. Кыргызстандын климаттын жаратып, географиялык абалын, изилдөө менен келечекте Россия империясынын көчүрүп келүү саясатына эң оболу келгендерди жайгаштыруу маселесинин практикалык сунуштарды берүү милдетин аткарган эмгектер болуп саналат.

Орус тарыхнаамасында крайтаануучулук мүнөздөгү эмгектер жол күндөлүк, отчет формасында административдик иш боюнча, профессионалдык мүнөздөгү тапшырманы аткарууга келишкен падышачылыктын өкүлдөрү тарабынан түзүлгөн. Мындай эмгектер публицистикалык эркин, күндөлүк формасында жазылган. Алардын катарына Н. Зеланд, П. Аверьянов А. Иванов, А Н. Краснов ж.б. эмгектерин кошууга болот.

Практикалык сунуштар

Орус тарыхнаамасындагы кыргыз таануу маселесине талдоо жүргүзүү менен төмөнкүдөй практикалык сунуштар талап кылынат:

- Кыргызтаануу маселесин тереңдиртип изилдөө максатында Кыргыз ИА алдында “Кыргыз таануу” илимий борбор ачуу зарыл
- Жогорку окуу жайларда келечекте “кыргыз таануу” кафедрасын ачуу коомдук зарыл талаптардын бири

Колдонулган адабияттар:

I.Ш.1. Аверьянов П. Очерки экономического состояния Наманганского уезда//ТС.-456.-С.121-127

I.Ш.2.Авшарова М.Русская периодическая печать в Туркестане.-М.,1960-48-бет.

I.Ш.3.Айтбаев М. Социально-экономические отношения в Киргизском айле в XIX и начале XX вв. – Фрунзе, 1962.- С.144-145.

I.Ш.4.Айтмамбетов Д. Культура кыргызского народа во второй половине XIX и начале XX века.-Ф.,1967.-244-б.

I.Ш.5.А. Л. Заметки о Средней Азии. // ТС. Т.89. –С. 302.

I.Ш.6.Алекторов А.Е Указатель книг, журнальных и газетных статей и газетных статей и заметок о кыргызах. – Казань.: Типо-литография Императорского университета, 1900. – 970с.

I.Ш.7.Алибеков М. Домашняя жизнь последнего кокандского хана Худояр-хана Ежегодник Ферганской области. Т.2. – Новый Маргелан. – 1903. – С.79 –117.

I.Ш.8. Алымбаев Ж. Кыргызтаану маселелери орус тарыхнаамасында .(XVIIIк. экинчи жарымы – XXк. башы) // Кыргыздар -14 Том.- Т.7.- Бишкек, - 2011. – 630б.

I.Ш.9. Алымбаев Ж. Общественно-политическая жизнь кыргызов в русской историографии второй половины XVIII – начала XXвв. –Бишкек, 2009

I.Ш.10. Алымбаев Ж. «Туркестанские ведомости» как источник по истории кыргызов колониального периода. // Отечественная история. – Алматы, 2009. – №1.

I.Ш.11. Алымбаев. Ж.”Туркестанский сборник” жана “Туркестанские ведомости” тууралуу.

I.Ш.12. Амитин-Шапиро З.Л. Аннотированный указатель литературы по истории, археологии и этнографии Киргизии (1750–1917). – Фрунзе, 1958

I.Ш.13. Андреев И.Г Описание Средней орды киргиз-кайсаков с принадлежащими и касающимися до сего народа дополнениями и прилежащих к Российской границе Сибирской линии по части Колыванской иТобольской губерниях крепостям, собранное 1785 года капитаном Андреевым // Новые ежемесячные сочинения Ч.СХV– СХVІІІ.– СПб.,1795–1796. – С.16– 35.

I.Ш.14. Аристов Н.А. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков большой орды и каракиргизов на основании родословных сказаний и сведений о существующих родовых делений и о родовых тамгах, а также исторических данных и начинающихся антропологических исследований // Живая старина. – Вып. III – IV., 1894. – С.391– 486.

I.Ш.15. Аристов Н. А. Усуни и киргизы или Кара-киргизи. –Б., 2001. –С. 478.

I.Ш.16. Аристов Н. А. Западный Тянь-Шань очерки истории и исторической географии. Часть вторая. Кыргызы и кара-кыргызы. // Аристов Н. А. Усуни и кыргызы или кара кыргызы. –Б., 2001. –С. 484.

- I.Ш.17. Аттокуров С. Кыргыз этнографиясынын тарыхнаамасы. – Бишкек, 1991;
- I.Ш.18. Бардашев И.А. Заметки о дикокаменных киргизах // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник, Вып.Ш. – СПб., 1874.– С.384 –390.
- I.Ш.19. Бардашев И.А.Сведения о дикокаменных киргизах // ТВ.1870. – №15
- I.Ш.20. Безносиков А.С. Обзорение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии // Записки РГО. Кн.Ш. – СПб., 1849.– С.176 – 216
- I.Ш.21. Бейсембиев.Т. Тарихи Шахрухи как исторический источник. –Алматы. 1989. –с.78
- I.Ш.22. Бивак близ города Коканда // СПВ. – 1875 – № 270.
- I.Ш.23. Бичурин И. Историческое обозрение ойратов или калмыков с XV столетия до настоящего времени. – СПб., 1834. –253с.
- I.Ш.24. Бичурин И. Описание Чжунгарии и восточного Туркестана в древнем и нынешнем состоянии. Ч. 1. – СПб., 1829. – 90с.
- I.Ш.25. Бичурин И. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В трех частях. Ч.1. – СПб., 1851. – 484с.
- I.Ш.26. Бряннов А.И. На память о Фергане 1876 –1901 – Новый Маргелан, 1901.– 78с.
- I.Ш.27. Бурнашев и Поспелов. Путешествие от Сибирской линии до Ташкента и обратно в 1800 году // Сиб. Вестник. 1818. Ч. 1У. – СПб., 1819.– С.124 –180.
- I.Ш.28. Валиханов Ч Записки о Кокандском ханстве //Собр. соч., в пяти томах. – Алма-Ата: Главная редакция Каз.Сов.энциклопедии, 1985. –Т.3. – С. 314 –324.

- I.Ш.29. Валиханов Ч. Записки о киргизах // Собр. соч., в пяти томах. – Алма-та: Главная редакция Каз. Сов.энциклопедии, 1985. –Т.2. – С. 82 – 89.
- I.Ш.30. Валиханов Ч.Ч. “Киргизское родословие”,// Записки. Русск. Георг.общ. по .отд. этнограф.. –Т.29.-СПб,- 1861
- I.Ш.31. Валиханов Ч.Ч. “ Описание Алтышара или Кашгара” // Зап. Русск. Географ. Общест., кн.3. 1861.
- I.Ш.32. Валиханов Ч.Ч. “ О состоянии Алтышара или шести восточных городов китаецкой провинции Нан-лу(Малой Бухарии) в 1858-1859году”// Зап. Русск. Географ. Общест., кн.3. 1861
- I.Ш.33. Валиханов Ч. Очерки Джунгарии // Записки РГО. – 1860. Кн. 1– С.184 – 200. –Кн.2.– С.35–58.
- I.Ш.34. Валиханов Ч. Поездка Ч. Валиханова в Кашкар II извест. Импер РГО Т 4.-СПб., 1868
- I.Ш.35. Валиханов Ч. Соб.соч. в пяти томах. –Т.3. –Алматы, 1984-1985.Т. 2. -С. 41
- I.Ш.36. Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах, 2 том.- Алмаата, 1985. 38-бет
- I.Ш.37. Васильев И. Семиреченская область как колония и роль в ней Чуйской долины. – ПГ, 1915. – 277с.
- I.Ш.38. Вебер М. Основные понятия стратификации // СОЦИС.-М., 1994. №
- I.Ш.39. Вельяминов-Зернов В.В. Исторические известия о Кокандском ханстве от Мухаммеда-Али до Худояр-хана // Труды Вост. отд рус. Археол. общества. – Ч.2.,1856. – С.329 – 370.
- I.Ш.40. Вельяминов-Зернов В.В. Кокандское ханство по новейшим известиям // ВС. –1865. –Т.68. – С.65 – 110.
- I.Ш.41. Вельяминов-Зернов В.В. Сведения о Кокандском ханстве // Вестник РГО. –1856. –Ч.18. – Кн.5.– Отд.2.– С.107 – 152.

- I.Ш.42. Венюков М. Замечания об озере Иссык-Куле и реке Кашгаре // Вестник РГО. – Ч. 30, –1860. – С.21–32.
- I.Ш.43. Венюков М. И. Путешествие по окраинам Русской Азии и записки о них. – СПб., 1868. – 528 с.
- I.Ш.44. Венюков М. Очерки Заилийского края и Причуйской страны // Записки РГО. – Кн.4. – 1861. – С.79 – 126.
- I.Ш.45. Венюков М.И. Опыт военного обозрения русских границ в Азии. – СПб., 1873. – 487с.
- I.Ш.46. Веселовский Н. Киргизский рассказ о русских завоеваниях в Туркестанском крае. – СПб.,1894. – 221с.
- I.Ш.47. Военные действия против Кокандского ханства // ВС.–1875.– №12;
- I.Ш.48. Воронин И.и Нифантьев Т.Ф. Сведения о дикокаменных киргазах // Записки импер. РГО. Кн.V. – СПб., 1851. – С.140 –153.
- I.Ш.49. Воротников В.С Чуйские переселенческие участки в Пишпекском уезде Семиреченской области // ТС. – Т. 477. –Ташкент, 1908. – С.256 – 278.
- I.Ш.50. Воцинин В. Очерк нового Туркестана. Свет и тени русской колонизации. – СПб., 1914. – 86с.
- I.Ш.51. Гаврилов М.Р. Манап// Современный аул в Средней Азии. выпуск 10.- Ташкент, 1927,213-бет.
- I.Ш.52. Гаврилов Н. Переселенческое дело в Туркестанском крае. – СПб., 1911. – 336с.
- I.Ш.53. Г-де Локость Россия и Великобритания в Центральной Азии. – Ташкент, 1908. – 99с.
- I.Ш.54. Гейер И.И. Весь русский Туркестан. – Ташкент, 1909. – 308с.
- I.Ш.55. Гейер И.И. // ТС. – 1908 – Т.468 – С.189 – 194.

I.Ш.56. Гейнс А.К. Дневник 1866 года. Путешествие в Туркестан // В кн: Гейнс А.К. Собрание литературных трудов. Т. II. – СПб., 1898. – С. 1 – 430.

I.Ш.57. Георги И.Г. Описание всех в Российском государстве обитающих народов, так же их житейских обрядов, вер, отношений, жилищ, одежд, и прочих достопамятностей. – Ч. 2 – СПб., 1776. – 188с.

I.Ш.58. Гирс Ф.К. Отчет ревизующего, по высочайшему повелению, Туркестанский край, тайного советника Гирса. – СПб., 1883. – 463с.

I.Ш.59. Глиноецкий Н.П. История русского Генерального штаба. – СПб., 1883. Т. 1. – 1698 – 1825. – 327с.

I.Ш.60. Головин К. К вопросу о колонизации туркестанского края // ТС. – Т. 436. – 24 – 31.

I.Ш.61. Голубев А. Краткий отчет о результатах Иссык-Кульской экспедиции // Вестник РГО. – Ч. 38. – 1860. Отд. 1. – С. 183 – 198.

I.Ш.62. Голубев А.Ф. Отрывок из путешествия в Среднюю Азию-Заилийский край // Записки РГО. – Кн. 3. – 1861. – С. 114 – 115.

I.Ш.63. Григорьев В.В. Современные моменты Кокандского ханства // Труды Вост. Отд. рус. Археол. Общества – Ч. 2. 1856. – С. 113 – 118.

I.Ш.64. Гродеков Н.И. Киргизы и кара-киргизы Сыр-Дарьинской области, Т. 1, Юридический быт. – Ташкент, 1889. – 205с.

I.Ш.65. Гуламов Х. Г. Средняя Азия и Россия: источники формирования межгосударственных отношений. – Ташкент, 2005. – С. 6.

I.Ш.66. Данные полковника Верекина от 19 июня 1864 г. // ТС. – Т. 58.

I.Ш.67. Джамгерчинов Б. Очерки политической истории киргизии XIX века. – Фрунзе, 1966.

I.Ш.68. Ефремов Ф.С. Российского унтер-офицера Ефремова, ныне коллежского асессора, десятилетнее странствование и приключение в Бухии, Хиве, Персии и Индии и возвращение оттуда через Англию в Россию,

описанное им самим // РС. – 1898. – №7. Последнее, 5-е изд. – М.: Географгиз, 1952. – 88с.

I.Ш.69. Жакыпбеков Ж. Кыргыз этнографиясынын айрым маселелери (XIX кылым). – Бишкек, 1995.

I.Ш.70. Жакыпбеков, Ж. Советская историография революционного и национально-освободительного движения в Средней Азии во второй половине XIX – начале - XX (на материалах Киргизии) // Автореф. дис....канд. ист. наук – М., 1986

I.Ш.71. Жумабаев Б. М. Южный Кыргызстан глазами Российских путешественников (вторая половина XIX-начало XX вв.) – Бишкек, 1999.

I.Ш.72. Загряжский Г.С. Очерки Токмакского уезда // ТВ. – 1873, – № 9 – 10.

I.Ш.73. Загряжский Г.С. Заметки о народном самоуправлении у каракиргизов // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. – 1874. – Вып. III. – С.362 – 371.

I.Ш.74. Загряжский Г.С. Кара-киргизы // ТВ. – 1874. – № 41, 43, 44.

I.Ш.75. Загряжский Г.С. Киргизские очерки // ТВ. – 1873. – № 9, 10.

I.Ш.76. Загряжский Г.С. Быт кочевого населения долины Чу и Сыр-Дарьи // ТВ. – 1871. – № 25, 27– 32.

I.Ш.77. Загряжский Г. Юридический обычай киргизов о различных родах состояний и о правах им присвоенных // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. вып.4. СПб., 1876.- С.193

I.Ш.78. Зайцев А.Н. История 4-го Туркестанского линейного батальона, с картой, за период с 1777 по 1882 год, как материал к описанию движения русских в Среднюю Азию. – Ташкент, 1882.– 59с.

I.Ш.79. Записки о Кокондском ханстве Хорунжего Потанина (1830). // Вестник Импер РГО.-часть 18. – СПб., 1856. – С. 285.

- I.Ш.80. Заславская Т.И; Ривкина Р.И. Социология экономической жизни: очерки теории.-Новосибирск, 1991
- I.Ш.81. Зеланд Н. Кашгария и перевал Тянь-Шанья. Путевые записки Н.Зеланда.-Омск 1888
- I.Ш.82. Зеланд Н. Л. Киргизи// Записки запад Сибирского отделение импер. РГО.- СПб, 1884.
- I.Ш.83. Зибберштейн Ф. К. Путевые заметки лекаря Омского гарнизонного полка Ф. К. Зибберштейна. // Исторический архив. Т 1. –М., 1936;
- I.Ш.84. Зиябидин Максым. Фергана хандарынын тарыхы. –Бишкек. 2007.-с.27
- I.Ш.85. Иванов А.И Русская колонизация в Туркестанском крае // РВ. – Т. 211. – СПб., 1890.
- I.Ш.86. Иванов А.И. Одна из наших окраин // РВ. –1889. –Т. 205. – №11. – С.159 –199.
- I.Ш.87. Иванов А. Ыссык-кульского уезда. // ТС. Т. 60–С. 144.
- I.Ш.88. Из Коканда от 19 марта // Русский инвалид. – 1876.
- I.Ш.89. Из Ташкента // ТС. – Т. 73. – С. 176 – 182, 199 – 201, 205 – 208.
- I.Ш.90. Из Ташкента // ТС. – Т. 73. – С.256 – 257.
- I.Ш.91. Из Ферганской области // ТС. – Т.424. – С.71 – 76.
- I.Ш.92. Известия о действиях Наманганского отряда // ТС. – Т. 150.
- I.Ш.93. Извлечения из донесения полковника Веревкина. от19-го июня 1864 // ТС. – Т.58.
- I.Ш.94. Извлечения из донесения полковника Колпаковского. от 3-го октября 1862 г// ТС–58.
- I.Ш.95. Историография проблем истории Кыргызстана второй половины XIX – начала XX вв. (опыт, перспективы изучения). – Бишкек: КГНУ, 1995

I.Ш.96. Историография социально-экономической и политической истории Кыргызстана во второй половине XIX- начале XX вв.// Автореф. дис....докт. ист. наук – Б., 2012

I.Ш.97. История Казахстана дореволюционный период. Аннотированный библиографический период. Аннотированный библиографический указатель казахских, русских книг и рукописей хранящихся в фондах Центральной научной библиотеке. –Т.1-2.-Алматы, 2007.

I.Ш.98. Каль Е. Персидские, арабские и тюркские рукописи Туркестанской публичной библиотеки. – Ташкент, 1889.

I.Ш.99. Каплун Б.М. Положение об управлении Туркестанского края – СПб., 1903.– 212с.

I.Ш.100. Каульбарс А. В. Материалы по географии Тянь-Шаня, Собранные во время путешествии 1869. // Тур. Сборник. Т. 121.

I.Ш.101. Кауфман А.А. К вопросу о русской колонизации Туркестанского края. – СПб., 1903. – 205с.

I.Ш.102. Кауфман К.П. // ТС. –Т.548. – С.1 – 84.

I.Ш.103. Кауфман К.П. Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К.П. фон-Кауфмана 1-го по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства 7 ноября 1867 – 25 марта 1881 г. – СПб., 1885. – 503с.

I.Ш.104. Кауфмановский сборник, изданный в память 25-лет, истекших со дня смерти покорителя и устроителя Туркестанского края генерал-адъютанта К.П. фон Кауфманского. – М., 1910. – 247с.

I.Ш.105. Кененсариев Т. Кыргыздар жана Кокон хандыгы – Ош,1997.; Кыргызстандын Орусияга каратылышы . – Бишкек,1997; Экономическая политика царского правительства в Кыргызстане во 2-й половине XIX- начала XXвв.-,Бишкек, 2009

I.Ш.106. Ковалевский Е.П. Встреча Н.Н.// ТС.-Т32.-Стр.215-238

- I.Ш.107. Ковальченко, И.Д. Методы исторического исследования .- М.1987.- С.183.
- I.Ш.108. Кокандское ханство по новейшим известиям // ТС. – Т.23. – С.67– 110
- I.Ш.109. Костенко Л.Ф. Очерки Семиречинского края // ВС. – Т.88. – гл. I–V. – 1872. – С.157–197. – гл. VI – XI. – С.375 – 412.
- I.Ш.110. Костенко Л.Ф. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. – СПб., – 1871. – 368с.
- I.Ш.111. Костенко Л. Земледельческая производительность Средней Азии. ||ТВ. 1870, №17
- I.Ш.112. Кун А. Очерк Кокандского ханства // Известия РГО.– СПб., 1876.– Т.12. – С.59–72.
- I.Ш.113. Кун А. Некоторые сведения о Ферганской долине // ВС. – 1874, – №4. – С. 417– 448.
- I.Ш.114. Кушелевский В. И. Материалы для медицинской географии и санитарного описания Ферганской области.-Т.1-3.-Новый Маргелан, 1890.
- I.Ш.115. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. Кытай булактарынан үзүндүлөр. т.2.-Бишкек, 2003. - С.40
- I.Ш.116. Левшин А. Описание киргиз-кайсацких, или киргиз-казацких орд и степей. Ч. 2. – СПб., 1832. – 333 с.: Ч.3. – СПб., 1832.– 304с.
- I.Ш.117. Лунин Б. В. Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность конец XIX-начало XX в. –Ташкент, 1962. Ошол эле автор; Средняя Азия в дореволюционном с советском востоковедении. – Ташкент, 1965. Ошол эле автор; История Узбекистана в источниках. Узбекистан в сообщениях путешественников и ученых (20-80-е годы XIX в)-Ташкент, 1990.
- I.Ш.118. Лунин Б. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане.-Ташкент.,1958.-44-бет.

I.Ш.119. Лыкошин Н. С. Полжизни в Туркестане. Очерки быта туземного населения. –ПГ., 1916. – 412с.

I.Ш.120. Маев Н.А. Путеводитель от С-Петербурга до Ташкента.– СПб., 1870.– 53с.

I.Ш.121. Маев Н. А. От Ташкента до Верного. Путевые заметки //Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. Вып.11.– 1873. – С.336 – 350.

I.Ш.122. Маев Н. Торговые сношения с Кашгаром//Материалы для статистики Туркестанского края. –Вып. IV.-СПБ, 1876

I.Ш.123. Маллицкий Н.Г. От Чимчана до Араша // ТВ. – 1905, – № 114, 117, 121, 127, 129, 132, 141, 148.

I.Ш.124. Масальский В.И. Туркестанский край. – СПб., 1913. – 861с.

I.Ш.125. Маслова О.В. Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. – В 4-х частях. – Ч.1.1715 –1856; Ч.II. 1856 – 1869; Ч.III. 1869 –1880; Ч. IV. 1881– 1886. – Ташкент., 1955, 1958, 1962, 1971

I.Ш.126. Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области, собранная и разработанные под руководством П. П. Румянцева. Т.7. Вып. 2. Ч. 2. –ПТ. 1916. –С.

I.Ш.127. Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник.– СПб., 1872 – 1879. –Вып. –1–5.

I.Ш.128. Материалы по статистики Туркестанского края. Ежегодник.- спб,1872-1879.

I.Ш.129. Межов В.И. Библиография Азии. Указатель книги и статей об Азии на русском языке и одних только книг на иностранных языках, касающихся отношений России к азиатским государствам. – Т.1. – СПб., 389с.: Т.II. – СПб.,1892. – 257с.

- I.Ш.130. Межов В.И. «Туркестанский сборник». Систематический указатель и азбучный указатель. – СПб., 1878– Т.1–150 – С.150.
- I.Ш.131. Менский К. Путевые заметки по Семиречью // ВС. –1905, – №8. –125 – 146.
- I.Ш.132. Миддендорф А.Д.Очерки Ферганской долины. – СПб., 1882.– 301с.
- I.Ш.133. Миллер Г.Ф. Описание Сибирского царства и всех произошедших в нем дел от начала, а особливо от покорения его Российской держав по сии времена. – Кн.1. – СПб., 1750.– 457с.
- I.Ш.134. Михайлов М. Киргизы // ТС. –Т.16.– 1869.
- I.Ш.135. Мокеев А. Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане. –Б., 2010.-С. 125
- I.Ш.136. Мулла Нияз Мухаммад бин Ашур Хуканди Тарихи Шахрухи. История владетелей Ферганы. // Изд. П.Н..Пантусов. – Казань, –1886.
- I.Ш.137. Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства.-1873,-с.37.
- I.Ш.138. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии Филиппа Назарова, отдельного сибирского корпуса, переводчика, посланного в Коканд в 1813 и 1814 годах. – СПб., 1821. – 98с.
- I.Ш.139. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. – Казань, 1886. – 215с.
- I.Ш.140. Наливкин В.П.Киргизы Наманганского уезда // ТВ. –1881.– №20 – 21
- I.Ш.141. Наливкин В.П. Очерки земледелия в Наманганском уезде // ТВ.–1880 – №11, 13, 15.18 – 21; 24 – 25; 27 – 29.
- I.Ш.142. Небольсин П.И. Очерки торговли России со Средней Азией // Записки РГО. – 1855. – Кн.Х. – С. 346 – 349.
- I.Ш.143. Невин Р.И. Социальная стратификация 1991

- I.Ш.144. Недзвецкий В.Е. Узун-Агачское дело и его значение в истории Семиреченского края. – Верный, 1910
- I.Ш.145. Новые ежемесячные сочинения Ч. СХV-СVШ. –СПб., 1795-1796.
- I.Ш.146. О происшествиях в Коканде // РМ. – 1875. – № 157 – 160.
- I.Ш.147. О рукописи капитана Андреева о Средней Киргизской орде, написанной в 1785 году // Извест. РГО. 1875, Т.ХI. – СПб., 1876. – С.1– 4.
- I.Ш.148. Обзор Семиреченской области за 1882 –1906.– Верный, 1883 – 1907.
- I.Ш.149. Обзор Ферганской области за 1888 –1913гг. – Новый Маргилан, 1889 –1916.
- I.Ш.150. Обзорение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии // Записки РГО.Кн.3. – СПб., 1849. – С.176 – 216.
- I.Ш.151. Остен-Сакен Ф.Р. Поездка в Занарынский край летом 1867 года // Известия РГО. – 1869.–Т.V – С.127 – 150.
- I.Ш.152. Отчет общества И. А. Параманова о настоящем положении торговли в Кашкаре.
- I.Ш.153. Пален К.К. Всеподданнейшая записка, содержащая главнейшие выводы отчета о произведенной в 1908–1909гг. по Высочайшему повелению, Сенатором гофмейстером графом
- I.Ш.154. К. К. Паленом ревизии Туркестанского края. Часть.Ш. – СПб., 1910. –52с.Пален К.К. Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению сенатором гофмейстером графом К.К. Паленом. Областное управление. – СПб., 1910. – 353с.
- I.Ш.155. Пален К.К. Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению сенатором гофмейстером графом К.К. Паленом. Краевое управление. – СПб., –1910. – 270с

I.Ш.156. Пален К.К. Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению сенатором гофмейстером графом К.К. Паленом. Уездное управление. – СПб., 1910. –168с.

I.Ш.157. Памяти П.И. Хомутова // ТС. –Ташкент, 1908. – Т.469.

I.Ш.158. Пантусов Н.Сведения о торговой и промышленной статистики азиатского населения г.Ташкент// Материалы для статистики Туркестанского края. –Вып. IV.-СПБ, 1876.ТС.-122

I.Ш.159. Петровский Н. Очерки Кокандского ханства // ТС. – Т.76, 1873.– С.722 – 757.

I.Ш.160. Плоских В.М. Киргизы и Кокандское ханство.- Фрунзе, 1972;

I.Ш.161. Плоских В. Н. А. Аристов и его фундаментальный труд по истории кыргызов и Кыргызстана. // Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара кыргызы. –Б., 2001. –С. 5-7.

I.Ш.162. По поводу событий в Коканде // Голос. – 1875. – № 244.

I.Ш.163. Подзоров Дневник прапорщика Подзорова // Вестник импер. РГО. – Ч. 3. – СПб., 1851, Отд.IV. – С.60 – 68.

I.Ш.164. Полторацкий В.А Общий обзор страны, лежащей к западу от Заилийского края между реками Чу и Сыр-Дарьею // Зап. РГО, общ.геогр.Т.1. – 1867. – С.55 –72.

I.Ш.165. Последние Туркестанские губернаторы // ТС. – Т. – 460. – Ташкент, 1908. – С.101–106.

I.Ш.166. Посольство к Зюнгарскому Хун-Тайджи Цэван-Рабтану капитана от артиллерии Ивана Унковского и путевой журнал его за 1722-1724 годы // Записки РГО по отд. этногр. Т.10, вып.2. – СПб., 1887.

I.Ш.167. Поспелов и Бурнашев. Поездка Поспелова и Бурнашева в Ташкент в 1880 г. // Вестник РГО. – 1851. – Ч. 1, отд. У1. – С.1– 56.

I.Ш.168. Потанин Г.Н. О рукописи капитана Андреева о Средней Киргизской орде писанной в 1785 году // Извест. РГО. 1875. Т. XI. – СПб., 1876. – С. 1–4.

I.Ш.169. Потанин Г.Н. Показание Сибирского казака Максимова о Кокандском владении. // Вестник РГО, 1860. – С. 65 – 75.

I.Ш.170. Потанин Н.И. Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина (1830 годы) // Вестник РГО. 1856. Ч. 18. – СПб., 1856. – С. 254 – 289.

I.Ш.171. Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. Часть. V. Наречие дикокаменных киргизов. – СПб., 1885. – 599с.

I.Ш.172. Русские путешественники и исследователи о киргизах.- Фрунзе., 1975

I.Ш.173. Русский Туркестан. Сборник изданий по поводу политехнической выставки. М., 1872. – Вып. 1 – 3.

I.Ш.174. Рычков Н. Дневные записки путешествия капитана Н. Рычкова в киргиз кайсакскую степь. – СПб., 1772

I.Ш.175. Рычков П.И. Топография Оренбургская, то есть описание Оренбургской губернии, сочиненное коллежским советником и императорской Академии наук корреспондентом Петром Рычковым. Ч. I – II. – СПб., 1762. – С. 59 – 72.

I.Ш.176. Сапаралиев Д. Кыргыз мамлекет башкаруучуларынын эң жогорку титулдары жөнүндө // Кыргыз тарыхынын маселелери.- №2-Бишкек, 2006.- 9- бет

I.Ш.177. Савелеев П.С. Восточная литература и русские ориенталисты // РВ. – Т. 2, 1856.

I.Ш.178. Савельев П.С. Предисловие к Запискам о Кокандском ханстве хорунжего Потанина // Вестник РГО. Ч. 18, – СПб., 1856.

I.Ш.179. Савельев П.С. Список известных доселе монет Кокандского ханства // Труды Восточного отд. импер. археол. общества. Ч.2. – СПб., 1856.

I.Ш.180. Сборник статей касающихся до Туркестанского края А.П. Хорошхина.-СПБ., 1876

I.Ш.181. Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области за 1841.-с.121

I.Ш.182. Сведения о Дикокаменных киргизах, доставленные от генерал-губернатора Западной Сибири // Записка импер. РГО. Кн.5. – 1851. – С.140 – 153.

I.Ш.183. Северцов Н.А Об исследованиях Туркестанской экспедиции осенью 1867г.(Выписка из письма начальника экспедиции, магистра Северцова, из Токмака, 23 октября 1867г.) // Извест. РГО. – Т.IV. – 1868.– С.187–189.
Семенов П.П. История полувековой деятельности русского географического общества 1845 – 1895. Составил по поручению совета Русского Географического общества. Вице-председатель Общества П.П.Семенов, при содействии действительного члена А.А.Достоевского. – Часть I, Отд, I.Ш.и Ш. – СПб., 1896.– 468с.

I.Ш.184. Северцов Н.А. Поездка в западную часть Небесного хребта (Тянь-Шаня)или Цун-Лин древних китайцев от западных пределов Заилийского края до Ташкента // Записки РГО по общ. геогр. – 1867–Т.1. –75– 164.

I.Ш.185. Северцов Н.А. Путешествие по Туркестанскому краю и исследование горной страны Тянь-Шаня, совершенные по поручению Русского Географического Общества. – СПб., 1873.– 461с.

I.Ш.186. Северцов Н.А. Этнографические заметки о Зачуйском крае // Известия. РГО. Т. 1. – СПб., 1865. – С. 147 – 151.

I.Ш.187. Северцов Н.А. указать книги..... // Русские путешественники и исследователи о киргизах.- Фрунзе, 1973. –С.100

I.Ш.188. Северцов Н. О торговых поселениях к югу и к западу от Иссык-Куля//Материалы для статистики Туркестанского края. –Вып. IV.-СПБ, 1876,(стр.100-146)-= ТС.-Т.122.

I.Ш.189. Семенов П.П. Первая поездка на Тянь-Шань или Небесный хребет, доверховья системы р. Яксарт или Сыр-Дарья в 1857 году// Вест. Географ. общест. 1858, Ч.33, – Отд. II. – С.1 – 24.

I.Ш.190. Семенов П.П. Поездка из укрепления Верного через горный перевал у Суок-Тюбе и ущелье Буам к западной оконечности озера Иссык-куль в 1856г.(Отрывок из путевых записок П.Семенова) // Вест. географ. общест. 1858, Ч.33, – Отд. II. – С.181 – 254.

I.Ш.191. Семенов П. П. Путешествие в Тянь-Шань в 1856-1857 гг. – СПб., 1946

I.Ш.192. Семенов П. П. Мемуары. Т.2. Путешествия в Тянь-Шань в 1856-1857 гг. –М., 1946. –С. 142-143.

I.Ш.193. Серeda Н.А. Бунт киргизского султана Кенисары Касымова (1843 – 1847 гг). // ВЕ. – 1871, – Кн.8.– С.665 – 690.

I.Ш.194. Ситняковский М. Ф. Перечисление некоторых родов киргиз обитавших в восточной части ферганской области//Извест.Тур.отд. РГО. Т.2 Вып.1-Ташкент,1900.-с.92

I.Ш.195. Словцов П.А Историческое обозрение Сибири. Кн.1. с 1585 до 1742. – СПб., 1838.– 589с.

I.Ш.196. Словцов П.А. Исторические обозрения Сибири. Кн.II, с 1742 по 1823 год. – СПб., 1844. – 524с

I.Ш.197. Соболев Л.Краткий обзор положения дел в Коканде // ТС.– Т. 152.

I.Ш.198. Собрание сочинений о Туркестанском крае вообще и сопредельных с ним стран Средней Азии. Т-1-591.-СПб., 1867-1917.

I.Ш.199. Соколов А. О кара-киргизах// Семиреченские областные ведомости 1910,№55

I.Ш.200. Солтоноев Б. Кыргыз тарыхы. Бишкек, 2003- 115-бет.

I.Ш.201. Социально – экономическое и политическое развитие Кыргызстана во второй половине XIX – начале XX веков: Историография проблемы. – Бишкек, 2003

I.Ш.202. Статистический обзор Ферганский области, Статистический обзор Семиреченской области.

I.Ш.203. Талызин А. Пишпекский уезд. Исторический очерк (1855 – 1868гг) // Памятная книжка Семиречинского статистического комитета. Верный,1898. – С.25 – 41.

I.Ш.204. Татищев В.Н. История Российская с самых древнейших времен. Кн.1, Ч.1 – 2. – М., 1768.

I.Ш.205. Тимковский Е. Путешествие в Китай через Монголию в 1820 и 1821 годах. –Ч.1. – СПб., 1824. – 388с.

I.Ш.206. Турдалиева Ч. Кыргызы в трудах Ч. Валиханова. –Б., 2015.- С. 93.

I.Ш.207. Туркестанские ведомости .1842.№36.

I.Ш.208. Унковский И.Посольство к Зюнгарскому хун-тайчжи Цэван-Рабтану, капитана от артиллерии Ивана Унковского и путевой журнал его за 1722 –1724 годы // Записки РГО по отд этногр. Т.10, вып.2. – СПб., 1887.

I.Ш.209. Усенбаев К.У. Общественно-экономические отношения в период господства Кокандского ханства.- Фрунзе, 1961

I.Ш.210. Федоров Г.П. Моя служба в Туркестанском крае // ИВ. – Т.34. – № 11.

I.Ш.211. Федченко А. П. Из Кокана // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. – Вып. II. – СПб., –1873.– С.387– 404.

I.Ш.212. Федченко А.П. Путешествие в Туркестан. – Т.1.Ч. II. В Кокандском ханстве. – СПб., 1873. – 160

I.Ш.213. Харузин А. Библиографический указатель статей, касающихся этнографии кыргызов и кара-кыргызов с 1734 по 1891 г. // ЭО. – 1891. Кн. 1X. – М., 1891.– С.1 – 68.

I.Ш.214. Хасанов А. Из истории киргизии XIX века. –Фрунзе, 1959. Ошол эле автор; Экономические и политические связи Киргизии с Россией. – Фрунзе, 1960.

I.Ш.215. Хорошкин А. П. Очерки о Коканде // ТС. – Т.23. – С.169 –195.

I.Ш.216. ЦГА РК. Ф. И-3. Оп. 1. Д. 476. Л. 11-16 об.См. сайт: Рапросное описание путям

I.Ш.217. Шкапский О. Киргизы-крестьяне// Туркестанский сборник. - Том 472.-Ташкент - 1908

I.Ш.218. Шкапский О.А. На рубеже переселенческого дела. // ВК. 1907.– №1.

I.Ш.219. Энгельгард Н. Очерки Коканда // ТС. – Т. 458. –Ташкент, 1908.– С.42 –51.

I.Ш.220. Южаков Н.Д. Итоги 27-летнего управления нашего Туркестанским краем. – 1891. – 84с.

I.Ш.221. Яковлев С.П. Семиреческая область// Туркестанский сборник. -Том 286.-СПб., 1879.-С.534-535